

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

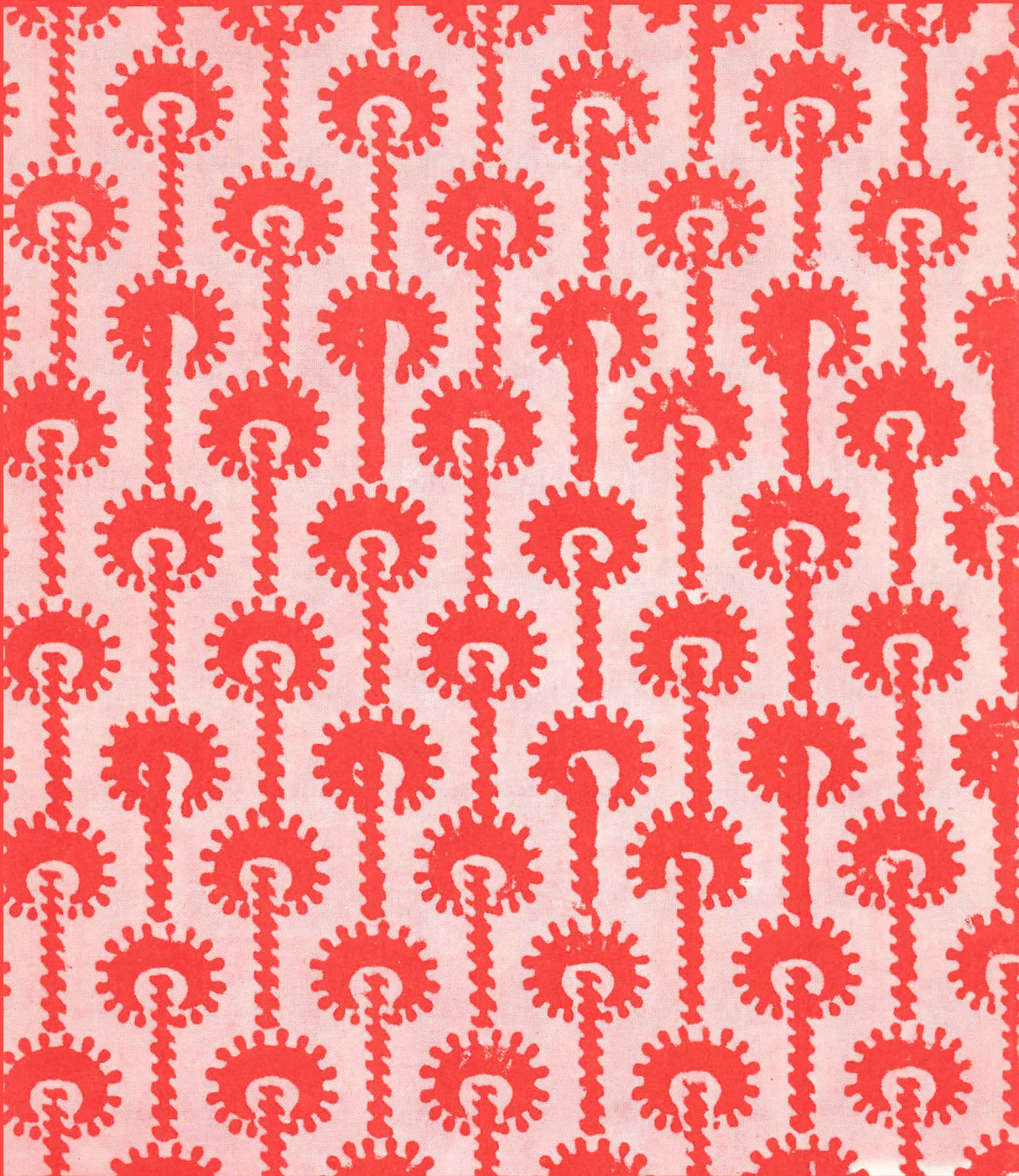
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MARK OG MONTRE

Fra sydvestjyske museer 1984

Mark og Montre

Fra sydvestjyske museer 1984

Udgivet af kulturhistoriske museer i Ribe amt

Redigeret af
Per Kristian Madsen, Ribe, Søren Manøe, Ølgod og
Ingrid Stoumann, Esbjerg

Omslaget efter gammelt bloktryk fra Ribe

Sat med Baskerville og trykt hos
K. Rosendahls Bogtrykkeri Akt., Esbjerg

Eftertryk ikke tilladt uden kildeangivelse

20. årgang

ISSN 0105-0826

Indhold

<i>Stig Jensen</i> Ribeeegnen gennem 10.000 år	5
<i>Torben Dehn</i> Karensdal	30
<i>Leif Chr. Nielsen</i> Nogle grave fra yngre germansk jernalder og vikingetid	38
<i>Ole Vejbæk</i> Hus og ager	49
<i>Per Kr. Madsen, J. Balslev Jørgensen og Søren Gottfred Petersen</i> Udgravninger på Sct. Catharinæ kloster i Ribe	59
<i>Sara Wold</i> Danmarks ældste forklæde	70
<i>Knud Jensen</i> Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger	75
<i>Peter Dragsbo</i> Tre dørstykker fra Rousthøje	92
<i>Peter Dragsbo</i> Værd at bevare	95
<i>Michael Lauenborg</i> Vadehavets kulturhistorie	104
<i>Anette Tonn-Petersen og Jørgen Selmer</i> Jæger og bonde	111
Glimt fra museerne	119

Ribeegnen gennem 10.000 år

– et bebyggelsehistorisk projekt

Af Stig Jensen¹

Ribes rolle i vikingetid og middelalder vakte tidligt historikernes interesse, og siden midten af 1950-erne er der foretaget talrige arkæologiske udgravninger for at klarlægge byens oprindelse og udvikling.² Herved er landdistrikterne kommet til at stå i byens skygge, og de eneste større udgravningskampagner i oplandet har taget deres udgangspunkt i »jagten på det ældste Ribe«, idet man overvejede, om vikingetidens Ribe kunne ligge uden for det nuværende byområde.³ I de seneste år har landdistrikternes udvikling imidlertid været genstand for en samlet arkæologisk-historisk undersøgelse. Siden februar 1981 har Den antikvariske Samling således – med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og Ribe amts Museumsråd – undersøgt Ribeområdets bebyggelsehistorie. Det er sket ved hjælp af en tværvenskabelig gruppe på 20 personer, som har forsøgt at skabe et samlet billede af den landskabsmæssige og bebyggelsesmæssige udvikling fra istiden til i dag (fig. 1).⁴ Det valgte område svarer til Samlingens arbejdsområde – Ribe kommune og sognene Darum, Hunderup og Føvling – i alt ca. 450 km². Projektet er nu i publikationsfasen, og de omfattende resultater fremlægges i to bind, der forventes at udkomme 1985/86.

Ribeprojektet adskiller sig på væsentlige punkter fra samtlige tidligere bebyggelsehistoriske undersøgelser.⁵ Først og fremmest ved dets store tidsdybde – mere end 10.000 års udvikling søges skildret inden for det samme område. Dernæst må den bredt sammensatte, tværvenskabelige gruppe af projektdeltagere fremhæves som noget nyt.

Det var fra starten fastlagt, at undersøgelsen skulle bygge på en registrering af det eksisterende kildestof og ikke omfatte tilvejebringelse af nyt materiale. Det blev dog hurtigt klart, at værdien af projektet kunne forøges ved følgende supplerende undersøgelser: en bestem-

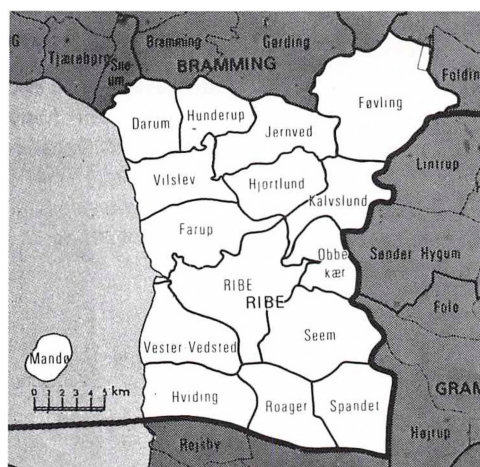

Fig. 1. Kort over undersøgelsesområdet.

melse af tidspunktet for marskens dannelse, en registrering af privatejede stenoldsager samt arkæologiske udgravninger af bebyggelser fra overgangen mellem vikingetid og middelalder. Dette arbejde blev derfor gennemført, og resultaterne heraf indgår i beskrivelsen nedenfor.

Landskabet

Ribeegnens terrænformer kan opdeles i en række hovedelementer: bakkelandskaber, ådale, flodsletter, klitlandskaber, moseområder og marsk (fig. 2).

I nord, syd og øst findes et *bakkelandskab* med rolige konturer, der generelt hæver sig fra havniveau i vest til ca. 75 m over havet i øst. Det består af bakkeøer af moræneler og -sand, der er dannet under næstsidste istid.

Dette bakkelandskab gennemskæres af tre større vandsystemer: Kongeåen, Hjortvad å og Ribe å. *Ådalene* udgøres af gamle flodsletter, hvor de nuværende vandløb kun opfylder de centrale dele.

I den centrale del af området løber vandløbene ud over en stor sammenhængende *flodslette* – også kaldet *hedeslette* – der strækker sig fra nord for Gredstedbro til syd for Ribe. Denne svagt bølgede flade hælder mod vest og går over i marskens næsten horisontale flade omkring 2,5 m højdekurven i den vestligste del af området. Flodsletten består af smeltvandssand, som er aflejret i slutfasen af den sidste istid.

Endnu et terrænelement ses hyppigt syd og øst for Ribe. Det er småbakker af *flyvesand*, der her skaber det urolige landskabsbillede.

I perioden efter sidste istid (postglacialtiden), nærmere betegnet i den atlan-

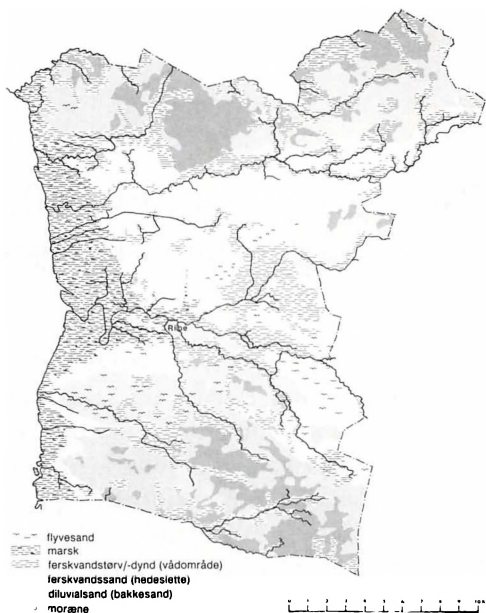

Fig. 2. Ribeområdets geologi. Vådområderne er enkelte steder udvidet på grundlag af matrikelkortene fra begyndelsen af 1800-årene, jvf. fig. 11.

tiske periode fra 6000-3900 f.Kr., dannedes i kraft af det mere fugtige klima en række *tørvemoser*, ligesom der afsattes *ferskvandsdynd*, især på de lavere dele af hedesletterne samt omkring vandløbene. Grundvandspejlet steg, og udstrakte vådområder – med mulighed for tørvdannelse – blev skabt. Fra Ribeegnen kendes sådanne moseområder, f.eks. den sammenhængende Søndermose og Vilslev mose syd for Darum, Kalvslund og Fæsted mose nordøst for Ribe, syd herfor mosen Kæret med forbindelse til engene ved Ribe Østerå og Varming sø samt Bjørnkær mose syd for Ribe og øst for Egebæk-Hviding.

Tiden efter sidste istid har ligeledes været præget af variationer i havni-

veauet, som steg i løbet af fastlandstiden for efterhånden at nå den nuværende kystlinie i løbet af atlantisk tid – 6000-3900 f.Kr. Havet oversvømmede de lavere dele af hedesletterne og gik hermed også ind over de tidligere dannede mosestrækninger. Som et resultat af denne havstigning ses i dag *marsskområderne*.

Boringer i den ydre del af marsken indeholder fra moselagens øvre del betydelige mængder af planterester fra en rørsump, der har vokset på mosearealerne, da havet trængte ind over det flade område. Den begyndende dannelse af en udligningskyst med et strandvoldssystem var med til at skabe rolige aflejningsforhold og gav hermed mulighed for en marskdannelse med aflejring af klæg i tidevandszonen. Denne første fede klæg (slik) kvalte rørskovene, og en marskdannelse i form af en slikvade var påbegyndt.

Efterhånden som slikvaden voksede, vandrede en vegetation af saltvandstålende planter ud på fladen, hvor de medvirkede til yderligere at binde det aflejringsmateriale. Vaden forandrede sig gradvist og blev til græsklædt marsk.

Det største samlede marskareal inden for vort projektområde findes mellem Darum og Vester Vedsted, men også syd for Vester Vedsted findes store arealer. Mellem Kongeåen og Ribe å har marsken sin største bredde – på over 8 km – og klægen er meget ensartet med mægtigheder på 1,0-1,2 m. Klæglagene kan også i tynde lag følges ind bag Ribe by, såvel nord som syd for byen. Her går lagene over i ferskvandsdynd og tørv.

Marskdannelsen ændrede landskabet og hermed livsbetingelserne langs et større kystområde. Det blev derfor be-

sluttet at forsøge at bestemme tidspunktet for marskdannelsen ved hjælp af en C14 – bestemmelse af tørvelagens øverste uberørte top.

Der blev foretaget dateringer på to forskellige lokaliteter, henholdsvis i Ribe- og Hvidingmarsken. Tørven fra Ribemarsken gav en alder på 765 f.Kr. for begyndende marskdannelse, medens en tilsvarende prøve fra Hvidingmarsken dateredes til 1305 f.Kr.⁶ Starttidspunktet for marskdannelsen ser ud til at blive yngre, når man går fra syd mod nord i Vadehavet.

Den angivne alder på 765 f.Kr. for Ribemarsken er udtryk for afslutningen af rørskovens tørvedannelse. Herefter må være fulgt nogle århundreder, hvor slikvaden udviklede sig, inden en egentlig bevokset marskflade blev dannet. En datering for denne til ca. 500 f.Kr., svarende til overgangen mellem bronzealder og jernalder, vil ikke være urealistisk. Tidevandet har dog kunnet løfte materiale ind over fladen, indtil Ribediget, der er placeret på strandvolden Ovre, blev bygget i 1912. Dermed var opbygningen af Ribemarsken slut og ny marsk dannes da kun foran diget.

Ovenstående er en geologisk beskrivelse af landskabet. I det følgende skal vi se på de ændringer, som mennesket har forårsaget.

Ældre stenalder – ældre bronzealder, 9700-1000 f.Kr.

I løbet af stenalderen sker en afgørende ændring ved jæger- og samlersamfundets gradvise udvikling til et bondesamfund. Stenalderbønderne måtte – ved hjælp af deres stenøkser – møjsommeligt rydde mindre åbninger i urskoven for at skaffe

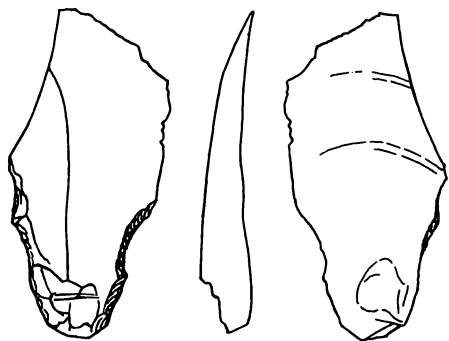

Fig. 3. De ældste spor efter menneskets færden i Ribeområdet er to skaftungepile fra Føvling sogn, som er opsamlet på en mark i nærheden af Kongedæen. Tegning: Aa. Andersen. 1:1.

agerjord. Hermed var de første spæde indgreb i naturlandskabet begyndt.

Der kendes 44 bopladser fra *ældre stenalder* (9700-4000 f.Kr.) i Ribeområdet (fig. 3). De er alle placeret i nærheden af vandløb eller søer (i dag ofte moser) – områder der har været velegnede til jagt og fiskeri. Bopladserne findes hovedsageligt i Føvling, Seem og Roager sogne, hvor nogle få amatørarkæologer især har rekognosceret. Fundfordelingen er så skæv, at der i 11 af de 18 sogne overhovedet ikke er registreret fund fra jægerstenalderen, men nogle informationer kan dog udledes af de mangelfulde data:

1) Placeringen af bopladserne tyder på udnyttelse af såvel jagt- som fiskemuligheder. Der ses ikke forskel på den landskabelige placering af de forskellige kulturfasers bebyggelser.

2) Udnyttelsen af et bestemt råstof – flinten – er baseret på egnens naturlige forekomster, d.v.s. små flintknolde. Fundene fra Varmingegnen, Seem sogn, adskiller sig dog klart fra det karakteristiske billede ved at indeholde lange, ele-

gante flækker og store ikke totalt udnyttede flækkeblokke. Netop her findes større stykker flint tilgængeligt i de øvre jordlag, og det har man selvfølgelig udnyttet.

Der er mange huller i det foreliggende fundstof. Således mangler egentlige bopladsstrukturer helt (ildsteder, stolpehuller, gulvlag m.m.) og grave er heller ikke repræsenteret i materialet. Disse mangler skyldes ringe udgravningsaktivitet og kan ikke overraske. Fra bopladser andre steder ved vi, at indsamling af såvel planteføde som f.eks. muslinger og snegle har spillet en væsentlig rolle for jægerens ernæring. Tegn på indsamling er ikke hidtil påvist på bopladserne, men udgravninger på udvalgte lokaliteter ville antagelig kunne afsløre sådanne aktiviteter.

Yngre stenalders første afsnit, *tragtbøgerkulturen*, strækker sig fra agerbrugets indførelse omkring 4000 f.Kr. og frem til 2800 f.Kr. Perioden er i Ribeområdet repræsenteret ved 17 bopladser, 17 gravfund og 92 løsfund.

Bopladserne er naturligvis den fundgruppe, der bedst belyser periodens bebyggelse. De er uden undtagelse knyttet til områder, der grænser op til vandløb – indtil 200-300 m derfra. Materialet er spinkelt og består mest af overfladefund. I de seneste par år er der dog foretaget prøvegravninger på enkelte steder. Her ved er påvist velbevarede kulturlag og anlæg, og kommende, større udgravninger vil uden tvivl kunne belyse periodens bebyggelse i området. De 17 gravfund omfatter 13 megalitgrave – 7 langdysser, 2 jættestuer og 4 ubestemmelige megalitomter. Dertil kommer 2 mulige jordgrave. Gravene viser en nær tilknytning

til bakkeøerne – især de sandede områder. De ligger højt placeret og gennemsnitligt højere end bopladser og løsfund, samt jævnt spredt i indtil en afstand af 2 km fra vandløb og vådområder. De ligger således i nærheden af, men ikke umiddelbart op til disse terrænelementer i modsætning til bopladserne.

Løsfundene udgør langt den største fundgruppe – i alt 92 fund – og består hovedsagelig af flintøkser, der er fremkommet ved markarbejde. Løsfundene er ligeledes knyttet til vådområder, men ikke i samme grad som bopladserne, ligesom deres spredning bort fra åløbene er langt større. Gruppen indeholder endvidere et antal store tyndnakkede økser fundet i mose eller eng. Det drejer sig om 11 fund af i alt 17 økser, der antagelig skal tolkes som offer- eller depotfund.

Tragtbægerkulturens flintredskaber er som i ældre stenalder fremstillet af små, lokale flintknolde. En undtagelse udgør dog økserne, der alle er fremstillet af store flintknolde af god kvalitet. Disse økser er antagelig importeret til området enten i form af flintplanker, halvfabrikata eller færdige produkter. Det må dog fremhæves, at der er forbavsende få slibesten i Ribematerialet.

Den følgende periode *enkeltgravskulturen* dækker tidsrummet 2800-2400 f.Kr. Markante nye genstandstyper introduceres sammen med en ny keramikteknologi og en helt ny gravskik. Materialet fra Ribeområdet omfatter 126 fundlokaliteter, fordelt på 8 bopladsfund, 49 gravfund – bestående af mindst 55 grave – samt 69 løsfund.

Bopladserne synes især at være lagt på hedeslette i nærheden af vådområderne. Derimod forekommer afstanden til mo-

ræneler at være uden betydning. Morænelerets betydning som agerjord i enkeltgravskulturen har antagelig derfor været ret beskeden i modsætning til, hvad der ellers har været hævdet.⁷

Gravene er overvejende placeret på hedeslette, med en udpræget tendens til at foretrække en placering i nærheden af områder med moræneler på koterne 10-20 m.

Løsfundene er mere jævnt fordelt på de forskellige jordbundstyper, med en tendens til at ligge tæt ved vådområder og lidt lavere end de øvrige fundgrupper (kote 5-10 m er den største gruppe).

Stenalderens slutfase – *dolktid* – og *ældre bronzealder* (2400-1800-1000 f.Kr.) omtales under ét. Periodens flintredskaber – dolke, segl, pile og spyd – er udført i den karakteristiske fladehugningsteknik, der ikke anvendes før denne tid og som går af brug i løbet af ældre bronzealder. Bronzens gradvise fremtrængen er naturligvis en anden ændring i den materielle kultur.

Fra Ribeområdet kendes 211 fund fra dette tidsrum. Det drejer sig om 15 bopladser, 81 gravfund, 13 offer- eller depotfund og 102 løsfund. Det er de østligste sogne – især Føvling, Kalvslund og Seem – der er langt de fundrigeste, hvad angår alle fundkategorier, mens det vestlige område er næsten fundtomt og hovedsagelig er repræsenteret ved løsfund.

Som i de foregående perioder er bopladserne placeret på de sandede terrasser ned mod de store åsystemer – især Kongeåen (fig. 4). Gravhøjene ligger højt og markant i landskabet, mens løsfundene er fremkommet mere spredt, herunder også i sogne, hvorfra de øvrige fundkategorier ikke kendes.

Fig. 4. Kongedalen set fra syd. I forgrunden ses selve ådalen og bagved de lave sandede terrasser, der har været beboet talrige gange gennem sten- og bronzealderen. I baggrunden hæver Åtte Bjerge sig over det flade terræn. Foto: Brian Kristensen.

Som det er fremgået af ovenstående må fundene fra stenalderen og ældre bronzealder vurderes kritisk. I det følgende vil vi se nærmere på disse problemer samt opstille en *forskningsstrategi* på baggrund heraf.

Da bebyggelsesprojektet startede i 1981, var der en generende mangel på fund fra de her behandlede perioder. Det blev derfor forsøgt – ved hjælp af en annoncekampagne – at registrere stenoldsager i privat eje. Kampagnen blev vellykket, mange reagerede på annoncen, der ligeledes banede vejen for gode kontakter til en række af egnens dygtige

amatørarkæologer.⁸ Registreringen har især omfattet to fundkategorier:

1) Løsfundne stenoldsager – især flintøkser, dolke og lignende. Disse genstande er oftest bevaret på egnens gårde, hvor de er fremkommet ved markarbejde.

2) Bopladsfund repræsenteret ved overfladeopsamlet flint, der befinder sig i privatsamlinger hos egnens amatørarkæologer. Dette materiale er fremkommet ved regelmæssige rekognosceringer – især langs med områdets åsystemer.

Registreringen har medført en væsentlig forøgelse af materialet fra samt-

lige stenalderperioder og ældre bronzealder. Eksempelvis kan nævnes, at materialet er forøget med ca. 50% i både ældre stenalder og tragtbægerkulturen i tidsrummet fra 1981 til 30/6 1984. Den procentvise tilvækst har været knap så markant i de følgende perioder, hvor gravfundene, der kun er forøget med få procent, udgør en væsentlig del af materialet. Hvilken betydning har denne fundtilvækst så haft for de videre bebyggelseshistoriske konklusioner?

Løsfundene har i høj grad været med til at underbygge det hidtidige bebyggelsesbillede, idet tilvæksten har været størst i de sogne, hvorfra der i forvejen var registreret flest fund, det vil sige de østlige sogne, der grænser op til Kongeåen samt Seem sogn. Desuden taler fund af f.eks. stenøkser langt borte fra åløb og vådområder deres tydelige sprog – stenalderbønderne har inddraget nye områder uden for den tidligere jægerbefolkningens jagt- og fiskepladser.

Endnu et eksempel på løsfundenes anvendelighed kan belyses på grundlag af forholdene i Seem sogn, der er fundrigt gennem hele stenalderen bortset fra enkeltgravskulturen. I dette sogn har tilvæksten af løsfund været stor for hele stenalderen med undtagelse af netop enkeltgravskulturen, og det tidligere fundbillede kan således bekræftes på bedste vis.

Af skemaet fig. 5 fremgår, at den procentvise tilvækst af bopladser har været langt større end for de øvrige fundkategorier. For enkelte perioders vedkommende kendtes endog ingen fund før 1981. Disse pladser er hovedsagelig fundet af amatørarkæologer og ligger næsten alle i tilknytning til vandløb og tidli-

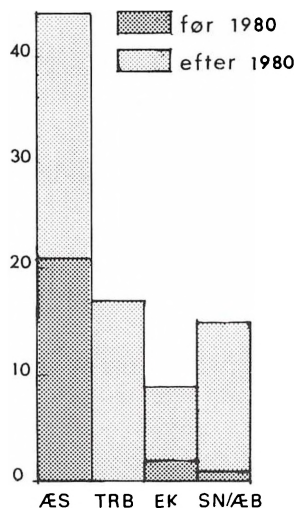

Fig. 5. Skema over antallet af bopladser fra stenalderen og ældre bronzealder registreret før og efter 1980.

gere sømråder – steder hvor det normalt er givtigt at rekonoscere. Det er derfor spørgsmålet, om dette fundbillede afspejler den forhistoriske situation, eller om det i højere grad viser, hvor der i vor tid er samlet flint. Det kan kun besvares ved en systematisk rekonoscering af alle landskabstyper.

Gravhøjene synes heller ikke uden forbehold at kunne anvendes til at illustrere den forhistoriske bebyggelse. Vi ved, at mange høje er sløjfet, og det synes især at være dyrkningsintensiteten, der har været afgørende. Inddeler vi således området i 4 bonitetsklasser, hvor kl. I indeholder den dårligste jord og kl. IV den bedste, bliver den procentvise fordeling af fredede høje i forhold til det samlede antal høje følgende: kl. I 47%, kl. II 21%, kl. III 7% og kl. IV 0%. Gravhøjenes nuværende fordeling synes derfor i højere grad at afspejle dyrkningsintensiteten i perioderne efter deres opførelse end det oprindelige billede.

Hovedpunkterne i den fremtidige forskning er en række forslag til systematiske rekognosceringer af forskellige landskabstyper. Sideløbende hermed foreslås udgravninger af bopladser, der kan belyse forholdet mellem de forskellige fundkategorier. Som eksempel kan nævnes større fladeafdækninger af de sandede terrasser langs med især Kongeåen.

Yngre bronzealder – vikingetid, 1000 f.Kr. – 1100 e.Kr.

Emnet for dette afsnit er de ca. 2100 år, der omfatter de arkæologiske perioder yngre bronzealder (1000-500 f.Kr.), førromersk jernalder (500 f.Kr. – 0), romersk jernalder (0-400 e.Kr.), germansk jernalder (400-800 e.Kr.) og vikingetid (800-1100 e.Kr.). Det er et tidsrum, hvor der sker store ændringer – en stigende del af landet lægges under plov, stammesamfundet udvikler sig til et kongerige, handelsmønsteret ændrer sig og bliver mere markedsorienteret, og sideløbende hermed opstår netop i vort område landets ældste by, Ribe.

I yngre bronzealder udgør gravene langt den største fundgruppe – i alt 92 – og repræsenterer 86% af det samlede materiale. Den typiske gravform er urnebegravelsen, hvor urnen som regel er sat ind i siden eller ned i toppen af en ældre gravhøj. Gravudstyret er begrænset til mindre bronzesager.

Gravene er også på landsplan den dominerende fundgruppe, og det har derfor generelt været disse fund, der har været anvendt i de bebyggelsehistoriske analyser. Man har simpelthen anvendt gravene til at illustrere bebyggelsens udbredelse og tyngdepunkter. Gør man no-

get tilsvarende i Ribeområdet får man fundkoncentrationer i indlandssognene Føvling, Spandet og Kalvslund med henholdsvis 32, 26 og 16 grave. Mere end halvdelen af disse grave er imidlertid fremkommet ved Nationalmuseets og Haderslev Museums udgravninger i netop disse områder omkring århundredeskiftet. Fundbilledet påvirkes således i høj grad af disse aktiviteter.

Af interesse er det derfor, at 3 af områdets 6 offer- eller depotfund stammer fra sogne uden gravfund. Disse bevidst nedlagte fund, sammensat af et sværd, en celt, en arming samt nogle halsringe, synes således at understrege, at det kendte gravmateriale ikke egner sig til bebyggelsehistoriske konklusioner.

Før december 1983 kendtes endvidere ingen bopladser fra yngre bronzealder i Ribeområdet. Siden er påvist 3 lokaliteter, hvor prøvegravninger har afdækket bopladsgruber med keramik og flint. De er placeret ned mod Kongeåen i Hjortlund og Føvling sogne. Den ene ligger dog ca. 800 m fra åen.

Materialet fra førromersk jernalder – 19 bopladser, 18 gravpladser og 3 offer- eller depotfund – er fordelt over hele området. Gravfundene fra den tidlige del af perioden understreger, at overgangen fra bronze- til jernalder forløber uden brud. Således findes begravelser fra sen bronzealder og tidlig jernalder side om side på en velundersøgt urnegravplads ved Jernvedlund. Lignende forhold gør sig gældende andre steder – især i Spandet.

I modsætning til tidligere forekommer der i førromersk jernalder en række bopladser på kanten ud mod marsken (fig. 6). Det drejer sig om 7 lokaliteter

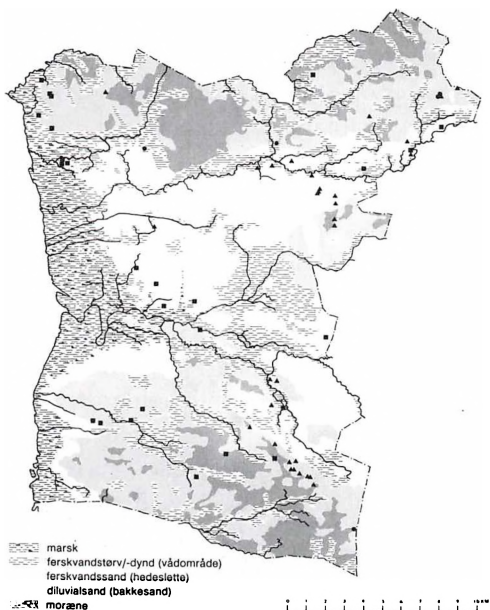

Fig. 6. Ribeområdets fund fra yngre bronzealder ▲, førromersk jernalder ■ samt lokaliteter med fund fra begge perioder ●.

fra Darum, Vilslev, Farup og Vester Vedsted. Den ældste af disse – en boplads i Farup – stammer fra den tidligste jernalder, det vil sige fra ca. 500 f.Kr.⁹ Det blev ovenfor sandsynliggjort, at dele af marsken har været græsklædt fra dette tidspunkt, og det vil være naturligt at sætte denne marskvendte bebyggelse i forbindelse med de muligheder, som marsken gav for et øget kvæghold.

Fra ældre romersk jernalder og perioden umiddelbart før optræder en række fundgrupper, der synes at bekræfte den udvikling af samfundet hen mod et mere sammensat og politisk centraliseret system, der er påvist i det øvrige Danmark. Således dukker der våbengrave op i hele området, ligesom der bliver større forskel på udstyret i rige og fattige grave. Endvidere må fundet af dele af en »Dej-

bjergvogn« i et ældre romertidshus i Dankirke fremhæves.¹⁰

Ældre romersk jernalder er den bedst repræsenterede periode. Ikke alene kendes 26 bopladser, men ligeledes 31 gravpladser med et utal af både skeletgrave og især urnebegravelser fra stort set hele området. Fundhyppigheden må afspejle en tættere bebyggelse – formentlig i forbindelse med en intensivning af landbruget. Det mere end antydes, at landskabet i løbet af ældre jernalder i stigende grad lægges under plov. I den forbindelse kan nævnes, at gennemgangen af et luftfotomateriale fra 1954 har afsløret 5 hidtil ukendte agersystemer fra ældre jernalder i sognene syd for Ribe.

Halvdelen af periodens bopladser indgår i den randbebyggelse, som findes langs med marsken. Dette bebyggelsesmønster er således forstærket i forhold til den foregående periode – antagelig fordi marsken i stigende grad har været tjenlig til græsning og høslæt. De mange bopladser og gravfund i indlandet – især syd for Ribe – viser imidlertid, at denne randbebyggelse ikke er opstået på bekostning af bebyggelsen i disse områder, men i højere grad må ses som et led i den generelle ekspansion.

Det kulturlandskab, der etableres i løbet af ældre romersk jernalder, ændres tilsyneladende omkring 200 e.Kr.f. – formentlig i forbindelse med omlægninger i landbruget. Der er kun i enkelte tilfælde påvist kontinuitet mellem 2. og 3. århundrede på bo- og gravpladserne. Enkelte usædvanligt rige fund fra 3. århundrede viser dog, at området stadig har været ved magt. I mange tilfælde finder vi da også den efterfølgende bebyggelse fra 4.-5. århundrede i tilknytning

til fundene fra ældre romersk jernalder. Der synes således at være tale om en kontinuerlig bebyggelse gennem romersk jernalder, blot har vi svært ved at følge udviklingen gennem 3. århundrede på grundlag af det nuværende kildemateriale. Resultatet af de ændringer, der har deres udgangspunkt midt i romersk jernalder, belyses imidlertid på bedste vis af forholdene i sen romersk og ældre germansk jernalder – et samfund der på mange måder er forandret.

Fra *sen romersk og ældre germansk jernalder* kendes 18 bopladser, hvoraf 13 er placeret på geestranden, ud mod marsken. Den marskvendte randbebyggelse stabiliseres således i løbet af jernalderen, men et stort antal løsfund, f.eks. af ovale ildslagningssten fra indlandssognene viser, at det nuværende fundbillede sandsynligvis er skævt.

Vor viden om periodens bebyggelse er nogenlunde god, idet der har været foretaget udgravninger på en del af lokaliteterne, ligesom vi råder over luftfotografier af 8 bopladser.¹¹ Det billede af bebyggelsen, vi herved kan danne os, adskiller sig på væsentlige punkter fra forholdene i ældre romersk jernalder, og falder fint i tråd med den udvikling, der er konstateret andre steder, f.eks. i Vorbasse i Midtjylland.¹² Gårdene og bopladsområderne er blevet væsentligt større, husene er mere varierede og viser spor af forskellig brug, og en ny type – grubehuset – findes på gårdene, hvor den ofte anvendes som vævehytte.

Områdets rigeste bebyggelse er uden tvivl bopladserne ved Dankirke med fund fra sen førromersk jernalder til ældre germansk jernalder.¹³ En af hustomterne viste sig at være et nedbrændt handels-

hus fra ældre germansk jernalder. I brandlaget fremkom mere end 1000 glasperler og 1300 skår af adskillige ødelagte glas – antagelig resterne af et imponerende varelager.

Betragter man jernalderfundenes udbredelse, ses det, hvorledes de danner grupper med fundtomme områder imellem. Sammenklumpningen af fund er tydeligst ved Hviding, Vester Vedsted, Dankirke, Jernkær og Darum. Disse fundkoncentrationer indeholder både fund fra ældre og yngre jernalder (fig. 7). Fundbilledet i Ribeområdet svarer således nøje til de iagttagelser, man de senere år har gjort andre steder i landet, hvor det er konstateret, at man gennem jernalderen har foretaget flytninger på få hundrede meter af hele landsbyer. Be-

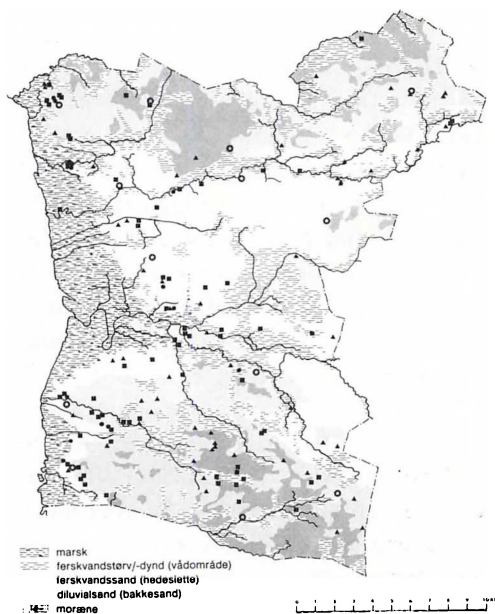

Fig. 7. Fund fra førromersk og ældre romersk jernalder ▲, yngre romersk jernalder, germansk jernalder og vikingetid ■ samt begge tidsgrupper ●. Desuden er de middelalderlige kirker angivet ○.

byggelserne er ikke flyttet længere, end at de igen er placeret inden for det samme ressourceområde, på kanten mellem et agerbrugsområde og et engareal. Der er således ikke tale om kontinuitet i bebyggelsen på samme sted, men i samme område, hvor de naturgivne ressourcer fortsat udnyttes.

Der må dog tages nogle forbehold i kontinuitetsspørgsmålet. Ovenfor så vi, hvorledes fundmaterialet kun levner os ringe mulighed for at følge udviklingen gennem 3. århundrede. Noget tilsvarende er tilfældet ved overgangen mellem ældre og yngre germansk jernalder i 6. og 7. århundrede. For nylig er dog gjort fund af bebyggelsesspor fra denne overgangsfase i et område ca. 400 m nordvest for Dankirkebopladsen. Fundet er interessant alene på grund af dets datering, men ligeledes på grund af dets placering, der sandsynliggør, at vi her har at gøre med Dankirkes efterfølger.

På baggrund af fundene fra boplads-komplekset Herredsbjerg/Sandbanken i Vilslev sogn kan man inddrage et naturgivent forhold, der kan have haft indflydelse på vilkårene i denne overgangsfase. Ovennævnte bopladsområde, der er placeret på en lille forhøjning i marsken, har bebyggelseskontinuitet fra førromersk jernalder og frem gennem ældre germansk jernalder, hvor området opgives. Nu ved vi, at der er påvist en havstigning o. 550 e.Kr., og det vil være naturligt at sætte denne midlertidige havstigning i forbindelse med bebyggelsens ophør.¹⁴ Kun 15 ha af området ligger over 2,5 m højdekurven, og selv en mindre havstigning kan have umuliggjort en fortsat eksistens på stedet. Denne transgression må således inddra-

ges i diskussionen af kontinuitetsbruddet i 6.-7. århundrede, hvad angår den marskvendte bebyggelse. Det må dog indskydes, at der på landsplan generelt er tale om et brud i materialet på dette tidspunkt.¹⁵

Fra *sen germansk jernalder og vikingetid* har vi igen et omfattende materiale til rådighed. Periodens 12 bopladser er placeret som det var tilfældet tidligere i jernalderen, det vil sige med hovedparten liggende ved marsken – ofte side om side med ældre forsvundne bebyggelser. I de seneste år er registreret et større antal løsfund fra dette tidsrum. Det drejer sig især om hvæssesten, som er dukket op i forbindelse med registreringer af privatejede stenoldsager. Udbredelsen af disse fund tyder på, at inlandssoğnene er underrepræsenterede i det nuværende bebyggelsesbillede.

Gennemgangen af de ældre udgravninger har ligeledes bragt mange nye informationer for dagen.

Ved Faurholt i Seem sogn udgravede Nationalmuseet i 1928 et 160 m² stort område med bl.a. to grubehuse og et kulturlag fra vikingetiden. En gennemgang af fundene afslørede, at det drejer sig om to 6×4 m store grubehuse, hvor der i hver har stået en ca. 5 m lang væv! Vævene gav sig til kende ved en stribe vævævægte fordelt over en ca. 5 m lang strækning. Blandt disse var grupper af ornamenterede vævævægte. Den nærmeste parallel til sådanne vævhytter stammer fra det frisiske område.¹⁶

Materialet fra vikingetiden er bearbejdet af Leif Chr. Nielsen, og han omtaler i nærværende bind af Mark og Montre to andre, ældre udgravninger fra Ribeområdet – Okholmbopladsen og Darum-

gravpladsen.¹⁷ Også på disse lokaliteter – især Darumgravpladsen – kan konstateres frisisk indflydelse i tidlig vikingetid.

I den forbindelse spiller det ældste Ribe antagelig en vigtig rolle. På handelspladsen fra 700-tallet blev der i midten af 1970-erne udgravet et stort materiale, der viser kontakter til bl.a. det frisiske område.¹⁸ Det må være disse kontakter, vi ser afspejlet på oplandets bo- og gravpladser.

Ovennævnte viser, at man fra vikingetiden og fremefter må inddrage de gensidige påvirkninger mellem by og opland i de bebyggelseshistoriske betragtninger. Det er her værd at bemærke, at der samtidig med, at det ældste Ribe opstår, sker en ændring i handelsmønstret. I modsætning til tidligere, hvor der kun importeredes luksusgenstande som glas og bronze (Dankirke), dukker der nu importerede brugsgenstande op i materialet – f.eks. kværnsten af rhinsk basaltlava og klæberstenskar. Der importeres således et stadigt bredere udvalg af varer, og disse dukker i stigende grad op i landbebyggelsen.

*

Denne kortfattede gennemgang viser tydeligt, at jernalderen og vikingetiden er langt bedre belyst, end det er tilfældet for de tidligere perioder. Hvor vi for sten- og bronzealderens vedkommende i høj grad er nødt til at holde os til kvantitative analyser af materialet og dets udbredelse, er det i de følgende perioder muligt at supplere med kvalitative oplysninger fra de enkelte lokaliteter. På trods heraf knytter der sig en række problemer til områdets bebyggelse i dette

tidsrum – problemer der er af betydning for *fremtidens forskningsstrategi*.

Mere end halvdelen af de kendte bopladser fra jernalderen og vikingetiden er placeret i en smal zone langs med marsken. Som nævnt tidligere er der registreret et stort antal løsfund, hvis udbredelse sandsynliggør, at bebyggelsen i indlandet er tættere, end den hidtil er slået igennem i fundene. Det vil derfor være en naturlig fremtidig arbejdsopgave ved hjælp af annoncer at få registreret privatejede ovale ildslagningssten, hvæssesten og drejekværne. Man vil herefter bedre kunne danne sig et billede af den oprindelige bebyggelsesfordeling og samtidig have baggrundsmateriale for målrettede rekognosceringer. Herved vil man ligeledes få mulighed for at vurdere, om bopladserne i løbet af yngre romersk jernalder rykker sammen i færre og større bebyggelser, som materialet – især fra indlandssognene – antyder.

I løbet af jernalderen forekommer flere mindre havstigninger, der må have haft betydning for, hvor lavt man placerede bebyggelsen. I det nuværende materiale udgør to ældre romertidspladser, der ligger omkring 2,5 m højdekurven i Hviding sogn, de lavest placerede bebyggelser. Det vil være vigtigt at uddybe denne problemstilling i fremtiden.

Fra nogle af Ribeområdets jernalderbopladser råder vi, som nævnt, over gode luftfotos, der viser større bebyggelsesammenhænge. Et enkelt bopladsområde med skiftende perioders landsbyer i Farup sogn dækker et 200×900 m stort areal. På baggrund af den detaljerede viden, vi i de senere år har fået om jernalderens landsbyer andre steder i Jylland, vil det med støtte i luftfotografierne

være muligt et sted som Farup at indhøste vigtige nye oplysninger ved hjælp af enkelte, velanbragte søgegrøfter.

Middelalderen, 1100-1600

Op gennem middelalderen forøges det skriftlige kildemateriale gradvist, og i takt hermed bliver det muligt at få et mere nuanceret billede af bebyggelsesudviklingen.

I *det arkæologiske materiale* optræder 12 bebyggelser. Det er et begrænset materiale, men i betragtning af, at vi før 1980 kun havde kendskab til 2 lokaliteter, kan man tillade sig at være optimistisk med hensyn til mulighederne for at forøge vor viden på dette område.

9 af de kendte pladser ligger i marsksogne, idet det blandt indlandssognene kun er Føvling og Seem, som har bidraget med fund. Det står således klart, at det eksisterende kildemateriale ikke egner sig til at drage vidtgående bebyggelsehistoriske slutninger.

Den middelalderlige bebyggelses placering på geestkanten ud mod marsken viser, at det bebyggelsesmønster, som udviklede sig i jernalderen og levede videre i vikingetid, fortsat var hensigtsmæssigt. Lokaliteterne er placeret mellem 2,5 og 5,0 m højdekurven, men ofte så tæt på 2,5 kurven, at man får en fornemmelse af, at bebyggelsen generelt ligger lidt lavere end i de forudgående perioder. At en fordelagtig placering i forhold til marsken har vejet tungt, fremgår også af, at man syd for vort område bygger regulære værfter ude i marsken.¹⁹ Dette er tilsyneladende ikke tilfældet i Ribemarsken, med mindre der skulle befinde sig værfter under den nuværende marskoverflade. Undersøgelser på de en-

somt liggende bebyggelser Mejlby, Blæsbjerg og Yder Bjerrum tyder ikke på, at disse er kunstigt opbyggede værfter, men at man har udnyttet tilstedeværende sandede højninger i terrænet.

I de seneste år er udgravet dele af to 1100-tals bebyggelser ved Jernkær og Nr. Farup nordvest for Ribe – den først nævnte med kontinuitet tilbage til vikingetid.²⁰ De middelalderlige huse i Jernkær synes på visse punkter at fortsætte jernalder- og vikingetraditionen. Det gælder det let krummede vægforløb i et af husene samt videreførelsen af den tendens, som allerede kommer frem i ældre husformer, nemlig at de tagbærende stolper i husets indre forsvinder. Vægstolperne bliver tagbærende, og der er grund til at tro, at et af Jernkærhusene har haft et spærtag i stil med det, som vi træffer i stenkirkerne fra 11-1200-årene.

I efteråret 1982 udgravede Samlingen et gårdkompleks mellem Nr. Farup og Farup Kirkeby ca. 6 km nordvest for Ribe. Herved fremkom fire 1100-tals huse, som stort set er samtidige med opførelsen af Farup kirkes ældste dele nogle hundrede meter nord for udgravningen. Det er tankevækkende, at man i disse middelaldergårde har anvendt husplaner og -konstruktioner, der ganske svarer til nederlandske huse, sammen med træk, der kan genfindes i f.eks. de romanske tagværker.²¹

Udgravningerne i Farup og Jernkær egner sig ikke til vurderinger af ejendomsstørrelse og landsbystruktur, men der er grund til at fremhæve, at bygningerne på begge lokaliteter vidner om såvel et håndværk af høj kvalitet som en rigelig adgang til byggematerialer. I modsætning til de vikingetidige bebyg-

gelser, hvor der kendes adskillige vidnesbyrd om handel udenlands – antagelig foretaget over Ribe – kendes fra de efterfølgende middelalderbebyggelser næsten intet importmateriale – fra Farup således blot en løsfunden hvæssesten. Påfaldende er ligeledes den totale mangel på kværnsten af importeret rhinsk basaltlava, der ellers forekommer så hyppigt i de forudgående vikingetidsbebyggelser. Skyldes dette et ophør af denne import eller en begyndende mølletvang, der har overflødiggjort kværnstenene i landbebyggelserne?

I både marsk- og indlandsområdet har antallet af bebyggelser været større end det fåtal, der foreligger arkæologiske oplysninger om. For den sags skyld også større end de skriftlige kilder lader ane.

Kirkerne – vore ældste stående bygninger – udgør endnu en vigtig kildegruppe i bebyggelsesbilledet. Man har i forbindelse med landsbyundersøgelser på Fyn peget på, at opførelsen af disse solide bygninger har været af væsentlig betydning for fastlæggelsen af bebyggelsesmønstret i middelalderen, og har samtidig hævdet, at kirkernes placering i et vist omfang skulle være dikteret ud fra centralmagtens – kongens – ønske om en ensartet afstand mellem disse.²² Den sidste tanke bygger på den forkerte antagelse, at vore ældste kirker, d.v.s. de nuværende stenkirkers træbyggede forgængere, skulle være nogenlunde lige gamle. Tværtimod, sognesystemet er ikke et resultat af en samlet planlægning. Det er hovedsagelig selvgroet over flere århundreder, uden tvivl i nær sammenhæng med den samtidige bebyggelse.

Et fascinerende spørgsmål er de ensomt beliggende kirker i Ribeområdet –

f.eks. i Hviding (fig. 8) og Roager. Disse kirker har i hvert fald ikke haft nogen varig betydning som fikspunkter i et bebyggelsesmønster, og den rimeligste forklaring ville være, at de er opført i forbindelse med en større, længst forsvunden gård.

Der findes 13 middelalderlige landsbykirker i undersøgelsesområdet foruden Mandø, der forsvandt under en stormflod i 1500-tallet. Den romanske del af disse kirker er bygget omkring 1200, og marsksoggenes kirker er generelt større end indlandssoggenes. Dette kan ikke umiddelbart tolkes som forskelle i befolkningstallet, men snarere som en strømpil for det økonomiske – og måske tillige sociale – overskud, et givet sogn kunne præstere.

Denne formodning understreges af Ribe Oldemors kirkeliste fra ca. 1325, hvoraf det fremgår, hvor store afgifter der påhvilede de enkelte kirker i stiftet. Det fremgår her, at marsksoggene gennemsnitlig betalte 7 skilling sterling, mens indlandssognene kunne nøjes med 5%.²³ Maksimumafgiften i området var 8 skilling sterling, som betaltes af Farup, Hviding, Darum og Roager sogne.

For nogle af sognene syd for Kongeåen er den bebyggelsehistoriske udvikling fra ca. 1250-1600 søgt belyst ved hjælp af et *skriftligt kildemateriale*. For middelalderens vedkommende består kildematerialet af oplysninger fra Ribe Oldemor og af oplysninger om godshandler – især fra 1400-tallet. Dette materiale omfatter næsten kun kirkeligt gods, men da dette gods udgjorde mere end 50% af al jord, er oplysningerne dækkende for en væsentlig del af områdets landsbyer og sogne. For 1500-tallets

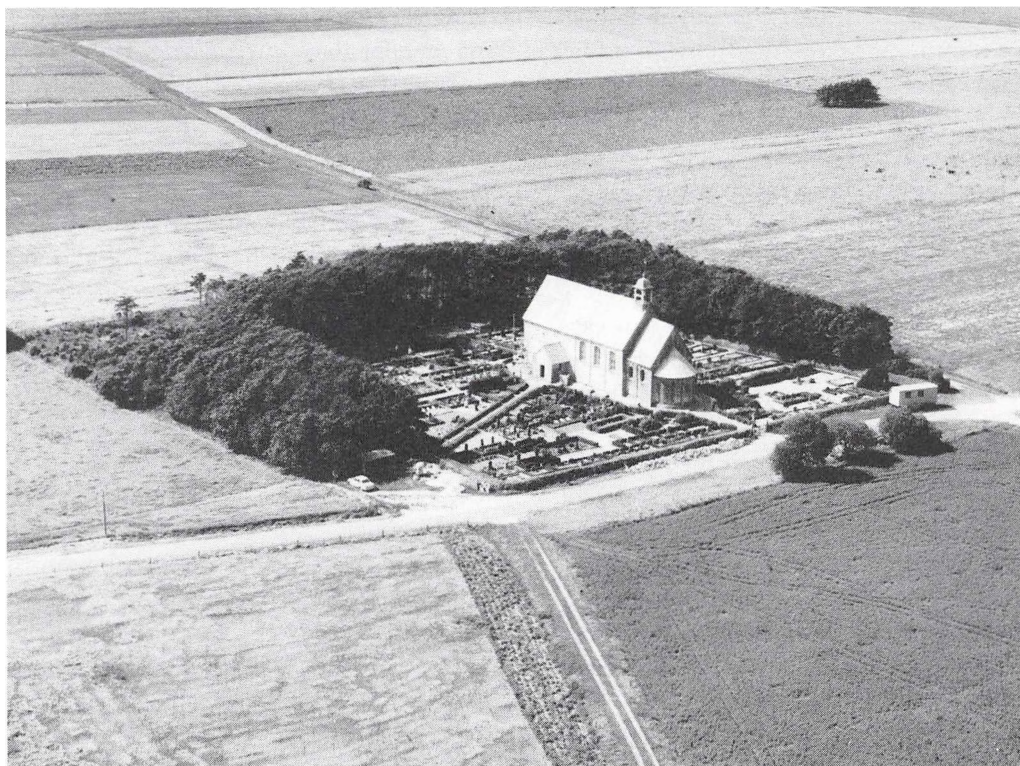

Fig. 8. Den ensomt beliggende kirke i Hviding. Fotograferet 1964 af H. Stiesdal.

vedkommende består kildematerialet hovedsageligt af jordebøger og skøder. Også markbøgerne fra den store matrikels tid i 1680-erne er anvendt til at belyse landsbyerne fra den her behandlede periode.

Det er især syd for Ribe, den middelalderlige landsbystruktur træder klart frem – først og fremmest i de 3 landsbyer V. Vedsted, Ø. Vedsted og Sdr. Farup. I alle 3 landsbyer findes omkring 1300 én eller flere store gårde af brydegårdsklassen. En brydegård er en større gård, der drives af en bryde (en forpagter) ved hjælp af bønder, der selv havde gårde, men ingen jord hertil. Tager vi Sdr. Farup som eksempel, nævnes her 1

brydegård, 1 mellemstor gård og 11 mindre brugsenheder. Kildematerialet giver os dog ikke kendskab til alle brugsenheder i landsbyen.

Går vi nord for Ribe å, er det ikke muligt at slutte noget om den middelalderlige struktur på grund af manglende kildemateriale. Af forholdene i 1683 fremgår det, at alle landsbyer, bortset fra Hillerup, har en meget uregelmæssig agerstruktur. Bemærkelsesværdigt er endvidere, at enkelte bønder i disse landsbyer har agre i andre landsbyers marker, antagelig fordi landsbyerne ligger meget tæt, og der derfor har været et vist fællesskab mellem dem.

De betydeligt mere komplicerede for-

hold nord for Ribe tyder på, at ændringerne fra middelalderen til nyere tid her har været voldsommere end syd for Ribe. Disse ændringer hænger sikkert sammen med landbrugskrisen i 1300-tallet, der er et alment europæisk fænomen. Forløbet af denne krise er meget forskelligt fra land til land – endog fra egn til egn.

En af forklaringerne på den kan være en befolkningskrise – en forklaring som synes at gælde i Ribeområdet. I de første årtier af 1300-tallet har der ifølge Ribe Oldemor været problemer med at få brydegårdene og de større gårde dyrket, hvilket har betydet, at man har givet de hidtil jordløse gårdsæder og landboere jord til dyrkning. Denne proces synes at fortsætte, men det bliver alligevel nødvendigt at nedsætte afgiftsniveauet til ca. % af det hidtidige. Omkring 1400 synes bunden at være nået, hvilket stemmer med, at det ødegods, der omtales enkelte steder i kilderne, forekommer omkring dette tidspunkt.

Af de øde bebyggelser der omtales, kan Yder Bjerrum og Jernkær være lagt øde af stormfloden 1362. De to øvrige – Lusby og Hedegård – ligger på udpræget dårlig jord. Karakteristisk for disse 4 ødelægninger er, at der er tale om små bebyggelser med en udsat beliggenhed, enten i forhold til havet eller set i relation til jordbundsforholdene.

Vender vi herefter blikket mod adelen og hovedgårdene syd for Kongeåen kan følgende udvikling skitseres. I 1300-tallet eksisterer der i enen syd for Ribe kun ét betydeligt godskompleks, nemlig Valdemar Sappis, med tyngdepunkt i Seem, Højrup og muligvis Spandet sogn. I Hviding, Rejsby og Roager har Enhjør-

ning-slægten eller slægten Skram siddet på én eller flere hovedgårde. Herudover har der været små lavadelsslægter i hvert fald i V. Vedsted og i Rejsby.

I løbet af 1300-tallet er sket en godsopløsningsproces, som kirken i Ribe har nydt godt af. Småherremændene har måttet kæmpe en hård kamp for deres eksistens som frie privilegerede. Nogle er gået i kirkens tjeneste og er blevet fogeder på kirkens gods, mens det for andre er lykkedes at opretholde mindre godser – Høgsbrogård og Vesterbæk – der har overlevet ind i 1500-tallet. Andre er sunket ned i bondestanden.

En meget stor del af det tidligere adelsgods er endt hos de kirkelige institutioner i Ribe, som ved reformationen ejede 61% af de 272 gårde syd for Kongeåen. Kronen ejede 26% og adelen 13%. Skønt den store landbrugskrise havde ramt kirken i Ribe hårdt, var det alligevel den, der i det lange løb havde styrke og kapital til at sikre sig sine indtægter og sin fortsatte dominans.

Først fra 1500-årene er det muligt at opstille en fortegnelse over alle landsbyer og deres gårdtal, hvilket i denne forbindelse er foretaget i området syd for Kongeåen. Det fremgår, at marsksognene er tættest bebygget med 0,5-0,8 km² pr. gård, mens der til hver gård i indlandssognene er fra 0,9-1,7 km². De fleste af de større landsbyer – på 11 gårde eller derover – findes i marsksognene, mens langt hovedparten – 22 ud af 29 bebyggelser med 1-5 gårde – ligger i indlandssognene.

Ser vi på bebyggelsens placering omkring 1840 (fig. 9) kan det konstateres, at bebyggelsen i marsksognene stadig er samlet i landsbyerne, mens bebyggelsen i

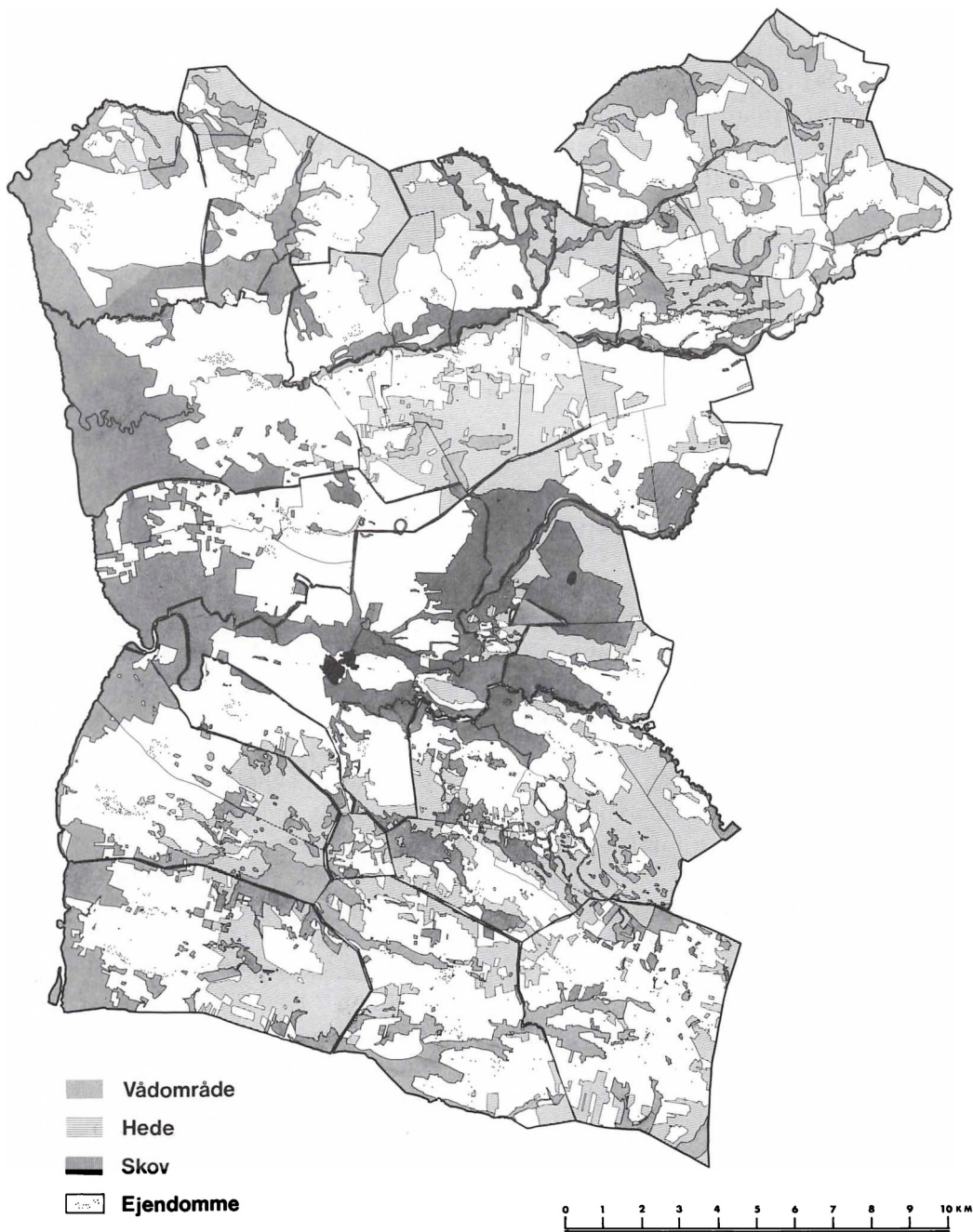

Fig. 9. Det sammentegnede matrikelkort fra begyndelsen af 1800-årene.

indlandssognene er blevet endnu mere spredt end i 1530. Der er således tale om en konstant bebyggelsesstruktur i marsksognene, mens strukturen i indlandet er gået i retning af en stadig mere spredt bebyggelse. Hvor langt tilbage i tiden denne struktur går, er det vanskeligt at sige noget sikkert om. Af enkeltgårde er det kun Hedegård, Karkov, Klåbygård samt Ydre og Indre Bjerrum, der nævnes før 1400, men herudfra kan der naturligvis ikke slutes noget om enkeltgårdenes egentlige alder.

*

I det følgende skal vi se på nogle af de *forskningsbehov*, som gælder for perioden 1100-1600.

Lad os begynde hvor vi sluttede gennemgangen – ved enkeltgårdene. Ved hjælp af arkæologiske undersøgelser er det sandsynligvis muligt at få oplysninger om tidspunktet for deres grundlæggelse. Kan denne del af bebyggelsesmønsteret føres tilbage til oldtiden, eller opstår enkeltgårdene først i middelalderen?

I det hele taget er en forøget rekognoscering og arkæologisk indsats nødvendig i indlandssognene, dels for at belyse områdets udvikling, dels for at kunne sammenligne med udviklingen i marsksognene.

Endvidere må der foretages udgravninger i de eksisterende landsbyer for at fastlægge deres alder. Er der, som det er tilfældet i Jernkær, tale om kontinuitet tilbage i vikingetiden, eller er landsbyerne flyttet til deres nuværende placering i middelalderen, som det synes at være tilfældet på Fyn og Stevns?²⁴

Endnu et væsentligt område er kirkerne og deres omgivelser. Findes der en

ældre storgård i nærheden af den ensoomt beliggende kirke i Hviding? Fund umiddelbart vest for kirken kunne tyde på dette.

Man kan naturligvis kun omtale dele af den fremtidige forskningsstrategi i denne sammenhæng. Jeg vil derfor afslutningsvis fremhæve det udbytterige samarbejde mellem historikere og arkæologer, projektet har medført – det bør fortsætte!

1600-1984

Hvor vi for oldtidens og til dels også for middelalderens vedkommende har støttet os til samtlige fund og kilder for at beskrive Ribeområdets udvikling, har det for de efterfølgende århundreder været påkrævet at foretage en kraftig udvælgelse i det stadigt mere omfangsrige kildemateriale. Vi har for denne periode holdt os til kilder, der indeholder oplysninger af oversigtlig karakter om større dele af området.

Enevældens behov for en mere effektiv beskatning medførte en samlet registrering af landbrugsjordens skatteevne – en matrikel. Den første var færdig 1662, og i 1688 fulgte »landmålingsmatriklen«, der, som navnet antyder, blev udarbejdet på grundlag af en egentlig opmåling af landbrugsjorden i de såkaldte markbøger. Begge disse matrikler medtager kun de kongerigske landbrugsjendomme, og er således kun komplette for sognene nord for Kongeåen samt enkelte ejerlav syd herfor. Suppleret med tal fra jordebøger for den del af området, der hørte til Haderslevhus, kan der imidlertid tegnes et næsten fuldstændigt bebyggelsesbillede af undersøgelsesområdet i slutningen af 1600-årene.

Bebyggelsen har nogenlunde samme omfang og fordeling som i 1500-årene. Marskområderne domineres af store sammenhængende landsbyer, mens bebyggelsen er langt mere spredt i indlandet. Der kan dog påvises en række gårddele, og det samlede antal gårde er i 1680-erne noget større end tidligere. Disse gårddele synes at starte allerede i 1500-årene.

Kildematerialet fra 1600-årene fortæller om en række forhold, der ikke tidligere har kunnet belyses i samme omfang – f.eks. møllesøgningen. I undersøgelsesområdet findes der 4 møller, som betjener området uden for Ribe: Kærgård, Jedsted og Skallebæk samt Kongens Mølle i Ribe. Dertil kommer, at en række sogne søger møller uden for området. Således bruger de slesvigske gårde i de sydlige sogne møllen i Brøns, mens bønderne i Føvling anvender den i Sønderkov. Man har ofte skullet transportere kornet langt – mandøboerne har f.eks. søgt helt til Skallebæk i Seem sogn. Det er derfor ikke transportafstanden, men andre faktorer, der har været afgørende for, hvilken mølle man har anvendt. Eksempelvis kan nævnes, at bønderne fra Lille Darum har måttet transportere deres korn forbi møllen ved Kærgård og videre sydpå til Jedsted Mølle.

Græsningen inddeles i markbøgerne i tre klasser: god, middel og ond. Det kan ikke overraske, at netop de marskvendte sogne har god græsning, mens sognene umiddelbart øst herfor domineres af middelgod græsning. I den østligste del af området findes megen ond græsning, og det anføres ofte, at overdrevene er helt eller delvist lyngklædte. Der fore-

kommer dog undtagelser fra dette billede, idet enkelte ejerlav har græsning af en helt anden art end de tilstødende områder. Det gælder f.eks. Faurholt i Seem sogn, der skiller sig ud fra sine omgivelser ved at have god græsning. Et kort med angivelse af kvaliteten af områdenes græsning ca. 1680 vil antagelig delvis være gældende tilbage til middelalderen og måske også til jernalderen. Det må imidlertid tages i betragtning, at tidligere græsklædte overdrev kan være sprunget i lyng.

Ved at kombinere oplysninger fra matriklerne med mageskifter fra 1500-årene er det i Darum sogn lykkedes at identificere et lille middelalderligt herregods med nutidens landejendomme. Det drejer sig om den oprindelige Darumgård, der nu kan stedfæstes til den del af Store Darum, der kaldes Vesterbyen. Ligeledes er de tilhørende seks gårde stedfæstede.

Andre detailundersøgelser kan foretages for ryttergodsets vedkommende. 1670 grundlagdes et nationalt rytteri, og som økonomisk underlag for dette udlagdes en del af krongodset som ryttergods. Ribeområdet indgik i 1. jyske rytterregiment, og herfra er bevaret en besigtigelsesprotokol fra 1687. Denne protokol gennemgår de enkelte brug og giver en række oplysninger om f.eks. bygningernes størrelse og tilstand. Et interessant træk, der falder i øjnene ved gennemgang af protokollen, er den udbredte mangel på bygningstømmer. Ved hver eneste gård opremses manglerne på bjælker, spær o.s.v.

Indtryk af en træfattig egn får man også gennem markbøgerne, der næsten overalt registrerer, at landsbyen ikke har

nogen skovparter, ingen gærdsel – det vil sige mulighed for at skære gærdestave – og ingen »ildebrand«, brændsel. Enkelte steder, især i de østlige sogne, kan man skære lyngtørv, men ellers må man købe sit fornødne brændsel. Nogle ejerlav har dog mosetørv – enkelte endog så meget, at man kan sælge af det.

I modsætning til de ældre matrikler fra 1600-årene bygger 1844-matriklen på en kortlægning af alle landets jorder. Selve opmålingen blev udført 1806-1822, men ofte anvendes de kortlægninger, der blev udført i forbindelse med udskiftningen i slutningen af 1700-tallet. Udskiftningen betød et ændret bebyggelsesbillede især i indlandssognene, idet flere gårde flyttede ud fra landsbyerne, når deres jord var blevet samlet på et sted. I marsksognene var det ikke i samme grad muligt at samle gårdens jord, og ejendommene blev derfor liggende i landsbyerne.

Ved at sammentegne Ribeområdet mange matrikelkort til ét er der skabt et enestående billede af kulturlandskabet i begyndelsen af 1800-årene (fig. 9).²⁵ Området er skovfattigt – ja næsten skovløst – som det var tilfældet i 1600-årene. Der ses udstrakte hedearealer overalt bortset fra i marsksognene, hvor vi finder den tætteste bebyggelse. Endvidere får man et indtryk af de vidtstrakte vådområder, der var fremherskende i landskabet, før dræningen for alvor satte i gang.

1844-matriklen angiver jordens landbrugsmæssige værdi, dens bonitet, efter en skala fra 0-24, hvor 24 er den ideelle normaljord. I Ribeområdet varierer boniteten fra 2,4 i Kalvslund sogn til 12,8 i Farup. Marsksognene er langt de bedst boniterede med et gennemsnit på 9,1,

mens gennemsnittet for indlandssognene er 4,0.

Udover at give et sikkert billede af bebyggelsen og kulturlandskabet i begyndelsen af 1800-årene er det sammentegnede matrikelkort over Ribeområdet betydningsfuldt, fordi det fortæller om »det gamle« landbrugssamfund, før de store forandringer satte ind senere i århundredet. Der tænkes her på hedeopdyrkningen og de dertil hørende nyanlagte bebyggelser (fig. 10 og 11), dræningen, læplantningen, omlægningen af landbrugsproduktionen, de mange andelsforetagender o.s.v.

Samfundets ønske om at planlægge og styre udviklingen på den tid kommer til udtryk i en række nye anlægsarbejder: en ny eksporthavn og by i Esbjerg (1868), tværbanen og sidegrenen til Ribe/Hviding (1874-87), diget fra Darum til Vester Vedsted (1911-12) m.m. Virkningen af disse og mange andre faktorer kan ikke belyses i denne artikel. Lad os derfor nøjes med at følge udviklingen i et enkelt sogn – Darum – der har været genstand for en detailundersøgelse.

Udskiftningen af den tredelte landsby Store Darum i 1766 gav ikke anledning til nogen større forandring i bebyggelsen, hvis mønster var stabilt i alle tre bydele frem til midten af 1800-årene. Der kan dog konstateres en begyndende udflytning til hedearealerne i sognets nordøstlige del. Ser man på de erhvervsmæssige forhold, er stort set alle beskæftigede ved landbrug.

I perioden 1850-1950 er landbruget stadig hovederhvervet i landsbyen, men der opstår meget nyt, der har indflydelse på bebyggelsesgraden. Landsbyen får

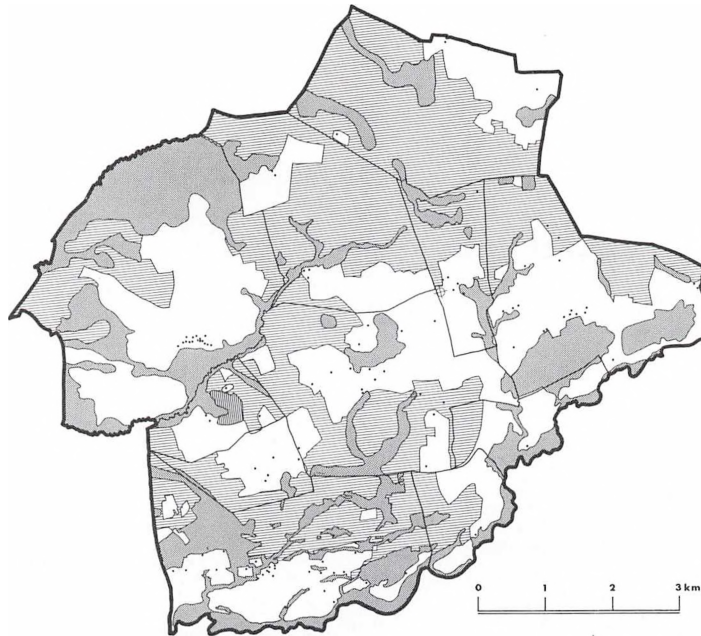

Fig. 10. Føvling sogn i begyndelsen af 1800-årene. Bemærkelsesværdig er de vidtstrakte hedearealer og den meget spredte bebyggelse. Signaturer som fig. 9.

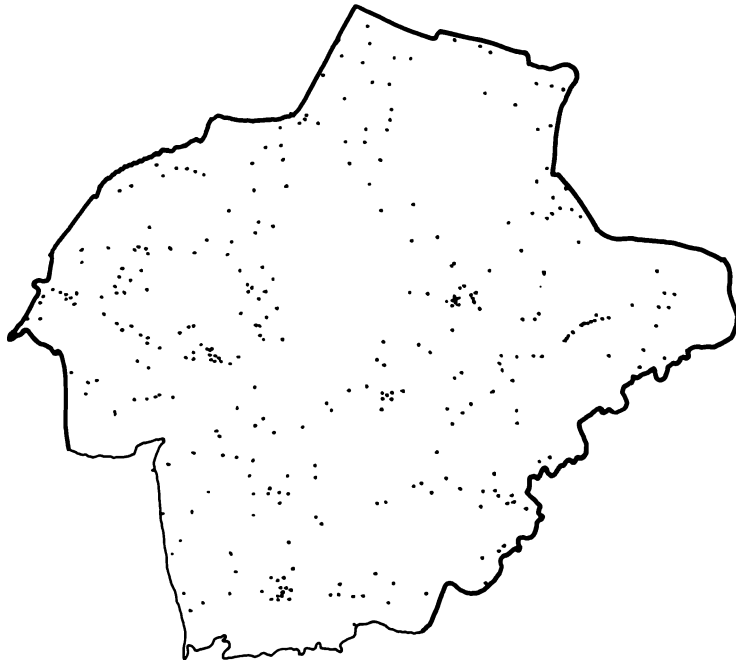

Fig. 11. Bebyggelsen i Føvling sogn 1869. Ved sammenligning med fig. 10 ses, hvorledes bebyggelsen på nogle få årtier har spredt sig ud over de tidligere hedearealer.

Fig. 12. En typisk udflytterejendom på Darum Mark. Billedet er taget ca. 1912. Foto i Darum Sognearkiv.

mølle, købmand, brugsforening, andelsmejeri, foderstofforening og meget andet, ligesom flere håndværkere bosætter sig i byen.

Hedeopdyrkningen, som særlig tog fart i 1870-erne, bevirkede en stor byggeaktivitet i den østligste del af sognet (fig. 12). Et nyt landsbysamfund opstod på Darum Mark med egen skole, brugsforening og forsamlingshus. Dette, i forbindelse med udviklingen i Nørreby, betød, at det samlede antal gårde og huse i sognet fordobledes fra 1845 til 1950.

De sidste 20-30 års udvikling i Darum sogn har været den hidtil mest gennemgribende. Mekaniseringen og specialiseringen inden for landbruget har medført, at et stort antal gårde er nedlagt. I 1959 var der 43 gårde i Store Darum

mod 19 i 1981 – altså mindre end halvdelen er tilbage.²⁶ En stor jordfordeling i 1953-54 brød det gamle fordelingsmønster. Motortrafikvejen Esbjerg-Gredstedbro 1968 og omfartsvejen ved Bramming 1983 medførte nye jordfordelinger, og atter nedlægges der småbrug. Landbruget udgør ikke længere hovederhvervet. Af 602 beskæftigede i Darum sogn i 1982 arbejder kun 183 inden for sognets grænser og heraf kun en del ved landbrug.

Lignende forskydninger ses i resten af undersøgelsesområdet. I 1960 udgør antallet af beskæftigede ved landbruget over halvdelen af alle erhvervsaktive i samtlige sogne. I 1970 er det kun tilfældet i seks – eller blot en trediedel af sognene.

Vi har ovenfor fulgt Ribeområdets bebyggelsehistoriske udvikling gennem årtusinder – en udvikling, der synes at foregå langsomt og gradvist indtil slutningen af forrige århundrede, hvor den begynder at accelerere. Gennem de seneste 20-30 år er der endog sket omvæltninger i bebyggelsesmønsteret.

Da landbruget indføres omkring 4000 f.Kr. slutter en periode, hvor mennesket totalt har været underlagt naturen og dens rytme. Man begynder at omforme landskabet ved at fælde skoven for at skabe marker og overdrev. Bebyggelsesplacering er dog stadig afhængig af naturens egne ressourcer som f.eks. ager, eng og vand. Det markante skifte, der sker i bebyggelsesmønsteret i ældre jernalder, er da også forårsaget af en ændring i de naturlige omgivelser – marskens dannelse. Disse nydannede græsenge begünstiger udviklingen i de marskvedte områder. Herved skabes det bebyggelsesbillede, der har holdt sig næsten til vore dage.

Selv om der således tegner sig et nogenlunde konstant bebyggelsesbillede i vort område fra jernalderen og frem til forrige århundrede, er dette ikke ensbetydende med, at der ikke er sket store forandringer i samfundsstrukturen – ændringer, som har haft betydning for befolkningens levevilkår. Eksempelvis kan det nævnes, at man i jernalderen og vikingetiden selv maler sit korn på gårdene, men i middelalderen monopoliseres denne aktivitet. Bønderne må herefter transportere kornet langt for at få det malet og samtidig betale mølleafgift.

Det er teknologiske fremskridt, der i slutningen af forrige århundrede gør det muligt at opdyrke heden, dræne de vidt-

Fig. 13. Parcelhuse i Øster Vedsted – et af de steder man har planlagt at placere et lavt boligbyggeri. Foto: Brian Kristensen, 1984.

strakte vådområder og dermed anlægge ny bebyggelse. Dette ændrer dog ikke på de fundamentale betingelser for den nyanlagte bebyggelse, der stadig er placeret i umiddelbar nærhed af den jord, der udgør dens økonomiske grundlag. Et sådant skifte sker først i 1960-ernes planlægningssamfund, hvor der opstår begreber som f.eks. land- og byzone samt satellitbyer (fig. 13). Nu placeres bebyggelsen ikke længere i forhold til områdets naturlige ressourcer, men i overensstemmelse med den planlagte skolestruktur, energiforsyning, vejnettet o.s.v.

Det er projektdeltagernes håb, at man kan åbne befolkningens og politikernes øjne for de værdier og den tidsdybde, der ligger i områdets oprindelige bebyggelsesstruktur, så man ikke på nogle få årtier ødelægger, men i stedet tager hensyn til det billede, der har været gældende igennem årtusinder. Det drejer sig om at planlægge med og ikke mod fortiden.

Fig. 14. Projektdeltagerne samlet i Ribe, februar 1981. Siden er gruppen udvidet til 20, ligesom der er sket enkelte udskiftninger.

NOTER

- 1 Artiklen skyldes ikke egne, men projektgruppens resultater – jvf. note 4. Der må gøres opmærksom på, at en del af disse resultater i skrivende stund er af foreløbig art. En udførlig dokumentation af disse resultater vil blive bragt i den endelige publikation.
- 2 En oversigt over de seneste års forskning findes hos Jensen, S., P. K. Madsen og O. Schiørring: Udgravninger i Ribe 1979-1981, Mark og Montre 1982, s. 50-65.
- 3 Bencard, M.: Ribes vikingetid, Mark og Montre 1973, s. 29 ff.
- 4 Gruppen består af følgende personer: Afdelingsleder Kjeld Thamdrup, Ribe Amtsråd (geologi); afdelingsleder Helge Brinch Madsen, Konservatorskolen (bevaringsforhold); museumsinspektør Flemming Rieck, Nationalmuseet (ældre stenalder); mag.art. Anne Birgitte Gebauer, Moesgård (yngre stenalder, tragtbrægerkultur); cand.phil. Mogens Hansen, Vesthimmerlands Museum

(yngre stenalder, enkeltgravskultur); kandidatstipendiat Lisbeth Wincentz, Aarhus Universitet (dolktid og ældre bronzealder); mag.art. Steffen Stummann Hansen, København (yngre bronzealder og ældre jernalder); kandidatstipendiat Leif Chr. Nielsen, Københavns Universitet (yngre jernalder og vikingetid); cand.mag. Karin Levinson, Århus (jernudvinding); museumsinspektør Per Kristian Madsen, Den antikvariske Samling (middelalder/arkæologi); lektor Henrik Fangel, Aabenraa Statsskole (middelalder/skriftlige kilder); redaktør Ebbe Nyborg, Danmarks Kirker (middelalder/kirkelig synsvinkel); cand.mag. Aage Andersen, Roskilde (stednavne, arkivforhold); stud.mag. Henrik Larsen, København (17. årh.); cand.mag. Jacob Vedsted, Læsø (18.-19. årh.); arkitekt Niels Pinborg, Ribe (20. årh.); skoleinspektør Jens Hedegaard, Darum (Darum i 17.-20. årh.); museumsinspektør Horst Meesenburg, Fiskeri- og Søfartsmuseet (Vilslev, Jernved,

- Darum i nyere tid m.m.); lektor Torkil Funder, Ribe Katedralskole (før og efter 1984) og antikvar Stig Jensen, Den antikvariske Samling (projektleder).
- 5 En oversigt over bebyggelsehistoriske undersøgelser findes hos Thrane, H.: *Bebyggelsehistorie – en arkæologisk arbejdsopgave, Fortid og Nutid* XXV, 1973.
 - 6 Prøve K-3956, R. V. DGU nr. 1197 (Ribemarsken) og K-3955, R. I. DGU nr. 1195 (Hvidingmarsken).
 - 7 Malmer, M.: *Jungneolitische Studien*, Lund 1962.
 - 8 Fremhæves må Anker og Lars Petersen, Føvling; Harly Petersen, Lintrup; Jens Lau, Villebøl og Vedsted Hansen, Gram.
 - 9 Asingh, P. og S. Jensen: En landsby fra tidlig jernalder ved Farup nordvest for Ribe, Mark og Montre 1983, s. 5-10.
 - 10 Hansen, H. Jarl: Fragmenter af en bronzebeslået pragtvogn fra Dankirke. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1984.
 - 11 Vedr. Ribeområdet bebyggelse i jernalderen se: Jensen, S.: To sydvestjyske bopladser fra ældre germansk jernalder. *Jernalderbebyggelsen i Ribeområdet*, Mark og Montre 1980, s. 23-36.
 - 12 Hvass, S.: Vorbasse. The Development of a Settlement through the First Millenium A.D., *Journal of Danish Archaeology*, vol. 2, s. 127-136.
 - 13 Thorvildsen, E.: Dankirke, Nationalmuseets Arbejdsmark 1972, s. 47-60.
 - 14 Jacobsen, J. Kingo: *Tøndermarskens Naturgeografi*, København 1964.
 - 15 Jensen, S.: Stengården, an East Jutland Occupation Site from the Early Germanic Iron Age. The Problem of Settlement Continuity in late Iron Age Denmark, *Journal of Danish Archaeology*, vol. 1, 1982, s. 119-127.
 - 16 Zimmermann, W. Hai: *Archaeologische Befunde frühmittelalterlicher Webhäuser*, i *Textilsymposium Neumünster*, Neumünster 1982.
 - 17 Nielsen, L. C.: Nogle grave fra yngre germansk jernalder og vikingetid i Sydvestjylland, Mark og Montre 1984.
 - 18 Bencard a.a. 1973.
 - 19 Nordmann, V.: *Arkæologisk-geologiske Undersøgelser ved Misthusum i Skærbæk Sogn. Et Bidrag til Marskens Historie. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1935, s. 1-28.
 - 20 Madsen, P. K. og J. E. Petersen: *Jernkær, En udgravning i en forsvundet middelalder-landsby ved Ribe*, Mark og Montre 1983, s. 11-22.
 - 21 En plan over udgravningen findes hos P. Asingh og S. Jensen a.a. 1983, fig. 2. Se endvidere Madsen, P. K. i *Journal of Danish Archaeology*, vol. 4, (i trykken).
 - 22 Porsmose, E.: Den stationære landsbys opståen. Overveielser omkring den fynske bebyggelse på overgangen mellem oldtid og middelalder, i *Kontinuitet og brud*, udg. H. Thrane, Odense 1977, s. 67.
 - 23 Ribe Oldemor – Nielsen, O. (udg.): *Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol nedskrevet 1290-1518, kaldet »Oldemoder« (Avia Ripensis)*, København 1869.
 - 24 Grøngaard Jeppesen, T.: *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*, *Fynske Studier* XI, Odense 1981.
 - Hedager, L.: *Settlement Continuity in the Villages of Stevns – An Archaeological Investigation*, *Journal of Danish Archaeology*, vol. 1, København 1982.
 - 25 Videnskabernes Selskabs kort er fra nogenlunde samme tidspunkt, men er langt fra så nøjagtige.
 - 26 Meesenburg, H.: *Darum – et marsksogn ved geest-randen*, Mark og Montre 1983, s. 73-75.

Stig Jensen, antikvar, Den antikvariske Samling i Ribe.

Karensdal

En gravplads fra ældre jernalder ved Hodde

Af Torben Dehn

I Mark og Montre er der et par gange fortalt om jernalderlandsbyerne ved Hodde.¹ Som led i undersøgelserne af dem blev der også foretaget rekognoscering af markerne på hele den flade bakkeø, hvorpå landsbyerne ligger.² Ved denne systematiske søgning efter spor af anden oldtidsbebyggelse fandtes på en mark ved bakkeøens nordkant småstykker af brændte knogler og lerkarskår liggende på jordoverfladen. Skårene kunne umiddelbart dateres til perioden ældre romersk jernalder, ca. 0-200 e.Kr.f., og det var tydeligt, at øverste del af en urnegrav fra denne tid for nylig var pløjet i stykker.

Et sådant fund på stedet var ikke overraskende. Af Nationalmuseets arkiv fremgår det nemlig, at provst H.W. Tensens, som boede på den nærliggende præstegård, i marts 1925 meddelte museet, at der på gårdejer Janus Jensens ejendom Karensdal var fundet lerkarskår, som tydede på en gravplads fra bronzealderen.³ På museets anmodning indsendte gårdejeren prøver af de fundne lerkarskår, som viste sig at være fra ældre jernalder, og i efteråret det følgende år foretog Gudmund Hatt en mindre undersøgelse på stedet. Han lod grave nogle prøvegrøfter, men fandt ingen grave. Mange år senere – i 1959 –

modtog museet en ny samling lerkarskår fra lokaliteten.⁴

Foranlediget af fundet af den itupløjede urnegrav i 1977 iværksatte Nationalmuseet samme efterår en udgravning for at finde eventuelle andre grave.⁵ Herved blev der inden for et område på 8×7m fundet yderligere fire brandgrave. Dette materiale fra undersøgelsen i 1977 kaldes i det følgende for *Karensdal II*, mens det materiale, som kom til museet i 1925 og 1959, benævnes *Karensdal I*.

Karensdal II

De i alt fem brandgrave ligger på et lille næs, der er den nederste del af en stor nordvendt skrånende flade, kun 6-12m fra den lave stejle skrænt langs ådalen, som kanter Kybækken. I et forsøg på at finde flere smågrupper af sådanne grave blev der med gravemaskine rømmet muld af et større areal omkring fundstedet, ligesom der blev trukket søgegrøfter på større dele af marken (fig. 1). Der blev dog ikke fundet flere grave herved; derimod fandtes det sted, hvorfra de i 1925 indsendte lerkar formodentlig stammer, og hvor Gudmund Hatt gravede i 1926.

I det følgende fortælles kort om de fem brandgrave og deres indhold.⁶

Grav I er den urne, som fandtes ved

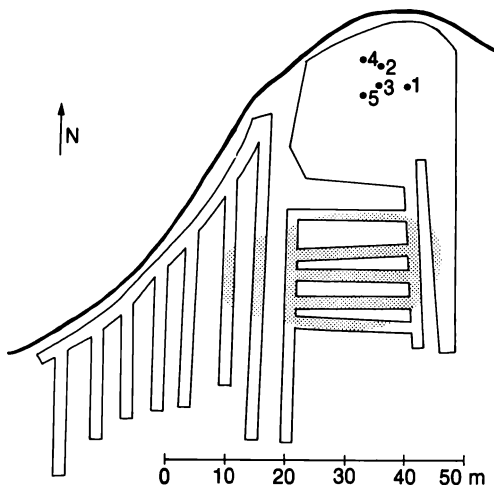

Fig. 1. Oversigtsplan over udgravningsfeltet med brandgravene 1-5 fra Karensdal II. Den grå zone er området med Karensdal I fundene. Tegning: TD.

rekognosceringen med itupløjet randparti. Det er et stort lerkar med blank sortbrændt overflade, mæanderlignende udsmykning på overdelen og i bunden tre koncentriske riller, således som det kendes fra importerede romerske metal- kar (fig. 2). I dette kar, som var nedsat i en smal nedgravning, lå ligbålsresterne i form af 1,9 kg brændte menneskeknog- ler, en synål af jern, stykker af en jern- kniv og to smykkenåle, såkaldte fibler, fra klædedragten.

Den ene fibel er af bronze og er noget ødelagt eller slidt (fig. 3). Den er af en type, som kaldes Kostrzewskis type M/ N,⁷ og som tidsmæssigt hører til lige i overgangen mellem de to perioder før- romersk jernalder og ældre romersk jernalder, d.v.s. i årtierne omkring Kristi fødsel. Den anden fibel er af jern og meget velbevaret (fig. 4); den er af en type, kaldet Almgrens gruppe II,⁸ som hører hjemme i tidligste del af ældre romersk jernalder. Urnens udformning og den

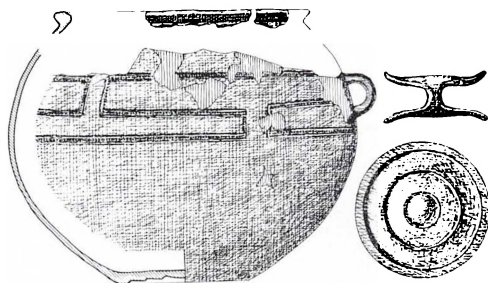

Fig. 2. Urnen fra grav 1. Tegning: Henning Ørnsnes. 1:7.

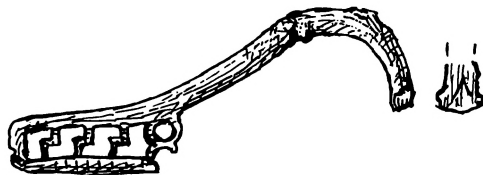

Fig. 3. Bronzefibel fra grav 1. Tegning: Henning Ørnsnes. 3:4.

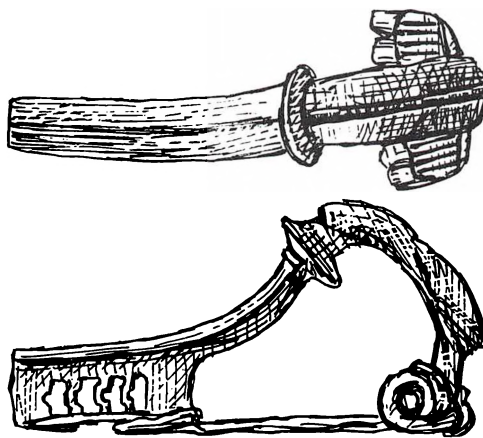

Fig. 4. Fibel af jern fra grav 1. Tegning: Henning Ørnsnes. 3:4.

nyngste fibel viser, at gravlæggelsen må være foregået tidligt i ældre romersk jernalder, 0-100 e.Kr.f.

En synål som gravgave tyder på, at den gravlagte er en kvinde. Dette er bekræftet ved den antropologiske undersø- gelse, som siger, at knoglerne er fra en spinkel person, sandsynligvis en kvinde (?) med en alder mellem 20 og 55 år.

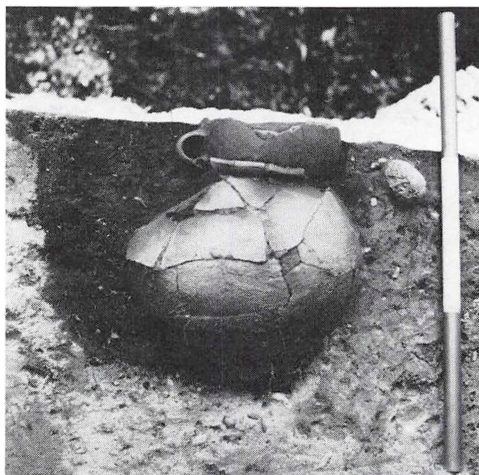

Fig. 5. Grav 2 under udgravningen. TD foto.

Selv om forskellige bevaringsmæssige forhold kan gøre sig gældende, fristes man til at tro, at der er tale om en kvinde, som har haft den slidte bronzefibul siden sin ungdom og først i en højere alder har erhvervet jernfibulen, der er mere intakt. Den arkæologiske datering af de to fibeltyper modsiger i hvert fald ikke denne tolkning.

Grav 2 er også en urnegrav. I dette tilfælde var der som låg på urnen anbragt et mindre lerkar med munden nedad. Bunden af dette lerkar var allerede ødelagt af ploven (fig. 5). Urnen indeholdt en stor mængde brændte knogler og metalgenstande, bl.a. våben. Foruden en jernnål eller -pren og en halv-rund kniv, en såkaldt ragekniv, var der en meget velbevaret spydspids (fig. 6) og dele af et skjold, nemlig skjoldbule, som har været fæstnet med nitter midt på skjoldbrættet til beskyttelse af krigerens hånd (fig. 7).

Spydspidsen kan ikke bidrage væsentligt til gravens datering, men skjoldbule er af en type, som kan dateres til over-

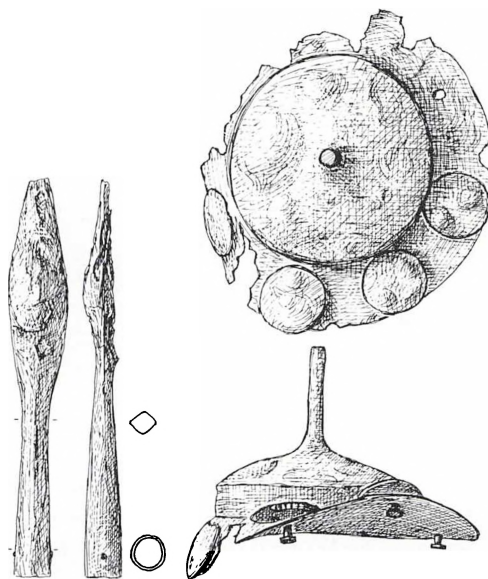

Fig. 6. Spydspids fra grav 2. 1:4.

Fig. 7. Den ødelagte skjoldbule fra grav 2. 1:4. Tegning: Henning Ørsnes.

gangen mellem førromersk og ældre romersk jernalder, d.v.s. omkring år 0.⁹ Nittehovedernes flade udformning synes at være et tidligt træk, så en datering til førromersk jernalder er mest sandsynlig.¹⁰ Denne datering passer godt sammen med lerkarrenes, idet de tilhører den allersidste del af førromersk jernalder, periode IIIb. Denne periode er karakteriseret ved, at der allerede optræder forskellige træk, som også findes i den efterfølgende ældre romersk jernalder.¹¹ Lignende kar kendes fra en tilsvarende brandgravplads ved Vorbasse.¹²

Knoglematerialet består af hele 2,9 kg brændte knogler, hvorom det i den antropologiske analyse hedder: Der er stor usikkerhed omkring kønsbestemmelsen, idet der er både mandlige og kvindelige træk, bestemt fra kraniesømmene. Der ses i øvrigt forandringer ved slidgigt i leddet mellem korsben og hofteben, og

der ses forandringer efter en infektion, »tandbyld«, i en alveole (+4). (Alveolen er det hul i kæben, hvori tanden sidder).

Af urnens indhold fremgår også, at der blandt gravgaverne har været kød-
mad eller offerdyr, idet der er flere
knogler af får. Dette er ikke usædvanligt
for grave af denne slags.

Grav 3 er ikke en urnegrav som grav 1
og 2, men derimod en brandplet, d.v.s.
en nedgravning, hvori resterne af ligbå-
let er lagt. Graven var meget omrodet af
muldvarpe, men der fandtes skår af
nogle lerkar, som var brændt på ligbålet,
samt et meget ødelagt våbenudstyr be-
stående af et tveægget sværd med metal-
skede og et skjold, repræsenteret ved
skjoldbule med nitter og nogle kantbe-
slag til skjoldbrættet. Metalgenstandene
var meget ødelagte både i forbindelse
med gravlæggelsen og ved den senere
nedbrydning i jorden; sværdets udform-
ning kan således kun iagttages ved hjælp
af røntgenapparat.

Sværdet er et såkaldt La Tène sværd
og karakteriseret ved at parérbøjlen,
som sidder i overgangen mellem greb og
klinge, er klokkeformet. Denne sværd-
type er fra det sidste århundrede
f.Kr.f.,¹³ mens skjoldbule er identisk
med den i grav 2 og altså er fra årtierne
omkring år 0.

Lerkarskårene fra graven repræsente-
rer et lille bæger, en lille skål og en
krukke, der har haft en flad rund ler-
plade som låg (fig. 8). Formodentlig har
disse kar indeholdt madofre svarende til
grav 2 og 5, hvori der var fårekogler.
De tre lerkar hører til i periode IIIb af
færrømsk jernalder og supplerer altså
dateringen af metalsagerne.

Formodentlig på grund af denne gravs

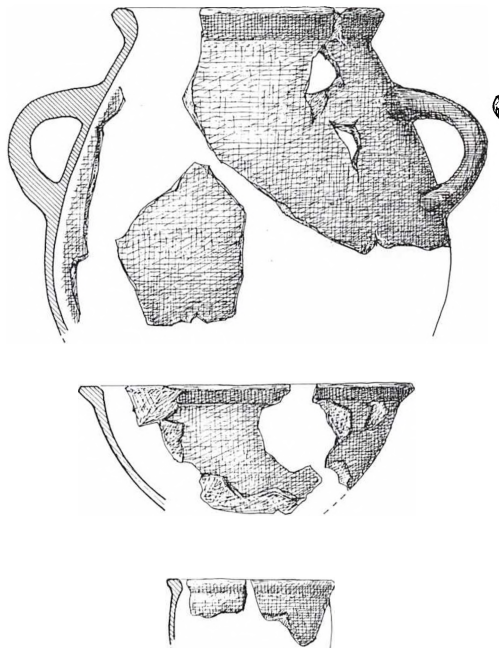

Fig. 8. Tre sekundært brændte lerkar, det største med låg,
fra grav 3. Tegning: Henning Ørsnes. Ca. 1:4.

forstyrrede tilstand er der kun bevaret
0,5 kg brændte knogler. De er sandsyn-
ligvis fra en mand (?), der har været over
20 år.

Grav 4 er en urnegrav, der både var
ødelagt af muldvarpe og pløjning. Den
ødelagte urnes bund stod delvis på plads
i graven, mens knoglerne og urnens øv-
rige dele lå spredt i dyregangene.

Allerøverst i gravfylden lå en meget
dårligt bevaret ragekniv, som er en halv-
rund tynd metalplade. Urnen, som efter
konserveringen igen er næsten hel, er på
overfladen udsmykket med kamstribning
i forskellige mønstre (fig. 9). Denne or-
namentik er typisk for ældre romersk
jernalder, og gravlæggelsen må derfor
være foregået engang i de første århun-
dreder e.Kr.f.

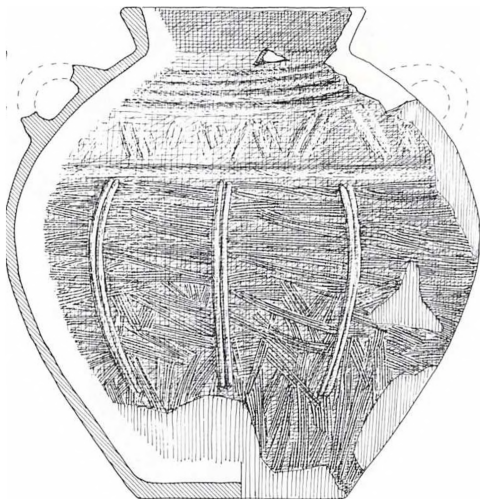

Fig. 9. Urnen med kamstribearnametik fra grav 4. Tegning: Henning Ørsnes. Ca. 1:5.

Gravens 1,0 kg brændte knoglestykker er bestemt til måske at være fra en mand mellem 25 og 40 år.

Grav 5 er en urnegrav (fig. 10), hvis indhold af metalsager var sammensmeltet og -rustet til en stor klump. Ved konserveringen er der udskilt en lille jernfibrel (fig. 11), og ved hjælp af røntgenap-

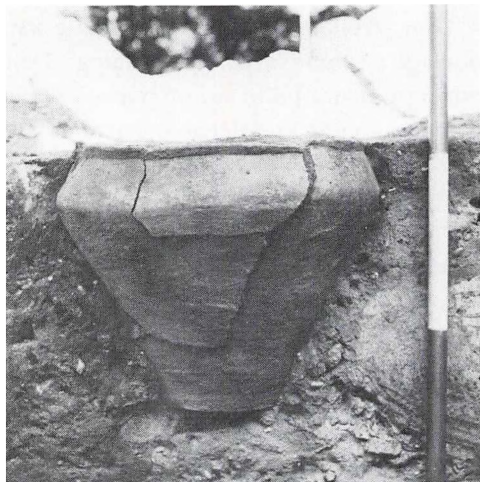

Fig. 10. Grav 5 under udgravning. TD foto.

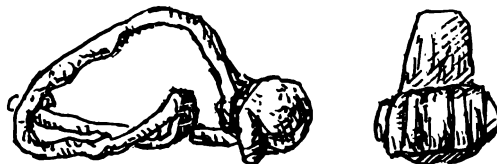

Fig. 11. Fibel af jern fra grav 5. Udformningen af fod og nåleholder kan ikke erkendes p.g.a. den ødelagte tilstand. Tegning: Henning Ørsnes. 1:1.

parat kan der skelnes en spydspids og et La Tène sværd som i grav 3.

Våbengrave med fibler er ikke så almindelige i denne del af jernalderen, men desværre er fiblen i denne grav blevet noget deformeret i ligbålet, således at ikke hele dens oprindelige form kan bestemmes sikkert. Det er dog klart ud fra bøjlels og fjederkonstruktionens udformning, at fiblen hører hjemme omkring år 0, altså i overgangen mellem førromersk og ældre romersk jernalder.

Den forholdsvis store urne er usædvanlig, men har dog paralleller andre steder i Jylland, f.eks. på den tidligere omtalte gravplads i Vorbasse.¹² Størst lighed har den dog med en urne fra Drengstedgravpladsen i den vestlige del af Sønderjylland; urnen her er af næsten samme udformning og indeholdt våbenudstyr med spydspids, skjoldbule og sværd, som det kendes fra Karensdal.¹⁴ Dateringen af grav 5 må være sen førromersk jernalder, sandsynligst periode IIIb, og altså umiddelbart før år 0.

I urnen var der 2,2 kg brændte knogler, som med stor usikkerhed er bestemt til at være fra en mand, hvis alder sandsynligvis har været mellem 25 og 40 år. Blandt knoglerne var enkelte stykker af forben fra får.

Karensdal II er altså en lille sluttet begravelsesplads med fem gravlagte, nem-

lig én kvinde og fire mænd. Gravlæggelserne er foregået i to forskellige arkæologiske perioder, dels allersidste del af førromersk jernalder (grav 2, 3 og 5), dels begyndelsen af ældre romersk jernalder (grav 1 og 4). Dette periodeskift ligger indenfor få årtier omkring Kr.f., og stedet er formodentlig gravplads for en enkelt gård eller familie inden for 1-2 generationer.

Gennem de i begyndelsen omtalte bopladsudgravninger i Hodde er det påvist, at der har boet mennesker i hundredevis på bakkøen i denne del af jernalderen. Det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at der et eller andet sted har ligget en stor samlet begravelsesplads, men mest sandsynligt er det, at der har været talrige sådanne små gravpladser i området; Karensdal er blot den eneste, som er kendt. Et sådant mønster kendes således fra Vorbasse-området i det sydlige Midtjylland, hvor der er fundet flere gravpladser på størrelse med Karensdal II. Der er her tale om kvindegrave i små grupper og enkeltliggende mandsgreve.¹²

Karensdal I

At mønsteret med flere små gravpladser gælder i Hodde synes at fremgå af det materiale, som siden 1920'erne er fundet ved flere lejligheder på Karensdal. Det ser ud til at stamme fra én og samme gravplads, idet det ud fra de oplysninger, som findes om materialet, er fundet indenfor et 35×20 m stort totalt omgravet område, der påvist ved undersøgelsen i 1977. Dette blev bekræftet af en besøgende på udgravningen, som havde boet på Karensdal og som kunne huske, at Gudmund Hatt var på stedet i 1926.

Som materialet i dag ligger på Natio-

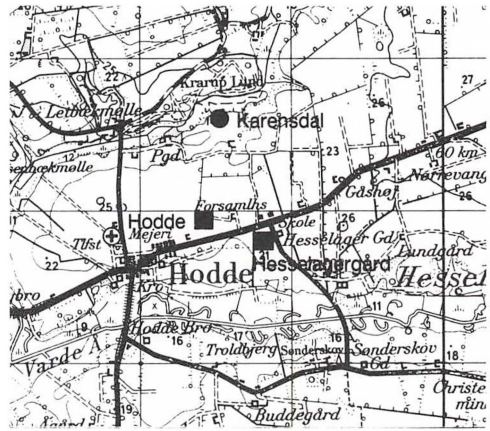

Fig. 12. Geodætisk Instituts kort 1113 I, 1:50.000 med Karensdalgravpladsen og jernalderlandsbyerne Hodde og Hesselagergård indtegnet. GI tilladelse, (A. 461/84). Copyright.

nalmuseet,¹⁵ er der fragmenter af ialt 11 lerkar, hvoraf to ud fra størrelse og form kan være brugt som urner i brandgrave. De øvrige lerkar er for små og må være bikar til urnegrave eller fra jordfæstegrave. Foruden lerkarmaterialet på Nationalmuseet er der oplysninger om to større lerkar, der kan have været urner. Gudmund Hatt oplyser således i sin lommebog fra undersøgelsen i 1926, at der på præstegården opbevares »en smuk orn. slank Hankekrukke« fra romersk jernalder.¹⁶ Desuden er der lokale oplysninger om, at der på gården Karensdal i mange år skal have stået et usædvanligt stort og velbevaret lerkar.

Karensdal I materialet er med stor sandsynlighed resterne af en mindre gravplads som Karensdal II. Kun har Karensdal I en lidt senere tidsstilling end Karensdal II, idet de daterbare skår alle er fra ældre romersk jernalder, 0-200 e.Kr.f. De to gravpladser kan således have været i brug samtidigt i en vis periode.

Karensdal og bopladserne

Især Karensdal II gravpladsen kan fint indpasses i udviklingen på Hodde-bakkeøen, som den er belyst ved bopladsundersøgelserne. Karensdal ligger kun ca. 600 m nord for den udgravede jernalderlandsby ved Hodde og ca. 1.000 m nord for en anden jernalderlandsby ved Hesselagergård (fig. 12).

Hodde-landsbyens levetid deles i tre bebyggelsesfaser, som ialt dækker over ca. 150 år. Dens sidste fase dateres til slutningen af førromersk jernalder, og efter en storbrand ryddes landsbyen endeligt umiddelbart efter år 0, d.v.s. i begyndelsen af ældre romersk jernalder.¹⁷ Karensdal II gravpladsen er således samtidig med denne opbrudstid for den store landsby, og de fem gravlagte personer kan have været med til udflytningen fra den.

Sandsynligvis har nogle af dem også nået at bo i den nye landsby, som afløser Hodde-landsbyen. Den kaldes Hesselagergård efter den nærliggende ejendom og ligger ca. 400 m sydøst for den gamle landsby. Den blev anlagt, endnu mens den gamle landsby var i brug, og ser efter prøveundersøgelserne ud til at være en landsby af samme art.¹⁸

Derimod ser der ikke ud til at være forbindelse mellem Karensdal I gravpladsen og bebyggelsen ved Hesselagergård, idet det keramiske materiale ikke er helt overensstemmende.¹⁹ Formodentlig repræsenterer denne gravplads en udflyttet enkeltgård eller en anden bebyggelse, som endnu ikke er fundet.

Lerkar fra vikingetid / middelalder

Som appendix til denne fremlæggelse af gravene fra ældre jernalder skal omtales

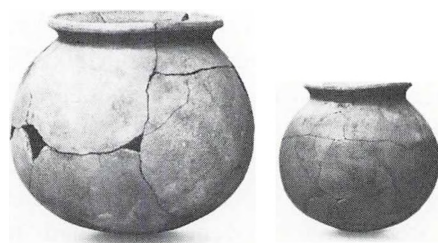

Fig. 13. To kuglepotter fra sen vikingetid / tidlig middelalder, fundet i søgegrøft. Det største kar er ca. 27 cm højt. Lennart Larsen foto.

to omtrent 1.000 år yngre lerkar fra Karensdal. I en af søgegrøfterne på marken fandtes en 70 cm dyb nedgravning, som indeholdt skår af to næsten hele lerkar fra sen vikingetid / tidlig middelalder. De lå i store flager tæt sammen i nedgravningen, som mindede om et stort stolpehul; der fandtes dog ingen andre nedgravninger i nærheden.

Der er tale om to usædvanligt velbevarede kuglepotter (fig. 13), der dateres til 11.-12. århundrede e.Kr.f.²⁰ Sådanne kar er ikke ukendte i denne del af Jylland; tilsvarende kendes fra vikingetidslandsbyerne i Vorbasse²¹ og i Sædding ved Esbjerg,²² samt fra middelalderlandsbyen Jernkær ved Ribe.²³

Med disse to lerkar er der på Karensdal gjort fund fra både jernalderens begyndelse og slutning. De mellemliggende århundreder er kun sporadisk repræsenteret ved enkelte fund i Hoddeområdet. I Vorbasse i Midtjylland kan man som resultat af den store bopladsundersøgelse, som begyndte i 1974 og stadig foregår, følge bebyggelsens udvikling fra århundrede til århundrede i mere end tusind år. Det samme kunne sikkert lade sig gøre gennem yderligere undersøgelser i Hodde.

NOTER

- 1 Hvass, S.: Hodde. Mark og Montre 1973, s. 10.
Hvass, S.: Jernalderlandsbyen i Hodde. Mark og Montre 1975, s. 28.
Desuden i Mark og Montre 1975, s. 17-18.
En endelig publikation af Hoddelandsbyerne m.m. er i trykken: Steen Hvass: HODDE, hus, gård, landsbyer, samfund, økonomi og bebyggelsesudvikling i ældre jernalder. I denne publikation indgår også et afsnit om Karensdalgravpladsen, og denne artikel er et uddrag heraf, ligesom nogle af illustrationerne er herfra.
- 2 I foråret 1977 ved Torben Egeberg Hansen og forf.
- 3 NM sb. 86, Hodde sogn. NM I J.nr. 100/25 og 37/26.
- 4 NM I j.nr. 978/59.
- 5 Ved Henrik Jarl Hansen og forf., NM I J.nr. 1927/77. Gårdejer L. Ibsen gav venligst råderet over marken. Leo Rubek, Hodde, takkes for assistancen ved udgravningen og Maj Stief, Nationalmuseets konserveringsafdeling for jordfund, takkes for indsatsen i konserveringsarbejdet.
- 6 Analysen af menneskeknoglerne er foretaget af Pia Bennike, mens bestemmelsen af dyreknoglerne er foretaget af Tove Hatting.
- 7 Kostrzewski, J.: Die Ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit. Mannus 18, 1919, s. 38.
- 8 Almgren, O.: Studien über nordeuropäische Fibelformen. 1897, fig. 24.
- 9 Jørgensen, E.: Sønder Vilstrup-fundet. En gravplads fra den ældre jernalder. Aarbøger 1968, s. 53.
Nielsen, J.L.: Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. hikuin 2, 1975, s. 93.
- 10 Albrechtsen, E.: Fynske Jernaldergrave, I, 1954, s. 107, og II, 1956, s. 184.
- 11 Becker, C.J.: Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland, 1961, s. 241.
- 12 Hvass, S.: Udgravningerne i Vorbasse. Mark og Montre 1976, s. 51.
Hvass, S.: Udgravningerne i Vorbasse. Fra Ribe Amt 1977, s. 353.
Hvass, S.: Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse. Fra Ribe Amt 1978, s. 361.
Hvass, S.: A.a. i tryk. (Note 1).
- 13 Jørgensen, E.: A.a. 1968, s. 64.
- 14 Drenghst grav 43. Mundtlig meddelelse af Henrik Jarl Hansen.
- 15 NM C 20098 og C 27279.
- 16 G. Hatts lommebog nr. 1 fra 1926 i Nationalmuseets arkiv.
- 17 Hvass, S.: A.a. i tryk. (Note 1).
- 18 Mark og Montre 1975 s. 17-18.
Hvass, S.: A.a. i tryk. (Note 1).
- 19 Hvass, S.: A.a. i tryk. (Note 1).
- 20 Madsen, H.J.: Vikingetidens og middelalderens keramik i Århus. Kuml 1972, s. 128.
- 21 Hvass, S.: Vorbasse, The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. Acta Arch. 50, 1979, s. 171.
- 22 Stoumann, I.: Vikingetidslandsbyen i Sædding. Mark og Montre 1977, s. 30.
Stoumann, I.: De der blev hjemme – en vikingelandsby ved Esbjerg. Esbjerg Museum 1978.
- 23 Madsen, P.Kr. og Petersen, J.E.: Jernkær, en udgravning i en forsvundet middelalderlandsby ved Ribe. Mark og Montre 1983, s. 19.

Torben Dehn, mag.art., Fredningsstyrelsens fortidsmindekontor.

Nogle grave fra yngre germansk jernalder og vikingetid i Sydvestjylland

Af Leif Chr. Nielsen

I 1936 udgav J. Brøndsted en oversigt over vikingetidens skeletgrave i Danmark¹ (perioden fra ca. 800-1050). Den blev i 1952 fulgt op af T. Ramskou med en lignende fremlæggelse af brandgravene.² Endelig fremlagde M. Ørsnes i 1966 et katalog over fundmaterialet fra den forudgående periode, yngre germansk jernalder,³ ca. 600-800. Sydvestjylland indtog ikke nogen fremstående plads i disse oversigter. Et sandsynligt gravfund fra 6.-8. århundrede fra Føvling, en gravplads fra 8.-9. århundrede ved Tjæreborg, en urnegrav fra 8. århundrede i Astrup og en våbengrav fra 10. århundrede i Sortehøj, Spangsbjerg i Esbjerg var det hele⁴ (fig. 1). Siden er materialet øget med en brandgravplads fra 7. og eventuelt 8. århundrede i Okholm,⁵ en skeletgrav fra 8. århundrede i Ribe,⁶ en gravplads fra 10. århundrede ved Gammelby i Esbjerg⁷ og ligeledes her et par grave anlagt i høje, samt endelig senest en grav med våben og rideudstyr fra 10. århundrede i Grimstrup⁸ (fig. 1). I forbindelse med en registrering af vikingetidsmaterialet i hele Danmark er der yderligere dukket nogle ældre fund op fra Kokspang, fra Tømmerby og en-

delig har den gennem længere tid kendte gravplads i Store Darum⁹ vist sig at indeholde 47 brand- og skeletgrave, heraf to mere specielle. Disse to skal sammen med de to højgrave fra Gammelby og gravene fra Kokspang og Tømmerby omtales nærmere nedenfor.

Det fremgår heraf, at Sydvestjylland er kommet ganske godt med. Landsdelen rummer ikke blot en af vort lands største gravpladser – den i Store Darum, men også mere specielt udstyrede grave som ryttergraven fra 10. århundrede i Grimstrup og, som vi nedenfor skal se, også et par af de såkaldte vognfadingsgrave fra 10. århundrede. Endelig bør skibsgraven ved Brokær også nævnes¹⁰ (fig. 1). Fra den fattigdom, der kom til udtryk igennem de tre første fremlæggelser af Brøndsted, Ramskou og Ørsnes er der sket en ændring til rigdom og variation. Registreringen, – ikke blot i Sydvestjylland, men for hele landet, har vist, at et påfaldende stort antal fund, bl.a. flere gjort i forrige århundrede herunder også ryttergrave og andre særligt udstyrede, mangler i Brøndsteds katalog. I Sydvestjylland har tilvæksten bragt antallet af findesteder med grave i bedre sam-

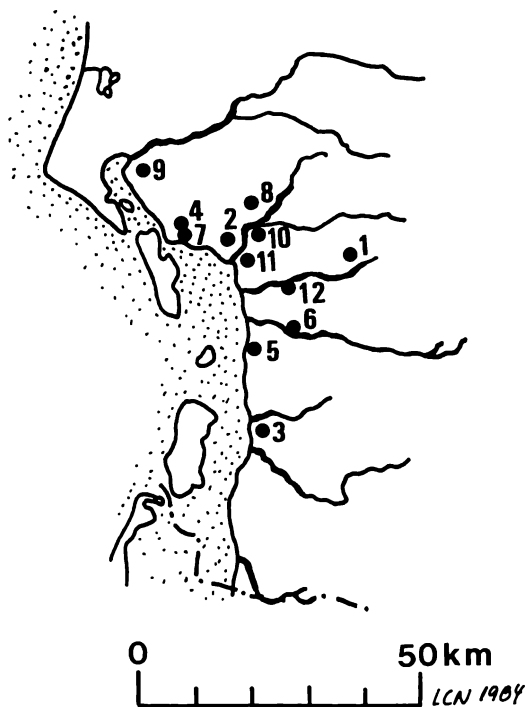

Fig. 1. Sydvestjyske grave og gravpladser fra yngre germansk jernalder og vikingetid. 1. Føvling; 2. Tjæreborg; 3. Astrup; 4. Sorteøj; 5. Okholm; 6. Ribe; 7. Gammelby; 8. Grimstrup; 9. Kokspang; 10. Tømmerby; 11. Store Darum; 12. Brokræ.

klang med den ud fra de registrerede bospladser og enkeltfund jævnt tætte bebyggelse, der netop prægede landsdelen i 8.-11. århundrede. Der vil på trods heraf dog stadig kunne gøres mange fund af grave.

Store Darum

I årene fra 1924 til 1929 udgravede T. Thomsen, H. Kjær og G. Hatt for Nationalmuseet en række grave fra den senere del af yngre germansk jernalder og vikingetid (ca. 700-1000) i nærheden af Bavnehøj – en naturlig sandbanke – i Store Darum. Andre grave var tid efter anden optaget af lodsejeren og før 1924

muligvis også af flere andre.¹¹ Det er lykkedes at samle oplysninger om i alt 47 grave. Pladsen må dog formodes at være betydeligt større, ligesom den også indeholder grave fra ældre jernalder. Ved kampagnen i 1924 blev Thomsen opmærksom på, at der hos præsten i Store Darum henstod en urne med nogle jernsager (fig. 2).¹² I Nationalmuseets protokol er jernsagerne indført som to jernknive, en jernsaks, et jernbidsel, to ubestemte jerngenstande og tre bæltespænder af jern. I urnen fandtes endvidere brændte ben. H. Geisslinger medtog i 1967 den og flere andre grave fra gravpladsen i sit katalog over udaterbare grave fra tidsrummet yngre romersk jernalder til vikingetid.¹³ Han nævnte, at de to ubestemte jerngenstande måske var fra et bælte eller en rem.

En præcis datering og forståelse af fundet fremkom først i forbindelse med det registrerings- og dateringsarbejde, der er blevet udført inden for projektet »Ribeområdets bebyggelseshistorie gennem 10.000 år«.¹⁴ Det lykkedes her ved sammenligning med materiale fra tyske og frisiske adelsgrave fra 8. århundrede, som de er publicerede af F. Stein i 1967,¹⁵ at bestemme de to hidtil ubestemte jerngenstande og dermed opnå en datering og et kulturelt tilhørsforhold. De er identiske med Šteins »trepassformede beslag«, hvis nordligste forekomst ellers hidtil var en grav fra Alkersum på øen Föhr.¹⁶ På flere af disse beslag er fundet bevarede rester af træ og læder, der viser, at de har været fastgjort i træsadler, og i dem har hængt læderremme med stigmøjler af læder.¹⁷ Urnegraven fra Store Darum er altså en ryttergrav. Takket være dens udstyr og den

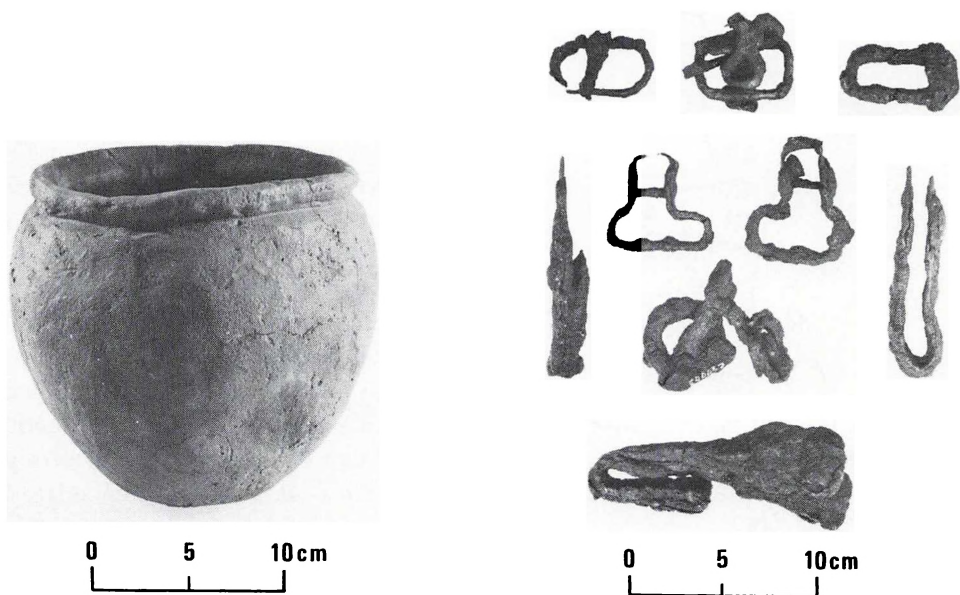

Fig. 2. Store Darum. Thomsen 1924 grav h. Urnen ses til venstre. Til højre ses øverst de tre remspænder, derunder de to trepasformede beslag, bidslet og saksen. De to knive ses ved siderne. Foto: Per Poulsen.

specielle udformning af de to beslag kan den bestemmes som hørende til Steins nordlige gruppe af adelsgrave fra første halvdel af 8. århundrede.¹⁸ Nærmeste parallel er den omtalte grav fra Alkersum på Föhr. Kulturelt står graven nærmere den frisiske kultur end den nordiske i 8. århundrede. Det samme gælder i øvrigt også gravpladsen ved Tjæreborg, flere andre urnegrave på Store Darum pladsen, gravpladsen fra Okholm samt urnegraven fra Astrup. Landsdelen udgjorde i 8. århundrede åbenbart den nordlige del af et frisisk kulturområde. Den frisiske kultur prægede ikke blot gravskikken, men også udformningen af flere genstandstyper som f.eks. knive. Ribe lå i 8. århundrede på grænsen mellem den frisiske og den nordiske kultur. I begyndelsen af 9. århundrede ophørte

den frisiske dominans, og den nordiske kultur bredte sig mod syd.

Den anden grav blev udgravet i 1929 af Kjær.¹⁹ Der er tale om en skeletgrav orienteret østnordøst-vestsydvest med hovedet i vestsydvest. Gravens længde er 2,35 m, bredden er 1,17-1,35 m og dybden er 1,6 m. I den fandtes rester af en kiste (fig. 3) med hjørne- og endebeslag af jern i begge ender, en bærerling med en krampe lå midt for den nordlige langside, og 70-80 søm og klinknagler lå fordelt på flere langsgående rækker. De yderste lå højest og de inderste lavest. Højdeforskellen er maksimalt 29 cm. Midt i kisten lå en ubestemmelig genstand med spor af sølv. På grundlag af kistens trugformede karakter og den bevarede bærerling midt for den nordlige langside kan det fastslås, at den døde

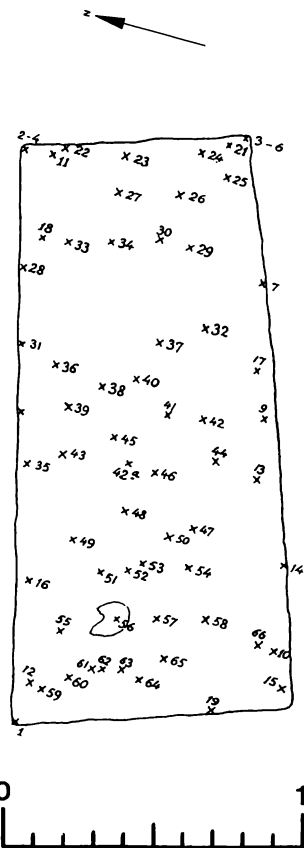

Fig. 3. Store Darum. Kjær 1929 grav f. Gengivet efter H. Kjærs beretning i Nationalmuseet Is arkiv.

blev gravlagt i fadingen fra en vogn. Sådanne vognfadingsgrave kendes der fra det vikingetidige Danmark efterhånden en del af.²⁰ De dateres til 10. århundrede og indeholder altid kvinder. Ofte er de særdeles rigt udstyrede med gravgaver, som tyder på, at kvinderne var socialt højtstående. Graven fra Store Darum må da dateres til samme tid og bestemmes som en kvindegrav. Den skiller sig klart ud fra pladsens øvrige skeletgrave, alle med simple kister og et sparsomt udvalg af gravgaver. Der er næppe tvivl om, at vi også her står over for en velstående

kvinde, selv om hun ikke blev medgivet sikre bestemmelige gravgaver. Graven er sammen med otte andre orienteret øst-nordøst-vestsydvest. Heraf indeholdt to gravgaver og en er ikke udgravet. 13 andre grave er orienteret nordøst-sydvest. Heraf indeholdt fem gravgaver. Tre er orienteret øst-vest. Alle uden gravgaver. Det fremgår heraf, at skikken med at medgive gravgaver aftager fra grave med orientering nordøst-sydvest til grave med orientering vest-øst. Skiftet i orientering og gravgavernes gradvise forsvinden skyldes sandsynligvis indflydelse fra kristen gravskik. Det må være forklaringen på de manglende gravgaver i vognfadingsgraven.

Kokspang

I 1884 indsendte lærer Lauridsen i Kokspang til Nationalmuseet mere end 10 fragmenter af et tilsvarende antal klinknagler og søm af jern, mere end 12 fragmenter af flade jernbånd, tre vinklede hjørnebeslag af jern, tre jernkramper med ringformede hoveder samt en jernring med fladt tværsnit (fig. 4).²¹ Genstandene var blevet optaget i en høj i Kokspang af smed Søren Hansen af Kokspang. Samme sted skulle også være fundet to urner. Ligeledes skulle lodsejeren selv være stødt på et sværd, der var helt rustet op. Ifølge de sparsomme oplysninger er der tale om en høj med flere grave. Urnerne er sandsynligvis fra yngre bronzealder eller tidlig førromersk jernalder. Der foreligger ikke oplysninger om, at sværdet skulle være fremkommet i samme høj som de nævnte jerngenstande eller fundet sammen med urnerne. Måske er det fra en af de andre høje på dette sted.

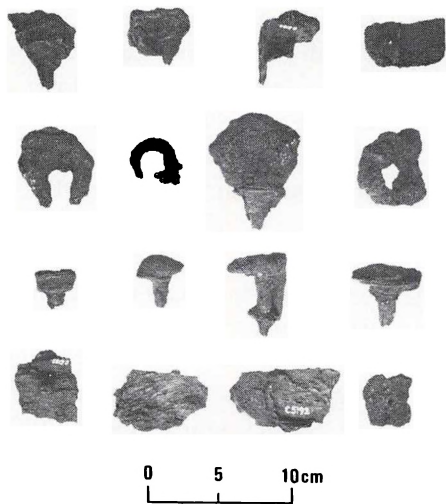

Fig. 4. Kokspang. Et udvalg af de af smed Søren Hansen af Kokspang optagne genstande fra en høj i Kokspang. Foto: Per Poulsen.

Klinknagler, søm m.v. stammer fra en sekundær grav anlagt i en ældre høj, der sandsynligvis er fra enkeltgravskulturen i yngre stenalder (ca. 2800-2400 f.Kr.f.). Der foreligger ikke oplysninger om genstandenes indbyrdes placering og ej heller om graven blev optaget i sin helhed. Genstandene er fra en ligkiste. Dens konstruktion og datering må på grund af de manglende gravgaver bygge på sammenligning med andre grave, hvor lignende genstande er fundet. Vognfadingsgravene fra 10. århundrede er de eneste, hvorfra vi kender kombinationen af klinknagler, søm, flade jernbånd, hjørnebeslag, kramper med ringformede hoveder og ringe med fladt tværsnit.²² Jernfragmenterne fra Kokspang repræsenterer da ganske givet en sådan vognfadingskiste. Den gravlagtes køn kendes ikke. I de andre er det, som ovenfor nævnt, kvinder, ofte socialt højstående,

der er blevet gravlagte. Det er det sikkert også i vort tilfælde.

Det er ikke den eneste grav, der kendes fra Kokspang. Fra en anden høj stammer en orangegul tøndeformet glasflusperle.²³ Enkelte perler af denne type kan dog ikke dateres nærmere end yngre germansk jernalder/vikingetid. På Varde Museum opbevares et helt lerkar med indadvendt munding og affladet bund. Spor på karret viser, at det er blevet pløjet op.²⁴ Kar af denne type dukker op i Sydvestjylland i begyndelsen af vikingetid og fortsætter til slutningen af 10. århundrede. Den nævnte perle og lerkarret er begge fra Kokspang Mark. I begge tilfælde er der tale om genstande fra grave. Dateringen er sandsynligvis 10. århundrede. Af de sparsomme oplysninger fremgår desværre ikke, om alle tre grave er fra det samme sted i Kokspang, eller der er tale om to gravpladser. Derimod kan der næppe være tvivl om, at de døde er fra den nærliggende bebyggelse fra 10. århundrede i Hostrup, som blev prøveundersøgt af Esbjerg Museum i 1979.²⁵ Bopladsen og vognfadingsgraven ligger overfor hinanden på hver sin side af Hostrup bæk.

Gammelby

I 1969 udgravede Esbjerg Museum otte skeletgrave ved anlæggelsen af Jernevej, alle sandsynligvis fra 10. århundrede.²⁶ Allerede i 1965 havde museet dog undersøgt et par grave her. De lå lidt nord for de i 1969 undersøgte grave på den tidligere præstegårdsmark. Begge var anlagt i ældre enkeltgravshøje.²⁷ Den første havde et stenindrammet kammer og på gravbunden lå også sten. De har formentlig oprindeligt ligget ovenpå et

Den første af gravene på Præstegårdsmarken ved Gammelby, afdækket umiddelbart under pløjelaget. Gravens firkantede omrids og stenpakningen i siderne ses. Set fra sv. Foto: Esbjerg Museum.

dække af træ. Hvorvidt der er tale om et egentligt kammer, d.v.s. en regulær gravbygning, hvori kisten har været sat, eller blot en kiste ompakket med sten, lader sig ud fra de sparsomme oplysninger ikke afgøre. Graven indeholdt træ med spor af forrustet jern, bronzeblikfragmenter med fine riller og fastirrede rester af halm og tekstil, en trærest med aftryk af finere tekstil, to knivfragmenter med rester af et træskaft, to hjørnebeslag og et fladt aflangt beslag med fastirrede trærester på bagsiden og hertil brudstykker af jernnitter og andre jerndele (fig. 5), samt endelig knogler og tænder af en ung hest af ret lille størrelse. Hesten synes at have ligget i sin egen grav, men om den er samtidig med den egentlige grav lader sig ud fra oplysningerne ikke afgøre. Graven var nemlig også gennempløjet af muldvarpe, der havde bragt genstandene ud af oprindeligt leje, bl.a. fandtes flere af bronzeblikfragmenterne i disse dyregange.

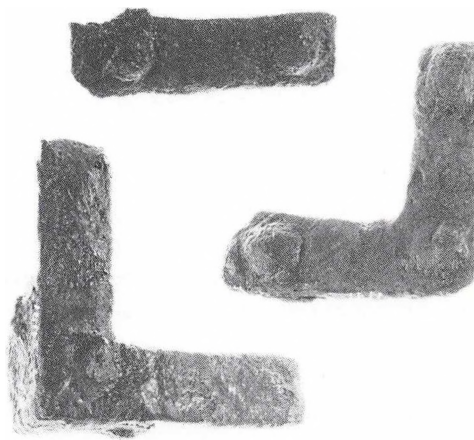

Fig. 5. Gammelby. Hjørnebeslag og et aflangt beslag, 6 cm langt, fra en højgrav i Gammelby. Foto: Brian Kristensen.

Bronzeblikfragmenterne er fra et vaskefad. Sådanne kendes fra nogle rigt udstyrede kvinde- og mandsgreve fra 10. århundrede.²⁸ De to hjørnebeslag, det aflange beslag, jernnitterne samt de nævnte andre jerndele er sandsynligvis fra et rektangulært spillebræt eller eventuelt et kasseformet træskrin. Det kan ses ud fra forløbet af de bevarede træstykkers årer, at træet i hjørnerne har været tappet sammen. Spillebrædder kendes i øvrigt fra en ryttergrav ved Brandstrup fra midten af 10. århundrede.²⁹ Kombinationen af vaskefad, spillebræt og eventuelt hest viser, at den gravlagte var en socialt højststående mandsperson. Datering er 10. århundrede.

Den anden grav var gravet ned igennem en ældre høj og ned i oprindelig undergrund. Der var bevaret spor af en trækiste. Den indeholdt en dolk med rester af et træskaft, groft vævet stof muligvis fra en skede til dolken, en ubestemt jerngenstand – muligvis en kniv el-

ler eventuelt et fragment af den nævnte dolk – med fastrustet groft vævet stof og svage knoglerester, en hvæssesten af mørk finkornet skifer med et ophængningshul, hvori findes rustpletter fra en lille jernring, samt endelig knogler af en hest. Hvorvidt disse hører til graven lader sig ud fra de sparsomme oplysninger ikke afgøre. Denne grav var nemlig også stærkt forstyrret. Der er tale om en mandsgrav. Dateringen er sandsynligvis 10. århundrede.

I Gammelby findes altså en gravplads med grave anlagt under flad mark og grave anlagt i ældre høje. I højene er i det ene tilfælde gravlagt en socialt højtstående mand, og det samme er formentlig også tilfældet i den anden grav. Gravpladsen og højgravene ligger øst for Præstegårdsbækken. På den modsatte side ligger den bekendte vikingetids boplads i Gammelby fra 8.-11. århundrede.³⁰ Det må anses for givet, at boplads og grave hører sammen. Vi ser altså her endnu et eksempel på, at boplads og grave kan ligge på hver sin side af et vandløb. Den halve snes udgravede grave er alle samtidige med bopladsens yngre del. Højgravene repræsenterer muligvis en storgård på bopladsen. I denne forbindelse skal nævnes, at en fornyet gennemgang af materialet fra Gammelby har vist, at der har været mindst et stort langhus mere end hidtil antaget. Dette hus har indre tagbærende stolper og vægstolper, og i midten af huset fandtes flere fragmenter af smeltedigler fra en bronzestøber og fragmenter af varmeplader (fig. 6) af samme type som nogle, der kendes fra Fyrkat-borgen, hvor de menes at have været anvendt som underlag for lodning af sølvsmyk-

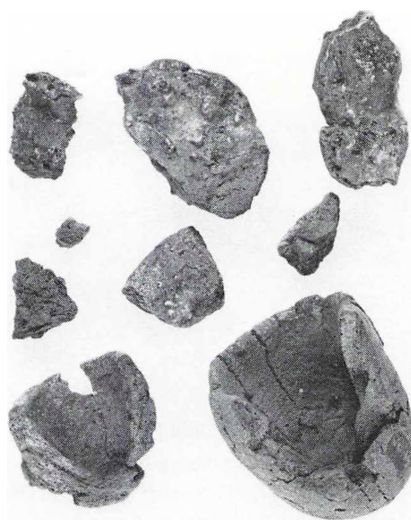

Fig. 6. Gammelby. Smeltedigler og varmeplader fra et langhus på Gammelby-bopladsen. Smeltediglen n.th. er 5 cm høj. Foto: Brian Kristensen.

ker, f.eks. pålodning af en dekoration af filigran.³¹ Huset kan meget vel tænkes at være en del af en storgård i lighed med et tilsvarende hus med bronzestøbning, som er fundet i den jævngamle Vorbasse-landsby i Midtjylland.³²

Tømmerby

I fortsættelse af Nationalmuseets undersøgelser af enkeltgravshøje fra yngre stenalder udgravede T. Thomsen i 1916 tre høje ved Tømmerby i Sneum sogn.³³ En af disse, høj 3, indeholdt foruden to grave fra enkeltgravskultur (grav D og E) også en grav (grav a) fra vikingetid. Grav a var anlagt i toppen af højen og forstyrret af to yngre nedgravninger (nedgravning C og nedgravningen med stenlægning B), hvori der dog lå flere klinknagler fra grav a. Den yngste af forstyrrelserne indeholdt et brudstykke af teglsten

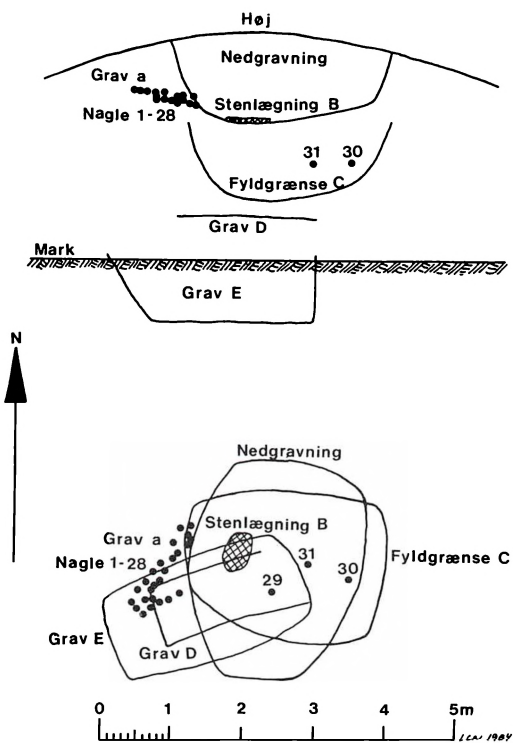

Fig. 7. Tømmerby. Høj 3. Omtegnet efter T. Thomsens beretning i Nationalmuseet Is arkiv. Tegn. LCN.

og er derfor af yngre dato. Forstyrrelserne har især ramt graven i nord og syd. Graven er orienteret nordnordøst-sydsvdvest (fig. 7) og i den fandtes bevaret tre rækker klinknagler (fig. 8). Den bevarede længde er ca. 1,4 m og bredden ca. 0,45 m. Den indbyrdes afstand mellem de to vestlige rækker er ca. 15 cm og mellem de to østlige ca. 10 cm i syd og ca. 30 cm i nord. Nogle få af de i alt 37 fundne nagler stod lodret (markeret med et kryds på fig. 8). Naglernes længde varierer fra ca. 35 mm til 50 mm (fig. 9). På flere af naglerne står hoved og skive ikke vinkelret på den forbindende del. Graven var uden gravgaver, hvilket kan skyldes de yngre forstyrrelser.

Rækkernes indbyrdes placering tyder på, at kisten har haft en spids sydende og en forholdsvis bred nordende. Den ulige højde på rækkerne viser, at kisten var let trugformet i tværsnit. Den er konstrueret af tre flade planker, der er naglet sammen, men ikke som ved almindelig klinkbygning. De skæve nagler tyder på, at plankerne har været skåret skråt til mod kanterne. Ved samlingen kom naglerne så til at spænde over en plankes tykkelse i lighed med vognfadingen i grav IV på Fyrkat.³⁴ De nærmeste paralleller til kister med tre rækker klinknagler foreligger fra grav I og L i Gammelby,³⁵ hvor rækkerne dog er parallelle. De døde menes der at være lagt på dele af skibssider eller i dele af gamle skibe. Den nærmeste parallel til kister med skæve klinknagler foreligger fra den omtalte vognfading i grav IV på Fyrkat. Klinknagler i større mængder forekommer kun i grave, hvor der er anvendt vognfadninger eller skibe som kister. I vognfadningsgravene forekommer udover klinknagler og søm også flade jernbånd,

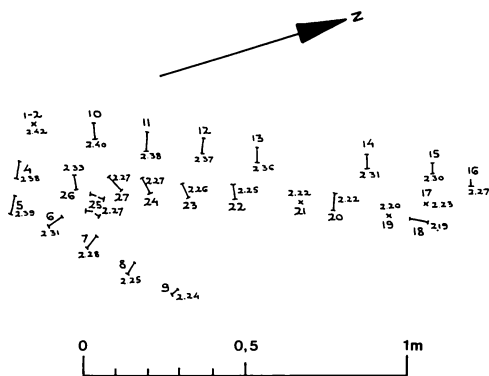

Fig. 8. Tømmerby. Grav a. Gengivet efter T. Thomsens beretning i Nationalmuseet Is arkiv. Naglerne angivet med numre fra 1 til 27. Naglernes højde over jordoverfladen er angivet i meter.

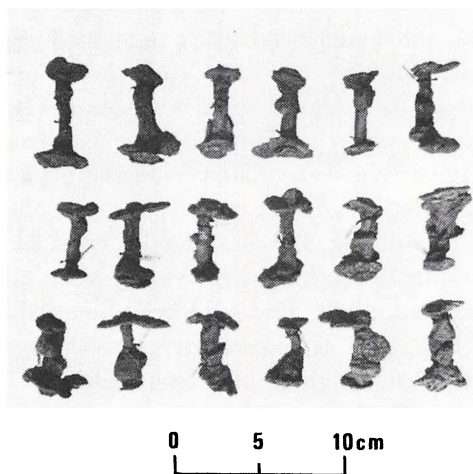

Fig. 9. Tømmerby. Et udvalg af klinknagler fra grav a.
Foto: Per Poulsen.

hjørnebeslag, kramper og ringe. Sådanne er ikke fundet i graven fra Tømmerby. Det skyldes næppe bevaringsforholdene eller de yngre forstyrrelser. Kistens spidse sydende skyldes næppe heller en af de yngre forstyrrelser. En vognfadingsgrav er det derfor nok ikke. Det er snarere en skibsdel, der er anvendt til ligkiste. Graven er antagelig fra 10. århundrede. Den viser samtidig, at Sneum å var sejlbart til i alt fald omkring Ålbæk, som det i øvrigt også har været tilfældet i senere tid.³⁶ Herfra kendes også en boplads fra vikingetid.³⁷ Graven ligger ca. 1500 m sydøst for Ålbæk og ca. 1100 m øst for Tømmerby i den højrrække, der parallelt følger hovedvej 11. Den gravlagte kommer da sikkert fra Ålbæk, fra Tømmerby eller måske fra den boplads, der ligger ved Sneumgård. Ved Sneumgård er der tid efter anden opsamlet 15 glasperler, en aflang karneolperle med otte-kantet tværsnit samt et skår af et grønt oldtidsglas.³⁸ Der er konstateret

bebyggelse på stedet i ældre romersk jernalder (ca. 0-200 e.Kr.), men karneolperlen er fra 10. århundrede. De øvrige perler kan ikke nærmere tidsfæstes, men forekomsten af så mange perler leder tanken hen på en handelsplads. Så mange perler forekommer i al fald ikke på mere almindelige vikingetidsboplads som Gammelby, Sædding, Omgård og flere andre. Af Videnskabernes Selskabs kort over Lundenæs, Koldinghus og Riberhus amter fra 1803-1804 ses, at den daværende hovedvej fra Ribe til Varde og videre nordpå havde den samme beliggenhed som i dag.³⁹ Den har formentlig endnu ældre aner, og det er ikke utænkeligt, at der her fandtes et trafikalt knudepunkt, hvor vand- og landevej mødtes. I så fald var det et velegnet sted for en handelsplads eller i det mindste en plads med mere specielle funktioner. Ålbæk-bopladsen, der ligger nord for Sneumgård-bopladsen, ligger omtrent der, hvor hovedvejen i dag passerer åen. Den har haft en strategisk beliggenhed, hvorfra færdslen over åen tillige kunne kontrolleres. Sådanne vigtige overgangssteder kendes fra flere andre steder i Danmark. Der er ofte fundet sværd, spydspidser og økser ved dem. På Omgård i Nordvestjylland har man undersøgt et sådant overgangssted med vejanlæg, vadested og bro samt en tilhørende stormandsgård. Ved overgangsstedet fandtes en spydspids.⁴⁰

Afslutning

I Sydvestjylland findes altså flere eksempler på, at vikingetidsgreve med specielle kister og særligt udstyr er blevet anlagt i de små lave enkeltgravshøje fra yngre stenalder. I et tilfælde var graven gravet

ned igennem højen og ned i undergrunden. I Nord-Nordvestjylland er lignende grave som regel anlagt i de langt større høje fra den ældre bronzealder. De lave ofte uanselige høje fra enkeltgravskulturen er langt lettere at slette ved pløjning end de meget større og mere monumentale bronzealderhøje. Det er derfor ikke mærkeligt, at der hidtil er fundet langt flere af disse specielt udstyrede grave i Nord-Nordvestjylland. De var mindre udsat for ødelæggelse ved pløjning. Den bevaringsmæssige forskel, som ikke hidtil har været tilstrækkeligt bemærket, sætter da også sit præg på det udbredelseskort, der kan laves på grundlag af det af Brøndsted givne katalog.⁴¹ Skævheden i fundfordelingen er med de ovenfor fremlagte grave rettet noget op. Den nyligt fundne kammergrav i Grimstrup viser endvidere, at også ryttergrave kan findes i Sydvestjylland, men blot under helt andre bevaringsforhold end i Nord-Nordvestjylland.

Registreringen af vikingetidsmaterialet rundt om på vore museer viser også, at disse rigere grave, herunder ryttergravene, er fundet overalt, hvor der var bebyggelse i vikingetiden. Mængden varierer selvfølgelig med størrelsen af de bebyggede områder og bebyggelsestætheden indenfor disse samt med de økonomiske og sociale forhold. De ulige bevaringsforhold præger samtidig den af os kendte mængde. Vikingetidens bebyggelse var ikke jævnt fordelt udover landet, f.eks. var store dele af Østjylland uden bebyggelse. Sydvestjylland havde en ret tæt bebyggelse, der i geografisk omfang dog ikke kan måle sig med Nord-Nordvestjylland. Det udgjorde den største og tillige tættest bebyggede lands-

del i vikingetidens Danmark. Forskellige vidnesbyrd peger endvidere på, at det økonomiske og politiske tyngdepunkt i 10. århundrede også lå her.

NOTER

- 1 Brøndsted, J.: Danish Inhumation Graves of the Viking Age. Acta Archaeologica 7, København 1936.
- 2 Ramskou, T.: Viking Age Cremation Graves in Denmark. Acta Archaeologica 21, 1950, København 1951.
- 3 Ørsnes, M.: Form og stil i Sydkandinaviens yngre germanske jernalder. Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-historisk række 11, s. 246ff. København 1966.
- 4 Ibid s. 258, JY 52 (fig. 1 nr. 1); Ramskou 1951, s. 165-167 (fig. 1 nr. 2); ibid. s. 167-168 (fig. 1 nr. 3); Brøndsted 1936, s. 122-123 (fig. 1 nr. 4).
- 5 Fremlægges i forbindelse med projekt »Ribeområdets bebyggelseshistorie gennem 10.000 år«. Forventet udgivelse i 1985, (fig. 1 nr. 5).
- 6 Rasmussen, A.K.: Sct. Nikolaj i Ribe- og en grav fra yngre germansk jernalder. Mark og Montre 1971. Esbjerg, (fig. 1 nr. 6).
- 7 Vorting, H.C.: Nyt fra vikingetiden i Esbjerg. Mark og Montre 1970, s. 25-27. Esbjerg, (fig. 1 nr. 7).
- 8 Esbjerg Museum: Årsberetning 1983, s. 13-15, (fig. 1 nr. 8).
- 9 Geisslinger, H.: Horte als Geschichtsquelle dargestellt an den völkerwanderungs- und merowingerzeitlichen Funden des südwestlichen Ostseeraumes. Offa-Bücher Band 19, s. 244-245. Neumünster 1967, (fig. 1 nr. 11).
- 10 Engelhardt, C.: Jernalderens Gravskikke i Jylland. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1881, s. 162. Kjøbenhavn, (fig. 1 nr. 12).
- 11 Hele gravpladsen fremlægges i forbindelse med projekt »Ribeområdets bebyggelseshistorie gennem 10.000 år«.
- 12 Darum sogn, Gørding h., Ribe a. Sb. nr. 16+20. Nationalmuseet I J. nr. 372/24 og 267/25. Old-

- sagsnr. NM C 19999-20006. Undersøgelse ved T. Thomsen 1924. Grav h.
- 13 Geisslinger 1967, s. 244 nr. 251.
- 14 Jensen, S.: se nærværende årgang af Mark og Montre.
- 15 Stein, F.: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A Band 9. Berlin 1967.
- 16 Ibid. s. 327 nr. 239.
- 17 Ibid. s. 84-85.
- 18 Ibid. s. 88-92 og s. 104-110.
- 19 Darum sogn, Gørding h., Ribe a. Sb. nr. 16+20. Nationalmuseet I J.nr. 124/29. Oldsagsnr. NM C 21888-950. Undersøgelse ved H. Kjær 1929. Grav f.
- 20 Roesdahl, E. og Nordquist, J.: De døde fra Fyrkat. Nationalmuseets Arbejdsmark 1971, s. 20-26.
- Roesdahl, E.: Otte vikingetidsgrave i Sdr. Onsild. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1976, s. 30-37. København 1978.
- Müller-Wille, M.: Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek (Kr. Rendsburg-Eckernförde), Teil I, Offa-Bücher Band 36, s. 13-26. Neumünster 1976.
- Roesdahl, E.: Fyrkat. En jysk vikingeborg. II. Oldsagerne og gravpladsen. Nordiske Fortidsminder, Serie B - in quarto Bind 4, s. 84-91 og side 114-115 (begge afsnit af P. Wagner). København 1977.
- Larsson, L.: Gräber und Siedlungsreste der jüngeren Eisenzeit bei Önsvala im südwestlichen Schonen, Schweden. Acta Archaeologica 52 - 1981, 1982, s. 165-166. København 1983.
- 21 Kokspang, Hostrup sogn, Skast h., Ribe a. Sb. nr. 16. Nationalmuseet I, topografisk arkiv, Hostrup sogn. Oldsagsnr. NM C 5192. Se også note 25.
- 22 Se f.eks. Müller-Wille 1976 og Roesdahl 1977.
- 23 Kokspang, Hostrup sogn, Skast h., Ribe a. Uden sb.nr. Nationalmuseet I, topografisk arkiv, Hostrup sogn. Oldsagsnr. NM C 5447.
- 24 Kokspang, Hostrup sogn, Skast h., Ribe a. Uden sb.nr. Varde Museum nr. 22. Fundet på Kokspang Mark d. 8.3. 1927 og indleveret af C.P. Lund.
- 25 Stoumann, I.: De arkæologiske undersøgelser i Hostrup. I Hostrup. Landsby i Sydvestjylland. En arkæologisk-etnologisk undersøgelse, s. 5-18. Esbjerg Museum 1981. Stoumann nævner s. 18 de under note 21 nævnte jerngenstande fra Kokspang.
- 26 Se note 7.
- 27 Jerne by, Esbjerg sogn (før Jerne sogn), Skast h., Ribe a. Sb.nr. 93. Esbjerg Museum J.nr. 101/65. Samt Esbjerg Museum J.nr. 103/65. Uden sb.nr. Mus. nr. 1190-1193 og 1185-1189.
- 28 Brøndsted 1936, s. 223.
- 29 Lavrsen, J.: Brandstrup, Kuml 1960, s. 101-102. Århus.
- 30 Vorting, H.C.: Gammelby, en vikingetidsbebyggelse i Esbjerg. Mark og Montre 1972. Esbjerg.
- 31 Roesdahl 1977, s. 51-56.
- 32 Hvass, S.: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. Acta Archaeologica 50-1979, 1980, s. 169. København 1981.
- 33 Tømmerby, Sneum sogn, Gørding h., Ribe a. Sb.nr. 49. Nationalmuseet I J.nr. 292/16. Oldsagsnr. NM C 16888-922. Undersøgelse ved T. Thomsen 1916.
- 34 Roesdahl og Nordquist 1971, s. 22.
- 35 Vorting 1970, s. 26-27.
- 36 Trap, J.P.: Danmark, Ribe Amt, Bind IX, 2, s. 871. København 1964.
- 37 Becker, C.J.: Lergryder. Kuml 1959, s. 39. Århus.
- 38 Thomsen, N.: De forhistoriske tider. Tvilling-sogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg, bd. 1, s. 46. Esbjerg 1972.
- Esbjerg Museum J. nr. 437.
- 39 Andersen, V.: Sydjyske veje og broer - lidt vejshistorie. Fra Ribe Amt 1966, s. 336-337 (kortet). Böcher, S.B.: Træk af vejudviklingen i Danmark belyst gennem beliggenheden af vigtige vadesteder og broer. Geografisk Tidsskrift, 65. Bind - 2. halvbind, s. 159-160. København 1966.
- 40 Nielsen, L.C.: Omgård. A Settlement from the Late Iron Age and the Viking Period in West Jutland. Acta Archaeologica 50-1979, 1980, s. 198. København 1981.
- Samme: Omme - en vestjysk stormandsgård fra vikingetiden. Årsskrift 1983 fra Novo's Fond. København 1984.
- 41 Randsborg, K.: The Viking Age in Denmark, s. 127. London 1980.

Leif Chr. Nielsen, kandidatstipendiat, Københavns Universitet.

Hus og ager

Højryggede agre under en bebyggelse fra 1100-årene syd for Filsø i Ål sogn

Af Ole Vejebak

Vejen mellem Vrøgum og Kærgård går tæt forbi Filsøs oprindelige sydbred, der markeres i terrænet af en lav tilgroet klitrække.¹ I 1962 og 1964 blev der foretaget udgravninger i en af disse klitter et par kilometer øst for Kærgård på et plantageareal, der tilhører gården Katrinesminde (fig. 1). Udgravningerne blev udført af et hold amatørarkæologer under ledelse af fru Clara Haahr Christiansen, Varde, og Niels Thomsen, Esbjerg Museum, efter en henvendelse fra ejeren, Christian Hansen, der havde lagt mærke til en stenrække på tværs af en

markvej gennem klitterne. Gemt under flyvesandet fandt man stensylden eller stenfundamentet til et formodet hus, der lå tværs henover et par højryggede agre. Desuden fandt man keramik, som så ud til at kunne dateres til 1100-årene.

Fundet havde i virkeligheden ganske særlig betydning, hvis tolkningerne da var korrekte, for der var i så fald tale om de ældst daterede højryggede agre i Danmark. Der var også tegn på, at der lå flere huse, men undersøgelsen, der skulle være fortsat i 1965, blev aldrig videreført.

Lidt syd for det udgravede område ligger der i plantagen en halv snes bevarede højryggede agre, som er ca. 10 m brede og orienteret øst-vest ligesom agrene under huset. De udgør et trekantet område på skønsmæssigt 5000 m² (fig. 1). Der var tale om at frede dette areal i midten af 1960-erne, men planerne blev aldrig gennemført.

Undersøgelsen genoptages

Da den gamle udgravning aldrig blev ført til ende, nåede man ikke at undersøge og dokumentere agersystemet og dets struktur, herunder de vendte plov-

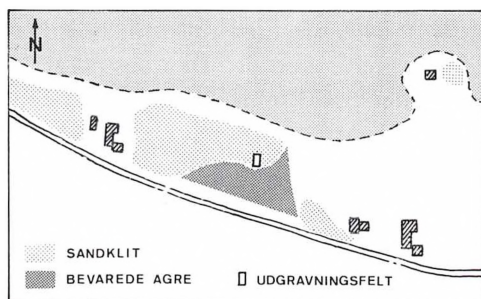

Fig. 1. Udgravningsfeltets beliggenhed i forhold til omgivelserne. Øverst Filsø før 1848. Søbreddens omtrentlige forløb er angivet med stiplede linie. Bygningerne til højre tilhører ejendommen Katrinesminde. (Ca. 1:10.000).

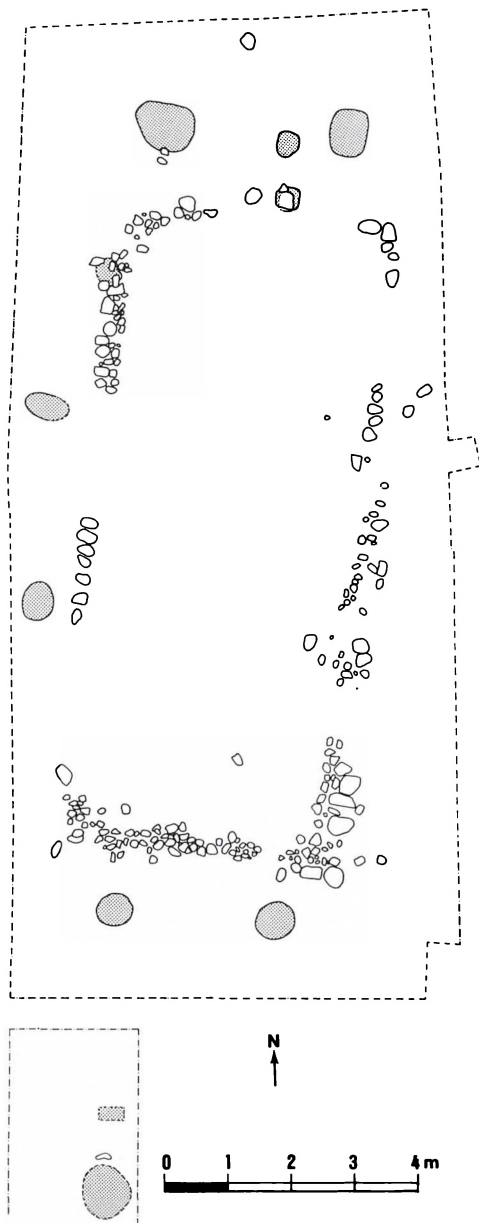

Fig. 2. Fladeopmåling af Hus I, der viser stenrammen, stolpehullerne (fremhævet med gråt) samt udgravningsfeltets udstrækning. Jordlagene i det lille stolpehul under stenrammens vestside viste, at stolpehullet er gravet efter at denne er anlagt. Af hensyn til overskueligheden er en del udgravningstekniske detaljer udeladt. Opmålt af Arne H. Andersen.

furer og plovspor, der var konstateret. Da der tillige kunne ønskes en bedre dokumentation for, at det virkelig var en hustomt, man havde fundet, samt en mere sikker datering af denne, var det naturligt at genoptage udgravningen som led i forfatterens undersøgelser af middelalderlige agersystemer og pløjeredskeer.²

En lille prøvegravning i 1981 viste, at der stadig kunne gøres gode iagttagelser i det gamle, tilgroede udgravningsfelt, og i 1982 fandt den efterundersøgelse sted, hvis resultater fremlægges her. Den foregik i et nært samarbejde mellem Esbjerg og Blåvandshuk museer for midler, der var stillet til rådighed af Ribe amts Museumsråd. Desuden var Blåvandshuk kommune behjælpelig med udstyr og mandskab.³

Huset

Det gamle udgravningsfelt fra 1962/64 havde fået lov til at ligge hen og var groet til med lyng og selvsåede fyrrebukke. Som indledning til undersøgelsen blev denne vegetation fjernet, og da hele feltet var afdækket, sås en rektangulær stenramme, som i ydre mål var ca. 4,5×10 m og orienteret nord-syd med en lille afvigelse mod øst. Den bestod af almindelige marksten i varierende størrelse, som var lagt enten enkeltvis eller flere ved siden af hinanden på den forhåndenværende jordoverflade. I nordenden var der så godt som ingen sten, og både i øst- og vestsiden var der to partier uden sten. Sammen med de stolpehuller, der fremkom ved den videre gravning, fik den betegnelsen Hus I (fig. 2), selv om det er en tolkning, der, som det vil

fremgå, kan give anledning til en del overvejelser.

Et lag af brunt til rødbrunt lerholdigt sand i vekslende nuancer blev konstateret flere steder inden for stenrammen, men ikke udenfor.⁴ Det lå på samme jordlag som stenene, så det er vel mest nærliggende at opfatte det som rester af et gulvlag og dermed stenrammen som fundament til et hus, en såkaldt stensyld. Hvis denne opfattelse er rigtig, må der have ligget en vandret bjælke oven på stenene, en fodrem, som har båret væggen hele vejen rundt. I så fald markerer de i alt fem åbninger i stenrammen næppe ligeså mange indgange. Mere nærliggende vil det være, at de to stolpehuller midt for vestsiden markerer et indgangsparti. Derudover er der så mange uafklarede punkter, at det vil være vanskeligt at sige noget om byggemåden eller hvilke materialer, der i givet fald kan have været anvendt, men vægge af træ er en mulighed, da der ikke er fundet rester af lerklining.

Tolkningen af stenrammen kompliceres af, at der fandtes et par meget svære og dybe stolpehuller ca. 1 m uden for både dens nord- og sydende. Afstanden mellem stolperne i hvert par er knap 3 m og mellem de to par ca. 12,5 m. Der var ingen spor efter tilsvarende stolpepar inden for stenrammen. Placeringen af disse stolpehuller, samt jordlagene og keramikken i og omkring dem, tyder på samtidighed med stenrammen. Det er vel derfor mest nærliggende at opfatte dem som spor efter tagbærende stolper i et hus, hvori stenrammen indgår.

I denne forbindelse skal det fremhæves, at det udgravede areal ikke var så stort, at man har sikkerhed for, at hele

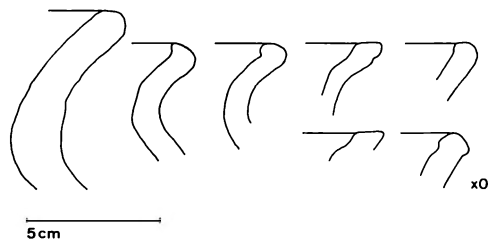

Fig. 3. Randprofiler af skår fra 1962/64 udgravningen. ESM 1251x0. Tegnet af forf.

anlægget er afdækket. I en søgegrøft syd for Hus I blev der således registreret yderligere et stort stolpehul, som måske kan være det ene af endnu et sæt tagbærende stolper 6 m sydligere. Kun fornyede undersøgelser på stedet vil kunne vise, om det er tilfældigt, at stolpehullernes og stenrammens placering stemmer overens, eller om de virkelig er dele af samme bygningskompleks.⁵

Fund og husets datering

Langt størsteparten af fundene fra både den gamle og den nye undersøgelse består af lerkarskår. Der viste sig at være stor overensstemmelse mellem skårene fra de to undersøgelser, både hvad angår former og godstype.⁶ I 1962/64 blev der fundet omkring 120 stykker keramik, hvoraf 11 er randskår (fig. 3). De må være samlet op i Hus I eller tæt ved det, men er uden præcise fundoplysninger. Ved efterundersøgelsen, hvor der blev gravet lagvis med skovl eller graveske, opsamledes der ligeledes omkring 120 stykker keramik. Deriblandt var der 9 randskår samt to andre karakteristiske stykker, som muligvis er en del af åbningen til en rørformet tud (fig. 4).

Keramikken er karakteriseret ved, at godset er magret med ret groft sand, og

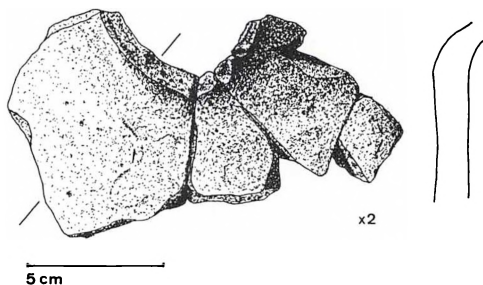

Fig. 4. Åbning til rørformet tud? Det ene af to formentlig samhørende skår fundet i et lag, der er samtidigt med stenrammen. ESM 1251×2. Tegnet af forf.

magringen træder frem på overfladen, hvilket tyder på en forholdsvis hård brænding. Den er formet i hånden og er glattet efter med en klud langs randen. Af og til ses der aftryk af mindre plantedele. Farven er som helhed brunlig og skærven ofte grå, men overfladens farve er i mange tilfælde flammert og kan veksle mellem røde, gule, brune, sorte og grå nuancer, ligesom indersidens og ydersidens farve kan være forskellig. Ingen af skårene er ornamenterede.

Trods mængden er det forholdsvis få af skårene, der har kunnet samles, og det er ikke lykkedes at rekonstruere blot et enkelt kar. Skår af kar med udsvungne randpartier (fig. 5) tyder på, at kuglepotten har været dominerende, og der er da heller ikke fundet skår, som kan påvises at stamme fra fladbundede kar.

Keramik som den her beskrevne er tidligere fundet under udgravning i Århus, hvor den overvejende hører hjemme i 1100-årene, omend den også findes i første halvdel af 1200-årene.⁷ Bortset fra et enkelt randskår, der er opsamlet i den sandklit, der har dækket hele bopladsen (fig. 5, ×1), kommer hovedparten af efterundersøgelens kera-

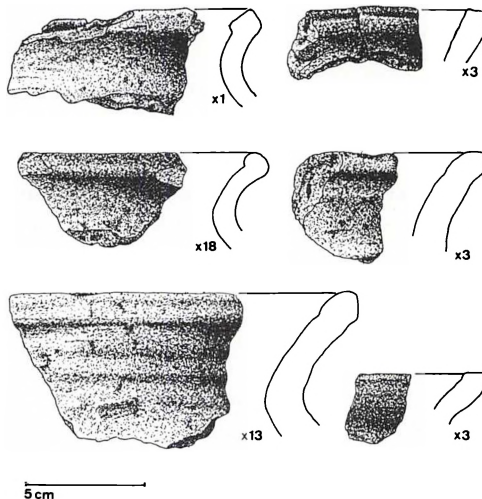

Fig. 5. Randskår af kuglepotten fundet følgende steder: ESM 1251×1 i den dækkende sandklit, ×3 i lag, der er samtidigt med stenrammen, ×13 i det sydlige af de to stolpehuller ud for stenrammens vestside og ×18 i de bevarede agre i plantagen syd for udgravningsfeltet. Tegnet af forf.

mik fra et kulturlag, der er samtidigt med stenrammen til det formodede hus. Dateringen gælder således også for dette anlæg.

Agersystemet og dets datering

De bevarede agre i plantagen syd for udgravningsfeltet er orienteret øst-vest og danner lange smalle rygge, der er højest langs midten af ryggen. Hver ager er ca. 10 m bred, og højden når nogle steder op mod en meter. Deres oprindelige længde er ukendt. Nu er den længste ager omkring 100 m lang og den korteste kun ganske få meter.⁸

Undersøgelsen viste, at Hus I var anlagt tværs henover et par rygge, der gik parallelt med de bevarede agre i plantagen. Udgravningsfeltet var ikke stort nok til, at agerryggene fremkom i deres

fulde bredde, men for den sydlige ryg kan bredden beregnes til at ligge et sted mellem 11 og 14 m.⁹ Agrene var adskilt af en rende, en såkaldt agerren, og muldlaget bestod af gråt sand, der i tykkelse varierede mellem ca. 5 cm i agerrenen og 20-25 cm på midten, hvor ryggen var højest (fig. 6a). Det er ikke overvældende meget i forhold til de op mod en meter høje rygge syd for feltet. Det kunne måske tyde på, at de ikke har været dyrket særlig længe, men det vil kræve yderligere undersøgelser at klarlægge hvilken sammenhæng, der måtte være mellem agrene i udgravningsfeltet og de bevarede agre syd herfor.

Lagfølgen i udgravningsfeltet viste, at stenrammen og kulturlaget, hvorfra den daterende keramik er opsamlet, lå henover et morlag dannet på gammel lyng- og græshede. Dette morlag dækkede helt de underliggende agre. Et tyndt brandlag af rødtligt sandblandet ler, trækul og aske lå endvidere mellem morlaget og agrene i den vestlige del af agerrenen (fig. 6a).¹⁰ Agrene er derfor noget ældre end keramikken, hvilket formentlig vil sige, at de næppe er yngre end

1100-årene, og dermed er de Danmarks hidtil ældste, daterede højryggede agre.¹¹

Ploufurer og plovspor

Agrene har fået deres karakteristiske form ved at jorden er blevet lagt ind mod midten fra begge sider ved hjælp af en plov, sandsynligvis en oksetrukken hjulplov, som har skåret en fure løs og vendt den til den ene side ved hjælp af sin muldfjæl. Tre forskellige steder sås der vendte plovfurer i agrenes muldlag. Normalt kan plovfurer ikke ses, men her var fygesandspletter blevet vendt med rundt og kommet til at ligge som tynde hvide lag, der adskilte de enkelte furer (fig. 7a).

Skæret havde overalt trukket 10-20 cm brede spor i det lyse sand lige under agerens muldlag (fig. 6b). Enkelte steder nåede det omtalte lag af fygesand mellem plovfurerne helt ned til bunden af et spor og kunne iagttages som en tynd hvid stribe på langs ad dette (fig. 7b). I disse tilfælde har man sikkerhed for, at sporet hører sammen med de vendte furer og er dannet af en plov.¹²

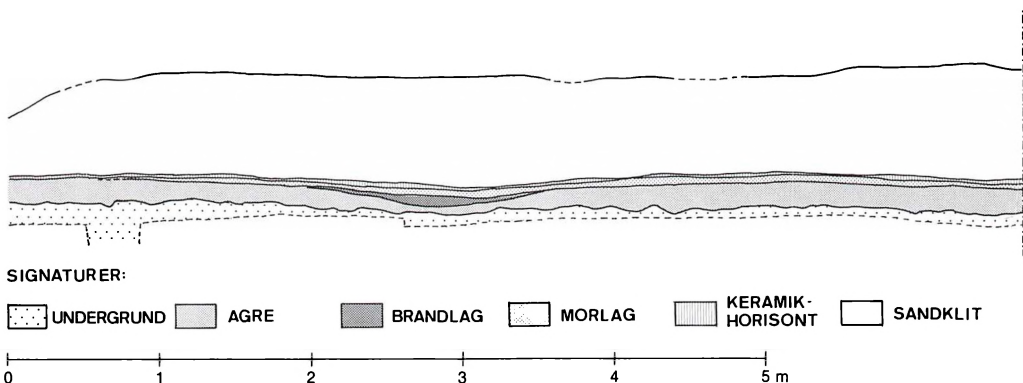

Fig. 6a. Lodret snit i udgravningsfeltets vestlige del, der viser lagfølgen, heriblandt agerrenen og en del af de to agre i vinkelret tværsnit. De bølgeformede fordybninger i den nederste del af agrene er plovspor. Opmålt af forf.

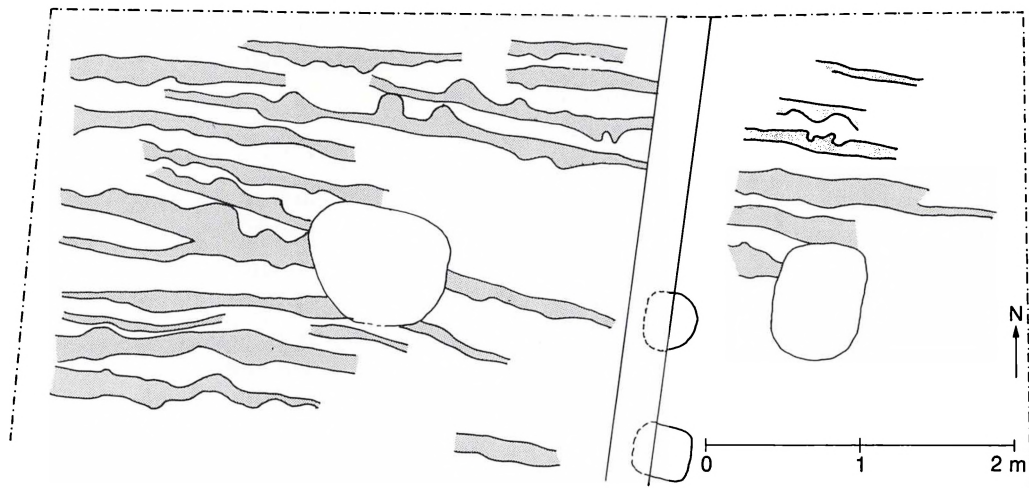

Fig. 6b. Fladeafdækkede plovspor i udgravningsfeltets nordvestlige hjørne. Opmålt af forf.

Der er meget få regulære holdepunkter for en datering af plovens introduktion i Danmark.¹³ Derfor kan studiet af plovspor give vigtige oplysninger om, hvornår og under hvilke omstændigheder ploven vandt indpas og begyndte at

fortrænge den gammelkendte ard, der var enklere og lettere og derfor krævede mindre trækraft. Arden var derimod ikke så effektiv, fordi den kun løsnede jorden i stedet for at vende den.

Ploven skærer i modsætning til arden

Fig. 7a. Vendte plovfurer under den sydlige del af stenrammens østside. Set mod vest. Fotograferet af forf.

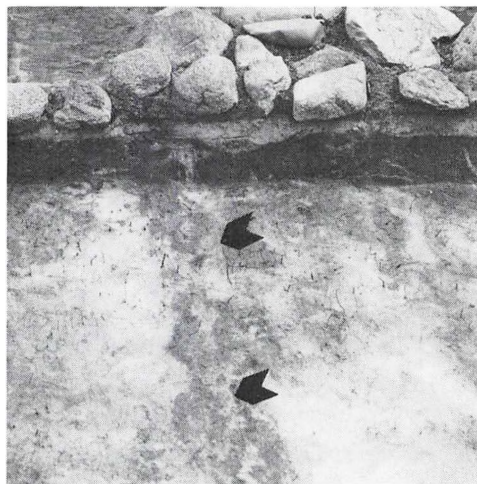

Fig. 7b. Samme set mod øst. Pilene markerer en vendt fure, der ses på langs ad et plovspor, jfr. teksten. Fotograferet af forf.

en fure løs og vender den. Denne egenskab var nyttig ved pløjning af gammel græsgang og brakmarker og uundværlig, hvis man ville have jorden lagt op i høje rygge.¹⁴ I tilgift fik man en grundigere jordbehandling. Indførelsen af vinterrug kan have affødt et behov for at pløje agrene op i rygge. Deres hvælvede form var sammen med agerrenernes evne til at lede vandet bort egnet til at forhindre, at afgrøden kom til at stå for fugtigt i vinterens løb med misvækst til følge.¹⁵ Derfor kan det være en frugtbar arbejdshypotese at se muldfjælsplovens indførelse som et led i en omlægning og udvidelse af kornavlens.

Rug og rødknæ

Bent Odgaard, Danmarks Geologiske Undersøgelses Geobotaniske afdeling, har, som led i undersøgelser af hedernes historie, foretaget orienterende pollenanalyser af materiale fra udgravningen. Dels af en prøve taget i pløjelaget i agerrenen, dels af to prøver taget nederst i morlaget, som forsejler agrene, – den ene umiddelbart over prøven fra pløjelaget i agerrenen og den anden ca. 10 m derfra i udgravningsfeltets sydøstlige hjørne.

Pollensammensætningen i de to prøver fra morlaget tyder for den enes vedkommende på en tør lynghede domineret af hedelyng og for den andens vedkommende på en græshede. I begge prøver fandtes kornpollen, hvilket tyder på korndyrkning i nærheden, – måske på det system af bevarede agre, som ligger i plantagen få meter syd for udgravningsfeltet.

Prøven fra pløjelaget i agerrenen havde et meget højere indhold af korn-

pollen end prøverne fra morlaget, og som man kunne forvente, viste pollensammensætningen i den, at der var tale om dyrket mark.¹⁶

Alle tre prøver indeholdt sikre rugpollen, og det kan meget vel være at hovedparten af de fundne kornpollen er rug. Byg kan dog ikke helt udelukkes, hvilket hænger sammen med, at materialet er foldet, så ikke alle pollen kan bestemmes med lige stor sikkerhed. Indtrykket af, at der har været dyrket rug, bestyrkes af den store mængde kornpollen i prøven fra ageren, idet rugen afgiver mere pollen end de andre kornsorter. Der var tilføjede et stort indhold af rødknæ (*Rumex acetosella*) i alle prøverne. Det er en flerårig urt, der plejer at følge med rugdyrkning, og som formentlig er udtryk for, at jorden har hvilet i ét eller flere år mellem afgrøderne.

Disse prøver giver et billede af den lokale vegetation, hvorimod et pollendiagram fra Filsø, der ligger lige i nærheden, vil kunne vise vegetationsudviklingen i et større område, herunder hvornår rugdyrkingen sætter ind.¹⁷ Nye pollendiagrammer fra Østfriesland og Vestjylland viser en stigning i mængden af kornpollen og en øget hyppighed af rug og rødknæ fra første halvdel af 1000-årene, hvilket afspejler en intensivisering af agerbruget fra dette tidspunkt.¹⁸ Fremtidige undersøgelser må så vise, om denne intensivisering skal ses i sammenhæng med indførelsen af ploven og de højryggede agre.

*

Med denne lille undersøgelse er der ridset nogle konturer op, som forhåbentlig

vil få fastere form ved fortsatte undersøgelser. Der er mange uløste spørgsmål vedrørende huset og agrene, og navnlig bør det fremhæves, at mulighederne for en indsnævring af agrenes datering ikke er udtømte.

NOTER

- 1 Henne Mølle blev købt i 1848 med henblik på nedtagning af stibord og afvanding af Filsø. Ved den påfølgende vandstandssænkning indskrænkedes søens areal fra 20 til 7,5 km². For Filsøs opståen og udvikling se Jonassen, 1957, s. 192 f.
- 2 For nærmere redegørelse se Vejebæk 1984.
- 3 Efter aftale med Varde Museum blev undersøgelserne i 1962/64 foretaget af Esbjerg Museum, hvorfor også de fortsatte udgravninger blev varetaget af dette museum, hvori sagen har jour.nr. ESM 1251, Kærgård, sb. 92, Ål sogn, V. Horne herred, Ribe amt. Ole Vejebæk var udgravningsleder, stud.mag. Arne H. Andersen assistent, Ingrid Stoumann, Esbjerg Museum, førte tilsyn og desuden deltog Jørn B. Larsen, Silkeborg og Jens Vesterager, Videbæk. Gårdejer Christian Hansen takkes for atter en gang at have stillet arealet til rådighed.
- 4 Lag 28 i balk 4 og lag 27 i balk 5.
- 5 Jfr. Adamsen, 1982, s. 41-42 samt Madsen og Petersen, 1983, s. 14.
- 6 Ved begge undersøgelser blev der desuden fundet enkelte esseslagger af lav vægtfylde, nogle få stærkt nedbrudte knoglestumper samt enkelte jernsøm og -nagler.
- 7 Madsen, H. J. 1971, s. 83 og 87-88 samt Madsen, H. J. 1972, s. 128-130. Visse af randformerne kan minde om nogle af de yngste fra Omgård og Vorbasse: Nielsen, 1979, fig. 32, 8-10 og Hvass, 1979, fig. 34. Samme randform og godstype som fig. 5, $\times 18$ kendes også fra Bulagergård, hvor den støttet på en C¹⁴-datering henføres til midten af 1100-årene eller lidt senere: Adamsen, 1982, fig. 6 og s. 43 og 45 samt udførlige litteraturhenvisninger.
Jfr. også Kock, 1984, Lüdtke, 1984, s. 111-117, Madsen 1982, s. 81, Madsen og Petersen 1983, s. 19, Kock, 1979, Kock og Vegger, 1982, s. 122 samt Kristensen, 1982, s. 108-110.

- 8 En egentlig opmåling er for tiden udelukket på grund af tæt granbevoksning.
- 9 Tallene fremkommer på følgende måde: De vendte furer er lagt ind mod midten af ageren fra begge sider. Enkelte steder er der synlige furer. Af deres hældning kan man se, på hvilken side af agerens midte de ligger (der er synlige furer på begge sider). Da der er ca. 7 m fra agereren, d.v.s. lavningen, der adskiller agrene, og de nærmeste synlige furer på den anden side af midten, kan agrenes bredde højst være det dobbelte, nemlig 14 m. Ageren må på den anden side være mindst 11 m bred, for det var, hvad der blev afdækket af den, og det viste sig ikke at være den fulde bredde.
- 10 Senere prøver med en stålsonde har vist, at dette brandlag er kraftigere i området vest for udgravningsfeltet, men kun nye undersøgelser kan vise, om der ligger en ældre bebyggelsesfase på agrene. Morlaget indeholdt ét og visse steder flere lag hvidt fygesand af varierende tykkelse, hvilket giver den bedst tænkelige sikkerhed for, at den keramik, der er opsamlet ovenover, ikke kan være opblandet fra ageren.
- 11 I England er et system af højryggede agre dateret til tiden før den normanniske invasion i 1066. Barker m.fl. 1971.
- 12 Tilsvarende i Sdr. Vium, Jensen, 1982, s. 34 samt i Archsum, Sild, fra 900-årene (upubliceret undersøgelse af denne artikels forfatter i 1976 for Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Kiel). Også i tilfælde hvor pløjelaget mangler, må et askelag, en væksthorisont, et fygesandslag eller andet synligt lag, der er vendt med rundt og derfor ses som en stribe på langs ad pløjesporet, kunne afsløre, at der har været anvendt en plov. Jfr. også Noe, 1976, Ohlsson, 1973 samt 1975-76, Jeppesen, 1981; Græbe og Roesdahl, 1977, Madsen 1978 samt 1980, Lerche, 1981; Vejebæk, 1984, samt note 14.
- 13 Jfr. foranstående note. For fund af plovdele jfr. Lerche, 1970; Vensild, 1970, Vejebæk, 1984.
- 14 D.v.s. de egentlige brede højryggede agre i modsætning til de 50-100 cm smalle »bede« fra omkring midten af 1000-årene på Lindholm Høje samt de tilsvarende fra 600-årene eller før under Grydehøj i Lejre. Ramskou, 1981; Veibæk, 1974; Wulff Andersen, 1977, s. 21 f.
- 15 De højryggede agre må være resultatet af en bevist brug af ploven, da den også har været brugt

til at pløje lange, smalle, flade agre med. En publiceret prøvegravning for Silkeborg Museum, jour.nr. SKM 233/1981, foretaget af denne artikels forfatter i flade agre adskilt af rækker af afsamlede sten i Fogstrup, Them sogn, Vrads herred, viste, at de ca. 12 m brede agre, der indtil 1921 var bevaret i en længde på op til 267 m, først har været adskilt af en plovfure, hvori afsamlede sten er blevet smidt. Derefter er man blevet tvunget til at pløje på hver sin side af den stenfyldte fure, og der er opstået en bevokset balk, hvor man fortsatte med at smide afsamlede sten. Vedr. dateringsspørgsmålet jfr. Vej-bæk, 1984. Måske gælder det samme for agrene i Borup Ris, der er dyrket i tidsrummet ca. 1000-1200, og andre tilsvarende systemer i Danmark og Sverige. Jfr. Steensberg, 1983, og Carlsson, 1980, s. 10.

- 16 ESM 1251 × 19-21, orienterende pollenanalyser. Hovedresultater i % af alle pollen.

	×19	×20	×21
	Monlag over agerrenen	pløjelag i agerrenen	monlag i SØ-hjørne
<i>Træpollen</i>	9.7	10.7	9.6
<i>Pors</i>	9.9	20.2	11.3
<i>Hedelyng</i>	73.5	46.2	47.3
<i>Urter</i>	6.9	22.9	31.6
<i>Heraf Græsser</i>	3.3	11.5	19.2
<i>Heraf Kornpollen</i>	0.5	5.2	2.7
<i>Rødknæ</i>	0.5	8.1	5.8
<i>Salturfamilien</i>	+	0.5	-
<i>Spergel</i>	+	0.5	0.6

- 17 Pollenprøverne fra udgravningsfeltet giver et billede af den lokale vegetation, da fjerntransporterede pollen erfaringsmæssigt kun udgør en ringe del af den samlede mængde. I Filsø er derimod kun aflejret fjerntransporterede pollen uden lokal indblanding i den gamle søbund. Jonassen har opstillet et diagram herfra, som desværre ikke omfatter kornpollen. Jfr. Jonassen, 1957, s. 192 f.
- 18 Andersen m.fl., 1983. Pollendiagrammet fra Solsø viser, at rugen er dyrket i denne egn af Vestjylland fra omkring år 1000. I Østfriesland

sætter rygdyrkningen ind omkring 1030. Behre, 1976. Jfr. også Helbæk, 1970.

LITTERATUR

- Adamsen, Christian: Bulagergård. En bebyggelse fra tidlig middelalder i Verst sogn. Foreløbig meddelelse. Mark og Montre 1982, s. 39-49.
- Andersen, Svend Th., Aaby, Bent og Odgaard, Bent Vad: Environment and Man. Current Studies in Vegetational History at the Geological Survey of Denmark. Journal of Danish Archaeology, vol. 2, Odense 1983, s. 184-196.
- Barker, Philip og Lawson, James: Hen Domen – A pre Norman field system. Medieval Archaeology, vol. XV, 1971, s. 58-72.
- Behre, K-E: Beginn und Form der Plaggenwirtschaft in Nordwestdeutschland nach pollenanalytischen Untersuchungen in Ostfriesland. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen, 10, 1976, s. 197-224.
- Carlsson, Dan: Det blekingska kulturlandskapet. En skiss över dess utveckling. ALE, Historisk tidskrift för Skåneland, nr. 4, 1980, s. 6-16.
- Christoffersen, Axel: Några reflexioner kring de högryggede åkrarna i Kungsmarken. Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, nr. 3, 1981, s. 1-18.
- Græbe, Henrik og Roesdahl, Else: Kirken ved Aggersborg. Nationalmuseets Arbejdsmark, København 1977, s. 14-26.
- Helbæk, Hans: Da rugen kom til Danmark. Kuml 1970, s. 279-296.
- Hvass, Steen: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. Acta Archaeologica, vol. 50, København 1979, s. 137-233.
- Jensen, Jens Aarup: Under Sønder Vium Kirke. Fram, Struer 1982, s. 24-40.
- Jeppesen, Torben Grøngaard: Ploven og vikerne. Skalk 1981, 6, s. 4-9.
- Jonassen, Hagbard: Bidrag til Filsøegnens Naturhistorie. Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening, bd. 13, København 1957, s. 192-205.
- Kock, Jan: Brovold. En befæstet bebyggelse fra tidlig middelalder. Kuml 1978, s. 193-222.
- Kock, Jan: Hellum-potter. Skalk 1984, 3, s. 9-13.
- Kock, Jan og Vegger, Per Bugge: Keramik og dets datering – fra to udgravninger i Ålborg. hikuin 8, Århus 1982, s. 115-124.
- Kristensen, Hans Krøngaard: Keramiklagfølge ved Viborg Sønderø. hikuin 8, Århus 1982, s. 105-114.

- Lerche, Grith: *The Ploughs of Medieval Denmark. Tools and Tillage*, vol. 1:3, København 1970, s. 131-149.
- Lerche, Grith: *Additional Comments on the Lindholm Høje Field. Tools and Tillage*, vol. IV:2, København 1981, 110-116.
- Lüdtke, Hartwig: *Die Entdeckung einer Mittelalterlichen Kirche unter dem Marktplatz von Schleswig*. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 14, 1984, s. 111-117.
- Lüdtke, Hartwig: *Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung »Schild« 1971-75. Maskinskrevet afhandling*, Hamburg 1982. (Under udgivelse).
- Madsen, Hans Jørgen: *Keramikken*. Andersen, Crabb og Madsen: *Århus Søndervold. Jysk arkæologisk Selskabs Skrifter*, Bind IX. København 1971.
- Madsen, Hans Jørgen: *Vikingetidens og middelalderens keramik i Århus*. *Kuml* 1972, s. 123-138.
- Madsen, Per Kristian: *Puggårdsgade i Ribe – en arkæologisk undersøgelse*. *Mark og Montre* 1978, s. 27-35.
- Madsen, Per Kristian: *Medieval Ploughing Marks in Ribe*. *Tools and Tillage*, vol. IV:1, København 1980, s. 36-45.
- Madsen, Per Kristian: *Keramik fra en gravning i Ribes vestby – import, lokalkronologi og datering*. *hikuin* 8, Århus 1982, s. 77-94.
- Madsen, Per Kristian og Petersen, Jens Erik: *Jernkær. En udgravning i en forsvundet middelalderlandsby ved Ribe*. *Mark og Montre* 1983, s. 11-22.
- Noe, Per: *Pre-Medieval Plough-Marks in Viborg*. *Tools and Tillage*, vol III:1, København 1976, s. 59-64.
- Nielsen, Leif Chr.: *Omgård. A settlement from the late Iron Age and the Viking Period in West Jutland*. *Acta Archaeologica*, vol. 50, 1979, s. 173-222.
- Ohlsson, Tom: *Vikingatid och medeltid i Löddeköpinge*. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland*, nr. 1, 1973, s. 27-42.
- Ohlsson, Tom: *The Löddeköpinge Investigation I. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1975-1976*, s. 59-161.
- Porsmose Christensen, Erland: *Den stationære landsbys opståen. Overvejelser omkring den fynske bebyggelse på overgangstiden mellem oldtid og middelalder*. H. Thrane, red: *Kontinuitet og bebyggelse*. *Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab*, nr. 22. Odense Universitet, 1977, s. 66-75.
- Porsmose Christensen, Erland: *Bebbyggelse, kulturlandskab og driftsmåder på overgangen mellem yngre jernalder og ældre middelalder*. H. Thrane, red: *Fra jernalder til middelalder*. *Skrifter fra Historisk Institut*, Odense Universitet, nr. 27, 1979, s. 118-139.
- Ramskou, Th.: *Lindholm Høje. A Danish Viking Period Field. Tools and Tillage*, vol. IV:2, København 1981.
- Else Roesdahl: *Danmarks Vikingetid*. Viborg 1980.
- Skovgaard-Petersen, Inge: *Oldtid og Vikingetid*. Aksel E. Christensen m.fl. red: *Danmarks Historie*, bd. 1, København 1977, s. 15-209.
- Steensberg, Axel: *Borup AD 700-1400*. København 1983.
- Veibæk, Ole: *Ploven og dens betydning med særligt henblik på landsbyorganisationen*. Skanderborg 1974.
- Veibæk, Ole: *Vändskivan gör skillnaden. Meddelanden från arkivet för folkets historia*, nr. 3, Stockholm 1975, s. 3-7.
- Vejbæk, Ole: *Om hjulploven i Danmarks middelalder*. H. Thrane, red: *Beretning fra et symposium 25-26. April 1983*. *Skrifter fra Historisk Institut*, Odense Universitet, nr. 32, Odense 1984.
- Vensild, Henrik: *Navndrupåsen. Bidrag I til Viborg-egnens topografi og historie*, Viborg 1970, s. 52-70.
- Wulff Andersen, S.: *Vikingerne i Lejre*. *Historisk Årbog fra Roskilde amt* 1977, s. 11-23.

Ole Vejbæk, cand.mag., Valdemarsvej 231, 7400 Herning.

Udgravninger på Sct. Catharinæ kloster i Ribe

Af Per Kristian Madsen, J. Balslev Jørgensen og Søren Gottfred Petersen

I forsommeren 1983 foretog Den antikvariske Samling en større udgravning i Sct. Catharinæ klostergård (fig. 1). Udgravningen fandt sted som følge af, at der skulle lægges nye kloakledninger i klostergården. Herved kunne man ikke undgå at ødelægge en mængde begravelser, som derfor først måtte udgraves, således som det foreskrives i naturfredningslovens § 49.¹ Udgravningen vakte en del opsigt – utvivlsomt fordi vi, i løbet af den lille måned den varede, udgravede ca. 65 begravelser med velbevarede skeletter. Spørgsmålet om, hvem der var gravlagt her, hvornår, og om det ikke kunne være klosterets munke, blev jævnligt stillet, ligesom mange var interesseret i, om de døde havde lidt af forskellige sygdomme. Arbejdet med fundene har givet svar på nogle af disse spørgsmål, og vi kan nu også sige noget nyt om, hvordan det område var, hvor sortebrødrene byggede deres kloster, da de kom til Ribe i 1228. Før vi giver os i kast med disse ting, kan det være rimeligt at se lidt på, hvad Sct. Catharinæ kloster var for en institution i middelalderen.²

I årene 1204-05 var den spanske biskop Diego på rejse i Danmark og Østersøegnene. Han var udsendt af kongen af Castilien og hensigten hermed var at foreslå et giftermål mellem dennes søn og

en dansk prinsesse. Af dette blev der ingenting, men når der alligevel kom noget ud af rejserne, skyldes det en af biskoppens ledsagere, den spanskfødte kannik Dominicus. Under indtryk af sine oplevelser ønskede han at arbejde for udbredelsen af den kristne tro, især blandt hedningene og de nykristne folk ved Østersøen. Til den ende grundlagde han en orden af prædikebrødre, dominikanerordenen, som fik pavelig stadfæstelse 1216. Til en begyndelse blev den nye orden sat ind i kampen mod kætterske afvigere i Sydfrankrig, men utrolig hurtigt spredte den sig ved grundlæggelse af nye klostre over hele Europa. Som »domini canes«, Herrens Hunde, helligede ordensbrødrene sig, på baggrund af omfattende bibelstudier, prædiken og sjælesorg bogstavelig talt for »manden på gaden«, d.v.s. byernes befolkning, som var i stærk vækst på denne tid. I modsætning til de fleste af de ældre klostre, der lå ensomt på landet, søgte dominikanerne til byerne, ligesom de skulle bjærge livet, ikke ved driften af jordejendomme, men ved tiggeri. Deres klostre skulle være enkle, og kirkerne byggedes som forsamlings- og prædikerum med plads til mange mennesker og så centralt i byerne som muligt.

Heri samt i kravet om fattigdom for

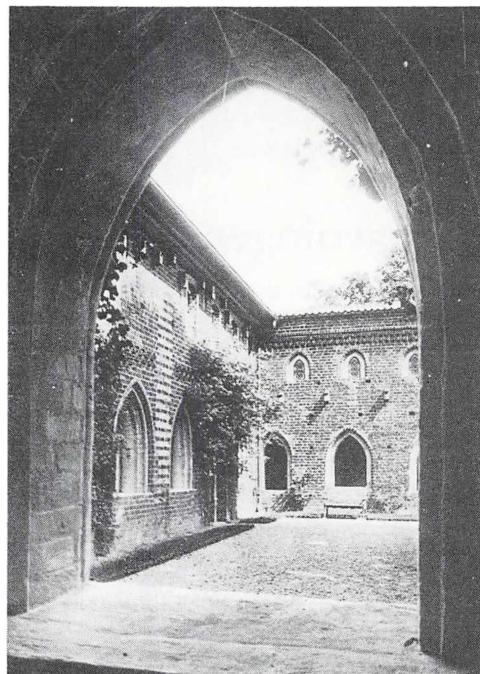
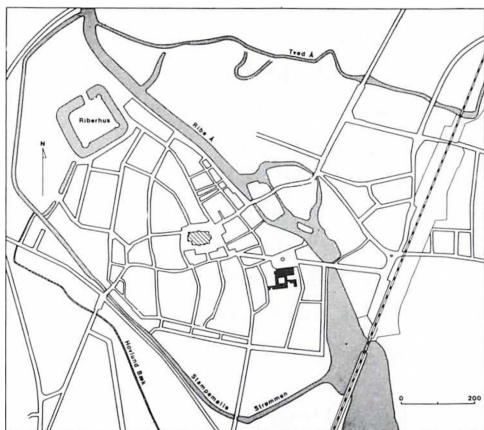
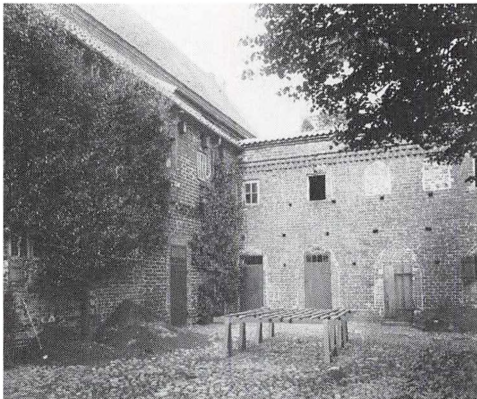

Fig. 1. Ribe med Sct. Catharinæ kloster sydøstligt i den middelalderlige bykerne. De to fotografier viser det nordøstlige hjørne af klostergården henholdsvis før og efter restaureringen. Måske svarer den rodede idyl på det ældste billede bedst til tilstanden i middelalderen? Tegning: Søren Gottfred Petersen. Fotos: Hude, 1900 og postkort i Det kongelige Bibliotek.

ordenen og dens medlemmer lignede dominikanerne franciskanerordenen, som opstod i Mellemitaliens bylandskab på samme tid. Begge ordener dannedes som svar på et behov for fornyelse i kirken. Ved deres virksomhed som sjælesørgere greb de imidlertid ind i sognepræsternes hævdvundne rettigheder og dermed de indtægter, som tilflød sognekirkerne.³ Vel måtte tiggermunkene ikke eje noget, men de måtte modtage gaver, som så kunne gøres til penge til bedste for de fattige. En nærliggende måde for munkene at fortjene gaver på var at tillade lægfolk at blive begravet i klosteret, hvis

munkene så kunne gå i forbøn for de døde. De ældre klostre drev den samme praksis, men især de nye tiggerklostre blev mærkbare konkurrenter til sogneejtligheden, der ellers havde retten til at begrave sognebørnene. De to ordener søgte fornuftigvis at fordele »markedet« mellem sig, og det er karakteristisk, at der udover i bispebyerne og et par enkelte andre byer i Danmark kun fandtes ét tiggerkloster af enten den ene eller den anden orden på stedet. Ordenerne indgik aftale på højeste plan om ikke at genere hinanden, f.eks. ved at anlægge nye klostre for tæt ved modpartens eller

ved at anfægte de bestemmelser, som folk traf med hensyn til deres valg af begravelsessted.⁴

Til Danmark kom der allerede 1220 udsendinge fra dominikanerordenen, og senest 1223 blev det første kloster stiftet, nemlig i Lund, antagelig med støtte af kongen, Valdemar Sej, og ærkebiskoppen, Andreas Sunesen. 1228 organiserede man Danmark og det øvrige Norden i en provins, kaldet Dacia, under dominikanerordenen. Samtidig besluttede man at sende grupper af brødre til en række byer, for at de dér kunne grundlægge nye klostre. Blandt disse byer var Ribe, men hvordan de nærmere omstændigheder ved brødrenes etablering har været, ved vi ikke. De er sikkert gået i gang med tilladelse fra biskoppen og vel sagtens også kongen, og måske er det fra disse eller andre højststående i byen, de har modtaget en grund at bygge på.

I klosterets liste over de døde, som skulle mindes, er præsten Bjørn nævnt som »dette hus første constructor«, d.v.s. han kan have været den, som direkte forestod byggeriet, eller måske en, som ved gaver gjorde oprettelsen af klosteret mulig.⁵ I det velbevarede klosteranlæg, som det står i dag, er der betydelige rester af både den ældste teglkirke og den tilhørende østfløj, som efter alt at dømme er opført mellem 1228 og ca. 1250 (fig. 2). I løbet af middelalderen blev kirken ombygget og øget flere gange antagelig bl.a. som følge af, at den truede med at styrte sammen. Klosterbygningerne fik med opførelsen af korsgangene, begyndende med den østre fra omkring 1400, det udseende, som de stort set har i dag (fig. 3).⁶

Med reformationstidens røre i 1520-

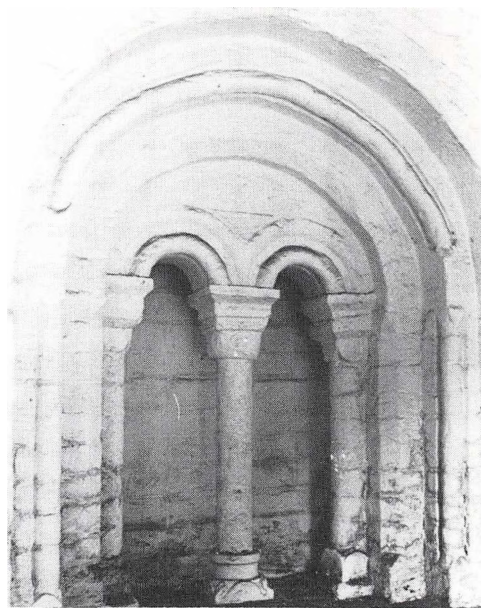

Fig. 2. I den østre korsgang er der bevaret to vinduesåbninger og en dør, som stammer fra den østfløj, der byggedes mellem 1228 og ca. 1250. Billedet viser det ene vindues fint udformede bueslag og søjleopdelte åbning. Foto: Claus Riber.

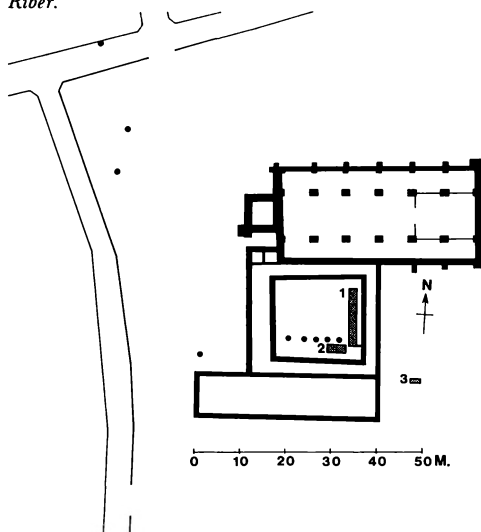

Fig. 3. Plan af *Sci. Catharinæ* kloster med udgravningsfelterne 1 og 2 fra 1983 og 3 fra 1982. Prikkerne angiver, hvor der er foretaget boringer. Tegning: Søren Gottfred Petersen på grundlag af Græbe 1978 og Mertz 1977 samt udgravningsplaner.

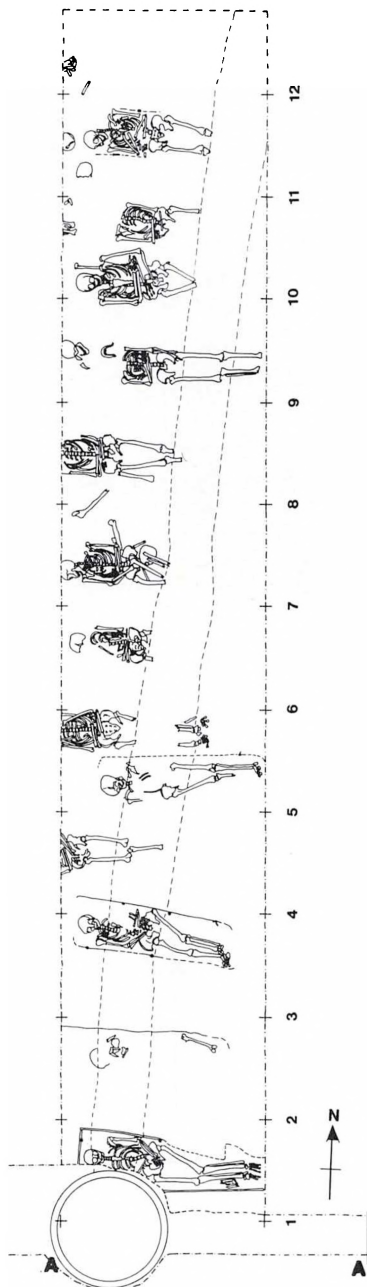

Fig. 4. Felt 1, det næstøverste lag af begravelser. De to stiplede linier skråt over feltet angiver den påbegyndte kloakgrøft, som har skadet flere grave. Snittet A-A er vist på fig. 6. Tegning: Søren Gottfred Petersen.

erne og 30-erne blev især tiggermunke lagt for had, omend man i Ribe længere end andre steder holdt fast ved det gamle. Bygningerne kunne man stadig finde anvendelse for. 1536 eller -37 foreslog Ribes borgmestre og råd kongen, at Sct. Catharinæ kirke for fremtiden skulle være sognekirke, mens selve klosteret kunne bruges til hospital. Kongen havde til at begynde med andre planer, men 1543 gav han sit tilsagn. Hospitalet er således senest i virksomhed fra dette år, men meget tyder dog på, at det allerede gik i gang noget tidligere.⁷

Udgravningen 1983

Udgravningen i klostergården fandt sted i to felter (fig. 3), af hvilke det største (felt 1) lå langs med den østre korsgang og målte ca. 14,5×2 meter. Felt 2 på 4×2 meter lå udfor døråbningen mellem søndre korsgang og gården. I det største felt fandtes der begravelser kun 40 cm under jordoverfladen, og i det lille felt lå en grav allerede 25 cm under grusbelægningen. I tidligere tid har man ikke altid lavet gravene synderlig dybe, men i dette tilfælde må vi dog regne med, at der er sket en afgravning af klostergården i nyere tid. Det fremgår bl.a. af, at træet i dens midte står på en efterladt forhøjning af jord (fig. 1). Der kan således tænkes at have været begravelser i klostergården, som var yngre end dem, vi fandt.

Begge felter udgravedes kun så dybt, som det var nødvendigt af hensyn til de nye kloakrør. Der ligger altså et ukendt antal grave bevaret under rørene. I det store felt fandt vi i alt 53 grave, som lå i 4 lag over hinanden, mens der i felt 2 undersøgtes 12 grave. Alle var efter kristen skik orienteret øst-vest med den dø-

des hoved i vest (fig. 4). Langt de fleste af gravene rummede udover skelettet rester af en kiste i form af træstumper eller søm, som ved deres placering angav kistens rektangulære form. Nogle af de yngste graves kister var forsynet med bærehanke af jern, og i en af disse grave (i felt 2) sad der på kraniet endnu rester af en kyse eller hætte, som må være en del af den dødes klædning. Af gravklædning fandtes ellers ingen spor udover et lille bronzespænde fra et bælte i en anden grav.

Gravgods af enhver art er undtagen i specielle tilfælde ukendt i kristne begravelser, og de skår af lertøj og den enlige mønt, som fandtes i jordfylden, er tilfældigt blandet i denne. Mønten lå i en af de yngste grave, selv om den viste sig at være slået helt tilbage i tiden for klosterets grundlæggelse, nemlig af Valdemar Sejr (1202-1241).⁸

Skeletterne var godt bevarede, og det var påfaldende, at man, selv om gravene lå tæt ved siden af og ovenpå hinanden, næsten overalt havde undgået at beskadige ældre graves skeletter, når man anlagde nye grave. I nogle tilfælde havde nedsætningen af nye kister forskubbet et skelet på et tidspunkt, hvor der endnu var sammenhæng mellem dettes enkelte knogler (fig. 5). Der er altså ikke blot tale om en velordnet, men også om en hyppigt benyttet gravplads, og forestillinger om den stille klostergård med de eftertænksomt omvandrende munke er dermed mindre sandsynlige.

Det var i felt 1 tydeligt, at gravene lå i række i en afstand af ca. 1 m fra østre korsgangs sokkelsten, som dog er indsat i nyere tid. Flere af de dybestliggende grave i feltet lå oven på den lerpakning,

Fig. 5. Tre skeletter fra det tredje lag grave i felt 1. I forgrunden til venstre en delvist udgravet grube, som har forstyrret gravene. Det ses, hvorledes det øverste skelet er lagt næsten direkte ovenpå den underliggende gravs skelet. Foto: Per Kristian Madsen.

der viste sig at bære korsgangsmuren (se fig. 6). Som nævnt er den østre korsgang sandsynligvis opført omkring 1400, og ældre end denne tid er de fundne grave

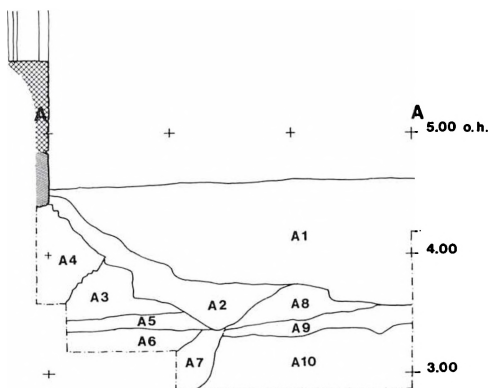

Fig. 6. Snit A-A i felt 1, jvf. fig. 4. A1 til A10 betegner de forskellige jordlag, nederst undergrundssandet A10. Den østre korsgangs vestmur A4 fra omkring 1400 er funderet på en grøft med fyldlagene A3, A5, A6 og A7. Lagene A8 og A9 er påført ovenpå undergrunden for at højne terrænet, sandsynligvis i forbindelse med byggeriet. A1 og A2 er de lag, som rummer begravelserne. Tegning: Søren Gottfred Petersen.

som helhed altså næppe. Meget tyder endvidere på, at flertallet af dem må være endda en del yngre. Den keramik, som lå i gravfylden, er vanskelig at datere, men de fleste af skårene må stamme fra første del af 1500-årene eller hen mod midten af dette århundrede. Fra samme tid er også et par skår af drikkeglas. De arkæologiske udgravningsresultater alene kan derfor ikke afgøre, hvorvidt gravene stammer fra sortebrødrenes sidste tid, eller om de er fra efter hospitalets og sønekirkens overtagelse af klosteret. I kongebrevet 1543 nævnes en kirkegård sammen med kirken, men hvor den ligger, siges ikke. Muligvis fik Sct. Catharinæ kirke først så sent som 1580 sin egen kirkegård, idet man indtil da benyttede dels domkirkens kirkegård, dels kirkegården ved den nedlagte Sct. Peders kirke. Kirkegården ved Sct. Catharinæ kirke lå nordvest og vest for kirke og kloster, og den blev udvidet 1588 og 1593 ved køb af huse i Klostergade.⁹ Den kirkegård, som er omtalt i 1543, kan således være identisk med klostergården. Det forhold, at vi ved udgravningen ikke fandt bevarede børnegrave, tydede dog på, at der næppe var tale om en almindelig sognekirkegård, også selv om børnene ofte kun fik en mindre fremtrædende plads på kirkegården. Afdøde beboere fra hospitalet, hvor der antagelig måtte være overvægt af ældre, voksne mennesker, var vel en mulighed, men rent faktisk ved vi ikke, om hospitalet havde selvstændig kirkegård. Det var derfor med betydelig spænding, at de mange skeletter, efter at de var rensset for jord, blev overdraget dr. Balslev Jørgensen til undersøgelse.

Skeletfundene

Undersøgelsen af de menneskelige skeletdele har yderligere kunnet belyse klostergårdens brug som begravelsesplads.

Der er i alt fundet rester af mindst 83 personer. Af mange af disse personer findes der kun spredte rester, af nogle endog kun en enkelt knogle eller et knoglefragment. De 83 skeletter omfatter: 66 nogenlunde isolerede skeletter (5 dog kun omfattende en enkelt knogle), 11 individer repræsenteret af løstliggende skeletdele fra overjorden i felt 1, 6 individer i form af knogler fra totalt forstyrrede grave. Af disse 83 personer er 2 børn og 2 helt unge voksne, men disse sidste 4 kan ikke kønsbestemmes.

Kønsfordelingen blandt de 79 voksne er: 28 formentlig mænd, 35 formentlig kvinder, 16 ubestemmelige (fig. 7-8). Denne fordeling mellem mænd og kvinder afviger ikke fra det normale i voksne befolkningsgrupper. De relativt mange af ubestemt køn skyldes, at så mange af fundene kun omfatter meget sparsomme dele af skeletterne.

Aldersfordelingen blandt de voksne 79 personer fremgår af tabel 1, som yderligere viser fordelingen af mænd og kvinder i de respektive aldersgrupper.

Tabel 1:

	mænd	kvinder	?	I alt
adultus (20-40 år)	2	5	2	9
maturus (40-60 år)	12	10	1	23
senilis (over 60 år)	2	5		7
voksen (over 20 år)	12	15	13	40
	28	35	16	79

Det er iøjnefaldende, at langt de fleste er døde i moden alder (40-60) og at ikke så få endda har opnået en ret høj alder (ca. 60 år). Det gælder både mænd og kvin-

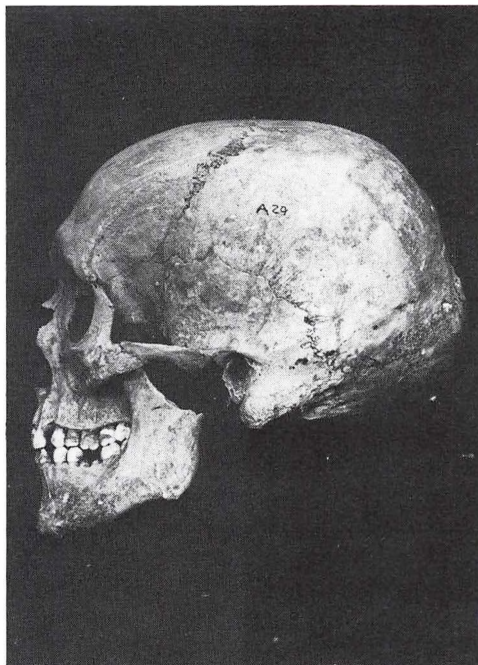
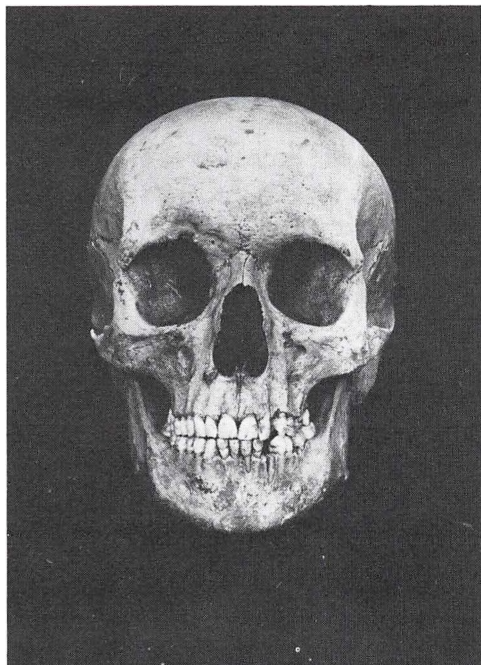

Fig. 7. Typisk mandskranium fra en af gravene i felt 1. Ca. 1:3. Foto: J. Balslev Jørgensen.

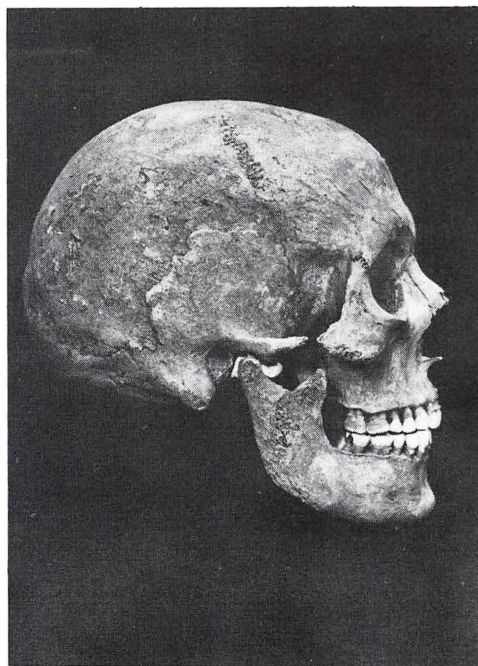
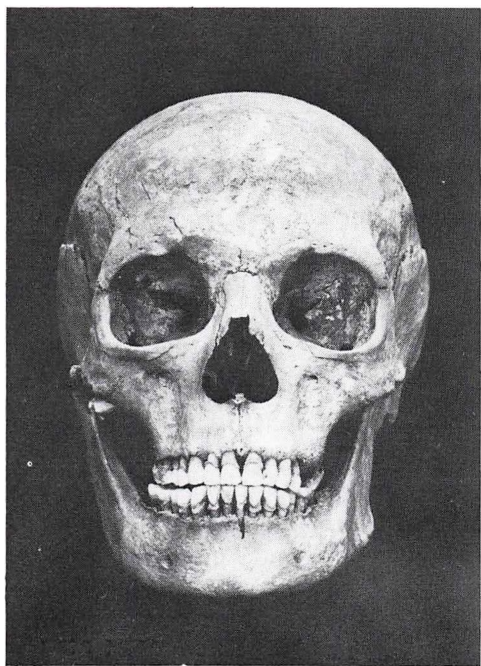

Fig. 8. Typisk kvindekranium fra en af gravene i felt 1. Ca. 1:3. Foto: J. Balslev Jørgensen.

der, selv om der er et noget større antal kvinder i aldersgruppen 20-40. Dette forhold er kendt og forklares almindeligvis ved, at børnefødsler er en risiko, som øger kvinders dødelighed i ret ung alder.

Det fremgår endvidere af tabellen, at 40 af 79 personer ikke har kunnet aldersbestemmes nøjere ved direkte undersøgelser. Imidlertid muliggør en undersøgelse for slidgigt en nærmere aldersbestemmelse i denne gruppe. Slidgigt optræder nemlig i almindelighed først i den modne alder, hvorfor skeletter med denne lidelse må kunne henføres til gruppen af 40-60-årige. Blandt de 24 »voksne« skeletter, som kunne undersøges for slidgigt, påvistes denne lidelse med følgende hyppighed:

Blandt 9 mænd	fandtes 6 med slidgigt
Blandt 12 kvinder	fandtes 11 med slidgigt
Blandt 3 ubest.	fandtes 1 med slidgigt

Blandt 24	fandtes 18 med slidgigt
-----------	-------------------------

Lægger man disse 18 med alderen *maturus* (40-60 år) til tallene i tabel 1, fås fordelinger, som er angivet i tabel 2.

Tabel 2:

	mænd	kvinder	?	I alt
<i>adultus</i> (20-40 år)	2	5	2	9
<i>maturus</i> (40-60 år)	18	21	2	41
<i>senilis</i> (over 60 år)	2	5		7
voksen (over 20 år)	6	4	12	22
	28	35	16	79

Det ses, at selv om alle de »voksne« skulle høre til i den unge gruppe, ville stadig langt over halvdelen af de døde være blevet over 40 år gamle.

Legemshøjder i levende live kan med ret stor sikkerhed beregnes ud fra lårbenenes længde. For 12 mænds vedkommende får man på denne måde en gen-

nemsnitshøjde på 170 cm, mens gennemsnittet for 9 kvinder er 155 cm. For mændene er dette et forholdsvis højt tal, idet man almindeligvis regner med en gennemsnitlig legemshøjde for mænd i nyere tid på 166 cm. Kvindernes legemshøjde svarer derimod nogenlunde til det forventede.

Sammenligningsmulighederne er dog sparsomme og spredte, og de senere års undersøgelser har vist en langt større variation for legemshøjden i Danmark, end man tidligere regnede med.

Sygdomme kan i flere tilfælde aflæses på skeletterne. Som allerede nævnt, er hyppigheden af slidgigt meget stor. Af 44 skeletter, hvor forekomsten af slidgigt har kunnet bedømmes, fandtes denne lidelse på 31 skeletter med følgende hyppighed:

	antal skeletter	heraf med slidgigt	%
<i>adultus</i> (20-40 år)	3	0	0
<i>maturus</i> (40-60 år)	15	12	80
<i>senilis</i> (over 60 år)	1	1	100
voksen (over 20 år)	25	18	72

Da der må være en del unge i den gruppe, der kun har kunnet bestemmes som voksne, kan man utvivlsomt slutte, at langt den største del af de døde (80%) har været plaget af slidgigt, når de havde passeret de 40 år. Denne høje procentdel af syge kan enten forekomme ved, at det netop er et hospital, det drejer sig om, eller forklaringen kan være, at denne lidelse – ligesom altid – har været en udbredt plage for det danske folk.

I syv tilfælde findes andre sygelige forandringer. En voksen mand har haft et brud på den øvre del af lårbenet, bruddet er dog helet solidt. En anden voksen mand har haft et svært brud i fodroden,

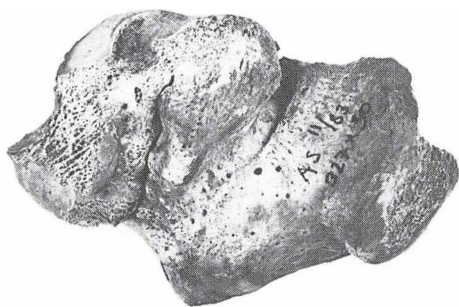

Fig. 9. To fodrodknogler, nemlig hælbenet og springbenet, der er vokset sammen efter et brud. Foto: J. Balslev Jørgensen.

også dette brud er dog helet (fig. 9). På et kvindeligt skelet var to ryghvirvler vokset sammen, formentlig en medfødt misdannelse, som næppe har haft betydning for kvindens førlighed. To skeletter viser fortykkelse af knoglerne som tegn på gamle, lettere læsioner. På en mellemhåndsknogle findes lettere forandringer tydende på et gammelt brud af tommelelen. Endelig fandtes på et mandligt skelet et helet brud af kravebenet.

*

Køns- og aldersbestemmelserne af de udgravede skeletter har således gjort det klart, at der må være tale om begravelser af verdslige personer i klostergården, idet der er fundet et antal kvinder, som er normalt på almindelige kirkegårde.

Der er kun ganske få børn og unge blandt de begravede, men det må man gå ud fra kunne være tilfældet både blandt grave fra klosterets funktionstid og fra hospitalets. Aldersbestemmelserne viser, at der langt overvejende er tale om ældre mennesker, hvilket imid-

lertid er almindeligt på samtidige kirkegårde. Det samme gælder forekomsten af slidgigt, hvis hyppighed her bliver ekstra stor netop på grund af de mange gamle mennesker. Imidlertid må det fremhæves, at de dodes højde i levende live gennemsnitligt var forholdsvis stor. Det tyder på, at de afdøde har været af højere social status, hvilket både har sikret dem en god ernæring og dermed en kraftig vækst, samt en plads i klostergården. Med en vis sikkerhed tør vi dermed formode, at vi ved udgravningen har fået kendskab til de allersidste blandt dem, som ønskede at sikre sig sortebrødrenes forbøn i klosteret.

Det oprindelige terræn

Til sidst skal nævnes de oplysninger, som udgravningen gav om klosterområdets oprindelige udseende. Flere ældre gravninger og boreundersøgelser især i forbindelse med restaureringen af kirken i 1918-32 har vist, at grunden under kirke og kloster er overordentlig dårlig (fig. 3). Kirken var da også før restaureringen i stor fare for at styrte sammen, den samme skæbne, som antagelig har ramt dens mindst to ældre forgængere.

Det har vist sig, at den ældste kirkes sydmur, der som nævnt fortsat danner sydmur i den nuværende kirke, står ovenpå en bred, ca. 5 meter dyb øst-vest gående grav, som er fyldt op med teglholdigt sand. Dette er også påvist ved boring øst for kirken,¹⁰ og hvis der er tale om en grav og ikke en større opfyldning, kan den have været et naturligt vandløb eller en voldgrav, som har afgrænset byen mod syd forud for klosterets stiftelse. I begge tilfælde skulle man kunne efterspore graven også vest for kirken.

Uanset hvad der er tilfældet, må tilfyldningen være sket i forbindelse med opførelsen af kirken. Ved en udgravning i 1982 af østmuren i den forsvundne østre klosterfløj (fig. 3, felt 3) kunne man se, at denne mur var funderet på lignende sandlag med teglstykker i.¹¹ Den lange grøft, som i 1983 blev gravet skråt henover tomten af østfløjen (fig. 3), viste, at disse sandlag sammen med et overliggende fyldlag af ler strækker sig mindst 8 meter øst for klosteret. Vi måtte dermed gå ud fra, at grunden under østfløjen bestod af opfyldt sand.

Imidlertid viste udgravningen inde i klostergården, at der her var bevaret naturlig sandundergrund ganske tæt op til østfløjen (fig. 3 og 6). Sandets overflade lå omkring 3,38 meter over havet. Boringer påviste, at undergrundssandet kunne følges mod vest, og at det her lå i lignende højde. Den vestligste af boringerne traf dog på vandfattede lag, og dette svarer til ældre boreundersøgelser vest for klosteret.¹² Antagelig har der engang været et åløb, hvor nu klosterets vestfløj står, og hvor Klostergade er anlagt, og på fig. 10 er givet et forslag til hvordan det oprindelige terræn kan have været. Den faste sandbund i den formodede ø under klosteret strækker sig formodentlig ikke længere mod syd og øst end til, hvor klosterets fløje nu står. Det er foruden kirken netop disse huse, som gang på gang har været truet af sammenstyrtning, og noget kan tyde på, at de ligger på overgangen mellem den faste sandbund og opfyldningen.

Bygningen af klosteret har altså krævet omfattende opfyldninger, selv om der på den anden side også har været en del af grunden, der ikke bød på alt for

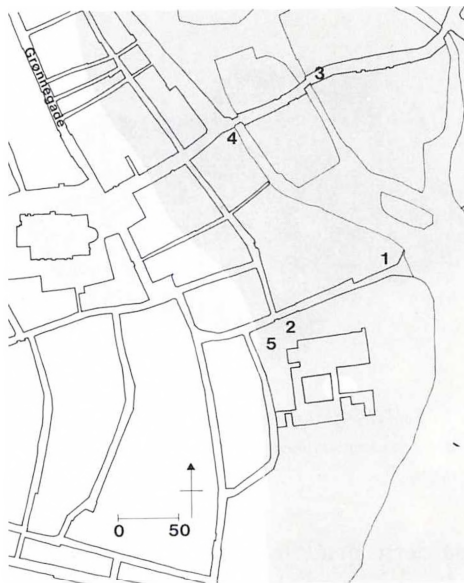

Fig. 10. Forsøg på at vise Ribe ås udbredelse mod vest for anlæggelse af dæmningen og Sct. Catharinæ kloster. Forsøgsvis er antydnet en lille ø under en del af klosterbygningerne. Ved munkenes ankomst 1228 har den vestlige del af den nuværende Sct. Catharinæ Plads nord for klosteret været opfyldt, idet der her er fundet lag fra anden del af 1100-årene. Øst for Grønnegade skete opfyldningen først engang omkring 1400.

1: Det formodede vadedsted over Ribe å og Badstuegade.
2: Torv i første del af 1200-årene? Nu Sct. Catharinæ Plads. 3: Dammen, anlagt kort før 1255 på et lavtliggende, sumpet areal. 4: Kongens Mølle på Dammen, omtalt 1255. 5: Stedet for en udgravning i foråret 1984, hvor der påvistes huse fra sidst i 1100-årene, ovenpå det tilføjede åleje. Tegning: Søren Gottfred Petersen ef. Projekt middelalderbyens rentegning af matrikelkort fra 1866.

store vanskeligheder. Når klosteret blev lagt på dette sted, må det skyldes, at hovedindfaldsvejen til Ribe fra nord krydsede åen i et forløb, som svarer til den nuværende Badstuegade. Antagelig blev dette færdselsmønster ændret med anlæggelsen af Dammen engang før 1255, hvor opstemningerne til Kongens Mølle på Dammen breder sig over bispens enge i Lustrup.¹³ På dette tidspunkt har sortebrødrene sikkert kunnet klare sig uden

at være direkte afhængige af de indtægter, som prædiken og tiggeri over for de vejfarende kunne give. Blandt de indkomster, som kan være kommet til, er betalingen for gravsteder i klosteret og dermed for de forbønner, som blev afholdt i dettes kirke for de afdøde. Til minde om dem og deres fromme gaver til klosteret kunne der males våbenskjolde på kirkens vægge, sådan som det kendes fra blandt andet sortebrødrenes kirke i Århus. Sådanne skjolde er ikke bevaret i Sct. Catharinæ kirke, og vi har derfor hverken dem eller skriftlige kilder som fortæller om, hvem der er begravet hos munkene. Dog må vi gå ud fra, at der ikke kun var tale om et udsnit af Ribes borgere – også udenbys boende og især adelsfolk søgte byernes tiggerklostre som begravelsessted.

NOTER

- 1 Udgravningen fandt sted fra den 13. april til den 6. maj under ledelse af arkitekt m.a.a. Søren Gottfred Petersen og museumsinspektør Per Kristian Madsen og med deltagelse af mandskab fra Den antikvariske Samling. Til udgravningen ydedes støtte fra Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, RAS P. 475/83. Udgravningen har j.nr. ASR 327, NM2 j.nr. 640/83, sb.nr. 36, Sct. Catharinæ sogn, Ribe herred.
- 2 Om dominikanerne se: Gallén, Jarl: *La Province de Dacie de L'Ordre des Frères Prêcheurs I, Histoire générale jusqu'au Grand Schisme*, Helsingfors 1946. Samme: *Dominikanorden*, art. i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 3, sp. 174ff. samt Blomqvist, R.: *Dominikanernes byggnader*, samme sted sp. 167ff. Græbe, H.: *Ribe Skt. Katharinæ Kloster. Sognekirke og Hospital*, Esbjerg 1978, alle med henvisninger.
- 3 De to ordeners iver fremgår bl.a. af, at både dominikanerne og franciskanerne i Odense 1316 får lov til at høre skriftemål i selve Sct. Knuds kirke – byens domkirke og samtidig klosterkirke for Sct. Knuds kloster, *Diplomatarium Danicum* 2, VII nr. 396, 1316, 13/11.

- 4 F.eks. *Diplomatarium Danicum* 2, II nr. 244. 1274, 6/11.
 - 5 Kinch, J.: *Nogle Brudstykker af et Nekrologium for Dominikaner-Klosteret i Ribe*, i *Kirkehistoriske Samlinger*, 1, II, København 1853-56, s. 490ff. Græbe 1978, s. 15f.
 - 6 Græbe 1978, s. 44, 51 og 57ff.
 - 7 Græbe 1978, s. 20f. Stiftelsesbrevet for hospitalet af 12. okt. 1543 er citeret i Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen* 2, Odder 1884, s. 36ff. Hospitalets historie skildres af Kinch s. 789ff.
 - 8 Mønten er som danefæ indsendt til Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Den er af museumsinspektør Kirsten Bendixen, bestemt som Valdemar II, Hauberg 42b, jvf. Bendixen, Kirsten: *Møntcirkulation i Danmark fra Vikingetid til Valdemarsønnerne*, i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1978, ss. 155-190, s. 184f.
 - 9 Kinch 1884, s. 554 f.
 - 10 Græbe 1978, s. 39f. og 95ff.
 - 11 J.nr. ASR 246. Udgangsniveauet for opførelsen af muren var omkring kote 2,60. (Jensen, S., Madsen, P.Kr., Schiørring, O.: *Excavations in Ribe 1979-82*, i *Journal of Danish Archaeology* 2, 1983, ss. 156-170, s. 166).
 - 12 Mertz, Ellen L.: *Ribe og omegns jordbundsforhold, en ingeniør-geologisk undersøgelse*, Danmarks Geologiske Undersøgelse, rapport nr. 11, København 1977, s. 41f.
 - 13 Madsen, P. Kr. og Schiørring, O.: *En udgravning i Ribes »nye grav« og et fund af keramik fra 1500- og 1600-årene*, i *hikuin* 7, Højbjerg 1981, ss. 209-254, s. 218f. Jensen, S., Madsen, P.Kr. og Schiørring, O.: *Udgravninger i Ribe 1979-81*, i *Mark og Montre* 1982, ss. 50-65, s. 57ff. 1255: *Diplomatarium Danicum* 2, I, nr. 156. Nielsen, I.: *Torvene i Ribe*, i *hikuin* 7, Højbjerg 1981, ss. 15-32, s. 24. Det torv (forum), som omtales 1259 og 1263 i Ribe (Nielsen 1981, s. 24), uden at man ved, hvor det lå, eller om der er tale om samme torv, kan måske have ligget nord for Sct. Catharinæ kirke.
- Per Kr. Madsen*, museumsinspektør, Den antikvariske Samling i Ribe.
- J. Balslev Jørgensen*, overlæge dr. med., Sct. Elisabeths Hospital, København.
- Søren Gottfred Petersen*, arkitekt m.a.a., Den antikvariske Samling i Ribe.

Danmarks ældste forklæde?

Af Sara Wold

Ved en gennemgang af tekstilerne på Den antikvariske Samling i Ribe fandt jeg i museets protokol følgende oplysning fra ca. 1860: »Nr. 119, 1 Forklæde fra Fanø fra Aar 1698, kjøbt paa Auktion i Kjøbenhavn efter Assessor Sejdelin og Foræret af Apotheker v. Støcken.« At finde en så gammel, dagligdags beklædningsgenstand lød helt utroligt, og kassen med forklæder blev straks taget med på listen over ting, der skulle nærmere undersøges.

Der var masser af forklæder. Nogle meget spændende var fra 1800-tallet, eet enkelt fra 1700-tallet, hvilket allerede var et »godt fund«, og endelig, allernderst – nr. 119! Det *var* rigtigt!

Mine følelser vekslede mellem jubel, undren og sorg, da jeg længe stod og betragtede det snart 300-årige beklædningsstykke (fig. 1).

Jubel fordi forklædet i sin form og udførelse straks ledte tanken hen på vore epitafiers sortklædte kvinders hvide forklæder.¹ Undren over at forklædet lå upåagtet på et lokalt museum, da der mig bekendt ikke findes noget tilsvarende herhjemme.² Sorg over forklædets tilstand. Tekstiler kan ikke overlades til sig selv. De er ikke fredede af vore mange sultne, såkaldte skadedyr. På for-

klædet er det tydeligt, at flere forskellige dyr har huseret i tidens løb. Store partier af stoffet er spist væk, og det broderede årstal »1698« var viklet sammen til en lille, ubestemmelig sort klump, hvoraf der kun med god vilje anedes halvdelen af et 8-tal (fig. 2). Fint konserveringsarbejde i mange timer med mikroskop og pincet har atter fået årstallet til næsten at fremstå i sin helhed.

Som fremhævet af Bodil Busk Laursen er købet af forklædet i 1859 bemærkelsesværdigt, fordi man ellers først senere fik interesse for egnsdragter på museerne.³

Udgangspunktet for at efterspore forklædets historie måtte være dets tidligere ejer, assessor Sejdelin. En gennemgang af biografier over slægten Sejdelin fremviste kun andre apotekere og præster i tiden omkring midten af 1800-årene. I E. Dams »De danske Apotekers Historie« nævnes imidlertid assessor pharmaciae David Sejdelin, der 21. nov. 1809 fik bevilling til at anlægge Skanderborg apotek, hvilket han drev til 1852, hvor han solgte det. Han rejste derefter til København, hvor han oprettede det første »Engageringsbureau for Farmaceuter«, og han døde her den 13. nov. 1858. David Sejdelin var født i Odense, så forbindel-

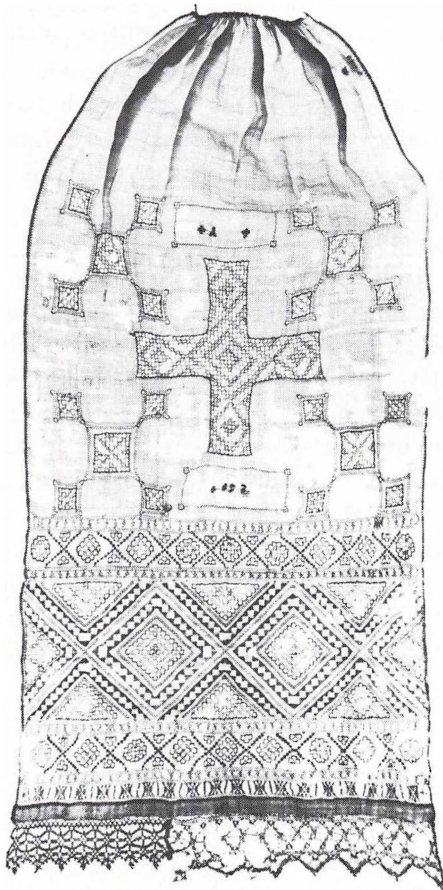

Fig. 1. Forklædet er af hvidt, lærredsvævet hør, med et gennemsnit på 20-22 tråde pr. cm². Det måler ca. 78 cm i længden og fra 33 til 37 cm i bredden. Foroven er en smal søm rynket sammen til 10 cm ved hjælp af en dobbelt hørtråd. Der er hverken linning eller bindebånd. Begge langsider er sømmed med smalle hulsomme. Forneden er der til en 2 cm bred dobbelt søm kastet en syet knipling, der består af to forskelligt mønstrede stykker, som er øget groft sammen. Selve forklædet er delt i tre felter: de øverste 19 cm er helt uden broderi, derefter følger 29 cm med broderi, som består af et kors omgivet af symmetrisk anbragte firkanter, og de nederste 24 cm udgøres af fem broderede, tværgående borter. Broderiet er udført med tvundet 2-trådet, fint, hvidt hør i klosterysning, dragværk og forskellige former for hulsomme. I de to aflange felter over og under korset er der broderet med sorte korssting: forneden årstallet 1698, foroven et »A« med plads til yderligere to bogstaver. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

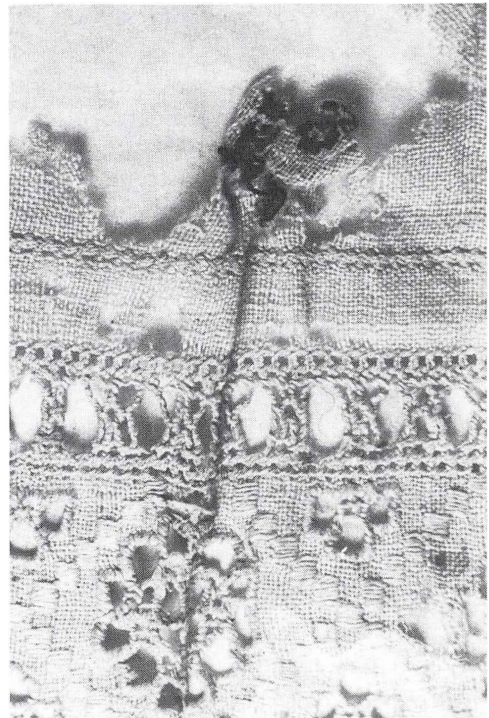

Fig. 2. Nærbilledet af årstallet 1698 – den sorte klump – før konservering. Foto: Per Friis Nielsen.

sen til Fanø var ikke umiddelbart til at få øje på.⁴ Et besøg på Skanderborg lokalhistoriske arkiv gav intet resultat.

I Det kongelige Biblioteks samling af auktionskataloger fandtes derimod et katalog over »Ass. pharm. D. Sejdelsins efterladte Samling«, trykt i København 1859.⁵

I kataloget remses effekterne op, dels kronologisk ordnede, dels efter emne, og som nr. 463 under »Gjenstande fra senere Tider« er »Et udsyet Gardin fra Fanø, fra 1698«. Målene angives som »30 T.l. 13 T.br.«, hvilket omregnet giver en længde på ca. 76 cm og en bredde på 33 cm. Dette passer nogenlunde med vort forklædes mål, og da det er det eneste sted i kataloget, hvor »Fanø, 1698« næv-

nes, må der være tale om samme tøjstykke. Udsyet betyder broderet, så det er udmærket, men ordet »gardin« voldte bekymring, indtil en undersøgelse af 1600-tals skifter viste, at vinduesgardiner ikke var hvermands eje. De findes nævnt, men tilsyneladende ikke af hør-lærred.

Som eksempel kan her nævnes sognepræst i Kolding, Ancher Anchersen,⁶ hvis kone Maren eller Marie Pedersdatter døde i 1688. Der var alt muligt i det hjem, men kun »4 blommet Ostindisch Cattoens Vinduesgardiner«, vurderet til 1 sletdaler 1 mark. Fra 1693 var A. Anchersen biskop i Ribe, hvor han døde 19/6 1701.⁷

I skifter fra Ribe købstad 1684-91, efter købmænd, rådmænd og borgmestre,⁸ er en enkelt gang nævnt »Gardiner af Netteldug«, der var et tyndt gazevævet hvidt stof, ofte fremstillet af en indisk, nældeagtig plante ved navn ramie.

I skiftet efter A. Anchersens hustru nævnes desuden sengegardiner, kaldet sparlagen eller omhæng og i Syd- og Vestjylland kendt under navnet Beiderwand. De kunne være vævede af hvergarn eller uld i forskellige mønstre og farver. I skifterne fra Ribe by benævnes de »gul & blå, sort & hvid, blå & hvid« eller ensfarvede røde, grønne, gule eller blå, sidstnævnte af købestoffer som taft, rask og sars.

På Fanø brugtes der formentlig alko-ver med skydedøre eller låger i 1600-tallet, og her ville sådanne omhæng derfor næppe være almindelige.⁹

En forklaring på ordet »Gardin« kan være, at katalogskriveren har tænkt på de smalle, hvide, broderede hør-lærreds stykker, der hængtes op langs sengestol-

perne i stuerne, når der i 1800-tallets anden halvdel skulle pyntes til fest på Sjælland. De hang udenpå de vævede omhæng, og i skifterne benævnes de håndklæder. Sandsynligvis har man i København 1859 ikke tænkt over, at skik og brug kunne have været anderledes på Fanø 160 år tidligere.¹⁰

Håndklæder findes også nævnt i de før omtalte skifter fra 1600-tallet, men de beskrives som værende af hør eller blå, vævet i damask eller drejl. Deres længde angives at være fra 2½ til 6 alen.¹¹ De brugtes »kollektivt« til at tørre hænderne i under spisningen, – lagt hen over skødet på gæsterne, der sad på de lange vægfaste bænke ved bordene.¹² En teori om, at forklædet eventuelt kunne udgøre et afklippet stykke af et sådant håndklæde, kan derfor formentlig også udelukkes.

Med hensyn til brugen af forklæder i 1600-årene (fig. 3-4) svigter skifterne lidt, idet der generelt kun omtales gangklæder efter de afdøde kvinder, medens alt det hvide tøj af hør og bomuld slås sammen under eet, f.eks.: »– hendes linden Klæder vurderedes til 3 sletdaler«. Andre gange fordeler de efterladte alt tøjet mellem afdødes døtre uden at beskrive dette nærmere. En undtagelse findes i Ribe købstads skifteprotokol 1697-99, hvor der foretoges en registrering 26/11 1698 efter salig Karen Danielsdatter, der boede og døde i et hus i Ribe. Hun var formentlig ugift, idet hendes arvinger var søskende og søskendebørn, der boede i Øse ved Varde, i Holstebro, i Gram sogn og på Fyn.¹³ Karen efterlod sig bl.a. »1 sort Raskis forklæde vurderet til 1 mark 8 skilling, 1 sort Taftes forklæde til 1 mark 12 skilling, 1 Baratis

Fig. 3. Epitafium fra 1619, der viser familien Wilkens. Fire af de viste kvinder bærer hvide, smalle forklæder, der øjensynlig er broderet på den nederste del, ligesom der tilsyneladende er en knipling påsyet forned. Akvarel efter nu forsvundet maleri. Foto: Landesmuseum i Meldorf.

forklæde til 2 mark 12 skilling, og 1 Hwid læretz forklæde vurderet til 2 mark 12 skilling.«

Om det hvide lærredsforklæde havde broderi, er jo ikke let at vide, men at de to sidste forklæder var finest, fremgår af prisen. At det ikke kun var borgere i købstæder, der brugte hvide forklæder, viser et lidt senere skifte fra Øster Vedsted under grevskabet Schackenborg. Her blev der registreret den 10/12 1720 efter Maren Jørgensdatter, gift med Jens Christensen. Maren efterlod sig bl.a. »1 hvidt lærredsforklæde til 1 mark 8 skilling, samt 2 blå til i alt 1 mark 8 skilling.« Hendes sengeophæng var for øvrigt af »broget tøj, vævet i ruder«. ¹⁴

De tidligste Fanø-skifter, jeg kender til, hvori omtale af hvide forklæder forekommer, er to fra 1744. ¹⁵ Begge er fra Sønderho, hvor Karen Hansdatter, gift med Sonnick Thomassen Techer, bl.a. efterlod sig 2 hørlærredsforklæder vurderet til 1 mark pr. styk, medens 1 hvidt lærredsforklæde var sat til 8 skilling.

Fig. 4. Maleri af Bjørn Frøysakk med familie fra 1699, Gol, Hallingdal i Norge. Foto: Norsk Folkemuseum, Oslo.

Anne Pedersdatter, gift med Hans Hanssen Jensen, Spillemand, havde 2 blå til 2 mark og 1 hvidt til 12 skilling. Anne havde endvidere »1 hvidt udstucken tørklæde« til 1 mark, og Karen »1 hvid med sort udsyede lærrets tørklæde« til 6 skilling. Broderede hørlærreds tekstiler var altså ikke ukendte på Fanø, men de broderede, smalle forklæder var sandsynligvis allerede umoderne i 1744, så det er nok en anden type forklæder, der her er tale om.

Tallet 1698 er broderet på forklædet, så det er naturligt, at det nævnes flere gange i de forskellige oplysninger, men det er pudsigt, så stædigt forklædet hævdes at være fra Fanø. Der er foroven broderet et »A« med yderligere plads til 2 bogstaver. Disse er enten aldrig syede, eller nogen har fjernet dem. Det første er mest sandsynligt, for der er ikke synlige spor efter syning.

For om muligt at finde forbindelsen tilbage til Fanø, forsøgte jeg at lave en stamtavle over slægten, der havde ejet forklædet indtil 1858.

David Sejdels slægt går i samtlige 4 forudgående generationer tilbage til Fyn, Falster, Lolland, Sjælland, Amager

og Norge, altså alt andet end Vestkysten.¹⁶ Han var imidlertid gift med Cecilie Ulricha Sidemann, der fødtes 1789 på gården Cathrinebjerg i Sneum sogn. Hendes fader Hans Hansen Sidemann, som var kaptajn ved det mønske regiment, var født 1740 i Allerup præstegård i Sneum sogn, hvor hans fader af samme navn var præst 1736-67, indtil han flyttede til Kolding, hvor han døde i 1770.¹⁷ Faderen var tillige provst i Skast herred, hvorunder Fanø hørte, og havde, som det ofte var tilfældet med Sneum-præsterne, jævnlig forbindelse med Fanø i embeds medfør.¹⁸

Det er således ikke umuligt, at vort forklæde virkelig kan stamme fra Fanø og via f.eks. en af Sneum-præsterne kan være havnet i familien Sidemanns eje, for så siden at ende hos assessor Sejdelin. Bevises kan det imidlertid ikke, navnlig da David Sejdelin var samler. Hvor han end har forklædet fra, har han og apoteker v. Støcken været med til at sikre os et enestående klædningsstykke, Danmarks sandsynligvis ældste forklæde fra 1698.

NOTER

- 1 Epitafier er mindetavler, ophængt i kirken, hvor de med indskrift og ofte også malerier minder om de afdøde. Der tænkes her på fremstillinger af kvinder både med lange, hvide særke, hvorover de bærer et skørt, der er åbent foran, en såkaldt venneke, – og med lange, smalle, hvide forklæder. Om venneke, se Ellen Andersen: *Danske Bønders Klædedragt*, København 1960, s. 55ff.
- 2 For råd, vejledning og hjælp takkes museumsinspektør Hanne Frøsig Dalgård, Nationalmuseet, dr.phil. Erna Lorenzen, Århus, samt konservator Else Østergård, Nationalmuseets Konserveringsafdeling i Brede.
- 3 Bodil Busk Laursen: *Den antikvariske Samling 1855-1980*, i *Mark og Montre* 1980, s. 55-70, s. 64.

- 4 E. Dam: *De danske Apotekers Historie*. Bd. 2, s. 563ff, København 1928.
- 5 Oplysning i artikel note 3.
- 6 Afskrift af skiftet er venligst stillet til rådighed af Ingrid Bruun, Kolding, der oplyser, at skiftet findes på Landsarkivet i Viborg, C.37.-G – 1. Fol. 45b-48b. *Brusk Herreds Gejstlige Skifteprotokol 1686-1712*.
- 7 S. V. Wiberg: *Almindelig Dansk Præstehistorie*. Bd. I-IV. København 1959-60, bd. 2, s. 233.
- 8 Landsarkivet, Viborg, B.85.A – 117-19. *Ribe Købstads Skifteprotokol 1684-99*.
- 9 Der findes mig bekendt ikke bevarede skifter fra Fanø før ca. 1730, og i disse omtales alkover.
- 10 Erna Lorenzen: *Arvegods, bondemiljø før industrialiseringen*, Skals Håndarbejdsskole 1982, foto s. 19, tekst s. 75ff.
- 11 Landsarkivet, Viborg, B. 85.A. – 119, *Ribe Købstads Skifteprotokol*, Fol. 320ff. *Skifte regist. 26/11 1698 efter privilegeret farver Christen Christensen og hustru Ingeborg Christensdatter i Ribe*. 1 folio 328 nævnes 1 hørgarns drejls håndklæde med kniplinger om, 1 alen lang, vurderet til 2 sletdaler.
- 12 Lorenzen 1982, s. 76.
- 13 Som note 11, fol. 60ff.
- 14 Landsarkivet Viborg, G. 487. – 1. *Skifteprotokol 1719-50*. Lustrup Birk, Ribe Herred, Grevskabet Schackenberg.
- 15 Rigsarkivet, Microfilm 10114, Bog 2, side 76ff. og s. 388-395. *Ribe Stiftsamts Skifteprotokol*.
- 16 Mogens Sejdelin: *Den Sejdelinske Slægtsbog*, Bd. I-IV. København 1943.
- 17 A. Sidemann: *Slægtens historie gennem 450 år*, Skive 1950.
- 18 En af dem, Casper eller Carsten Christophersen Aal, druknede 13/10 1704 på en overfart til Sønderho, Fanø. Wiberg, bd. 3, s. 148.

Sara Wold, Højvangsallé 3, 6800 Varde.

Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger

Af Knud Jensen

I Fra Ribe Amt 1962 skrev jeg en afhandling med titlen »Jydepotter under gulve i gamle stuehuse«, omhandlende fund, som jeg delvis selv havde indsamlet oplysninger om. Siden da har jeg fortsat beskæftiget mig med dette emne under mine indsamlinger af traditionsstof og har registreret flere fund af den art både i Vestjylland og i Sønderjylland.¹ I det følgende vil jeg beskrive de fund fra Ribe amt, som jeg siden 1962 selv har indsamlet oplysninger om, nogle fund, som museumsinspektør Søren Manøe Hansen, Ølgod, har registreret, og et fund, der er gjort i forbindelse med undersøgelser, foretaget af museumsinspektør Ole Faber, Varde Museum.

*

6/9 1962 meddelte tidligere gårdejer *Frands Bennedsen*, født 1884 i Janderup sogn, at der i 1908 – 09 blev foretaget nogle reparationer i stuehuset til *gården matr. nr. 26 af Janderup*, som han selv havde ejet. Blandt andet blev gulvet i en stue udskiftet. Stuen havde et gulvareal af ca. 5×5 meter, og det gamle gulv bestod af brede brædder uden not og fjer, lagt kant mod kant direkte oven på et lag fint sand. Da brædderne fjernedes, frem-

kom en jydepotte, der stod omtrent midt i rummet, nede i sandlaget og med bunden opad. Potten var ca. 30 cm i diameter over munden. Den gik i stykker, da den blev taget op, og skårene af den er for længst borte. Under familiefester og gilder blev der danset i denne stue. Da jydepotten blev fundet, havde F. Bennedsen netop overtaget gården efter sin moder, og han var selv håndlanger under arbejdet. Han mente, at stuehuset var opført (ombygget) i 1860, da gården ejedes af hans bedstefar, Benned Frandsen, født 1802. I bogen om Janderup og Billum sogne nævnes det, at stuehuset er opført i 1824, da Peder Pedersen, født 1765, drev stedet.² Jydepotten kan godt være sat ned i gulvet, mens Benned Frandsen ejede gården, og årstallet 1860 – som F. Bennedsen nævnte – kan godt passe med tidspunktet for anbringelsen. Det viser erfaringen fra gården matr. nr. 21, Janderup, hvor der fandtes skriftligt bevis for, at der i 1854 blev anbragt jydepotter under gulvet i stuehuset.³

5/7 1978 fortalte tidligere gårdejer *Bonde Tobiasen*, født 1912 i Janderup sogn, at han indtil for få år siden ejede *Nørhebo Vestergård* i Janderup sogn, som

Fig. 1. Nørhebo Vestergård, set fra øst, omkr. 1898. Personerne er John Frandsen Johnsen og familie. Bag de tre vinduer til højre i stuehusets facade og vinduet til venstre i gavlen var det rum, hvor jydepotten blev fundet. Foto: L. Poulsen, Vejen.

han overtog i 1936. I 1940-41 lod han nogle ændringer foretage i stuehuset, bl.a. blev gulvet i storstuen udskiftet. Det gamle gulv bestod af brædder uden not og fjer, lagt kant mod kant på gulvledere, direkte på et lag løst sand. Da disse gamle brædder blev fjernet, kom en jydepotte til syne. Den stod midt i rummet, i det løse sand, med mundingen opad. Den var tom bortset fra lidt sand, der lå i den. Rummet, hvor potten blev fundet, var ca. 3,5×4,0 meter stort, og det havde vistnok sit oprindelige areal. Jydepotten var ca. 25 cm i diameter over mundingen, og det var en gryde, typisk for slagsen, erklærede Tobiasen. Den var hel, da den blev fundet, men den gik vistnok i stykker under optagningen og eksisterer ikke mere. Det var bygmester Hans A. Iversen, Janderup, der udførte arbejdet. Tobiasen huskede, at han (Iversen) sagde, at jydepotten var lagt ned for at give klang i gulvet. Iversen undersøgte i øvrigt potten for at se, om der var en hugorm i den. Han havde tilsyneladende erfaringer for noget sådant.

Tobiasen oplyste, at stuehuset vistnok var opført i 1878, da Benned Knudsen Eskesen fik skøde på gården, der i 1891 blev købt af John Frandsen Johnsen. Af billedet fig. 1 ses det, at stuehuset til Vestergård var en ret statelig bygning. Efter dets stil at dømme kan det godt passe, at det er opført i 1878. Gården som sådan er meget ældre. Den nævnes i 1688.

Sydligst i Janderup sogn, ved Varde å, ligger »Skipperhuset«, matr. nr. 8 af Janderup, tidligere kro og færgegård. Fra 1929 til 1975 boede Christian Sørensen Riber, kaldet »Kre Riwer«, her, og i disse år blev næsten intet ændret ved stedet (fig. 2). Da Christian døde i 1976, blev huset købt af entreprenør Hans Simonsen, som i årene derefter begyndte at istandsætte og nyindrette den noget forfaldne bygning. I april 1978 var arbejdet så vidt fremskredet, at næsten kun et rum i den sydvestlige del af huset endnu var uændret. Dette rum havde et gulvareal på 4,5×5,0 meter.

Den 27. april 1978 blev gulvbrædderne i dette rum fjernet. Disse var antagelig forholdsvis nye, idet de var sammenføjede med not og fjer. De lå dog direkte oven på et lag sand, der var ca. 30 cm tykt. Da brædderne var fjernet, var alene dette fyldlag (sandet) synligt. Det blev derefter undersøgt af museumsinspektør Ole Faber, Varde Museum. Ret hurtigt fandt han 3 jydepotter i det nævnte sandfyld. Potterne, der – som ovenfor antydte – havde været skjult af sandet, stod med mundingerne opad. De var beskadiget på mundingrandene. Et par dage senere blev der fundet endnu en jydepotte (potte nr. 4) i sandlaget under gulvet. Også den var anbragt med

Fig. 2. Skipperhuset i Janderup, set fra syd i 1963. Bag de to vinduer til venstre i facaden og vinduet til højre i gavlen var rummet, hvor potterne blev fundet. Foto: Knud Jensen.

mundingen opad. Den er lidt større end de øvrige kar. Dens mundingsrand var beskadiget, og et skår fra dens bug faldt fra under optagningen. Det kunne da ses, at denne potte var fyldt med sand, der var lagdelt i farve. Nederst lyst sand, derefter mere gult sand og øverst i potten gråligt sand. Alle de fire potter var i øvrigt fyldt med sand og enkelte småting, der vel nærmest må betegnes som snavs og murrester. Sandet stammer sikkert delvist fra gulvsand, der gennem et ældre brædegulv (uden not og fjer) er sivet ned i potterne under fejning af gulvet, men en betragtelig del af det kan være kommet i potterne på den måde, at man har jævnet det nævnte fyldlag og måske har tilført mere sand, da det sidste lag gulvbrædder (det, der blev fjernet i 1978) i sin tid blev lagt. Utænkeligt er det vel heller ikke, at man ved samme lejlighed kan have knust potternes mundingsrande for at opnå et ubrudt, jævnt sandlag. Jeg vil mene, at de fire potter næppe kan være nedsat under de gulvbrædder, der senest lå over dem. Erfaringerne synes at antyde, at skikken med anbringelse af potter under gulv er så

gammel, at den blev anvendt i forbindelse med en ældre gulvtype – et gulv af brædder uden not og fjer.

De fire potter er alle »gryder« af Vardeegnens jydepottekeramik, med bl.a. kantede tæer (fig. 3). De blev bragt til Varde Museum, hvor deres indhold blev nærmere undersøgt. I den potte, der betegnes som nr. 1, bestod indholdet af gult sand, ved bunden lidt lysere sand. Desuden fandtes små træstykker, små brokker af tegl, kalkstumper, småsten, små stykker papir med gotisk tryk, en irret knappenål uden spids. Lignende indhold var der i de øvrige kar. Indholdet tyder vel i sig selv på, at min teori, om at gulvfylde kan være jævnet hen over potterne, er rigtig.

I forbindelse med fundet opmålte Ole Faber rummet og potternes placering. Potterne er betegnet ved numrene 1-4. På grundridset ses det, at en af potterne (nr. 1) var anbragt ud for den dør, der førte ind til rummet. I øvrigt er potterne anbragt ret uregelmæssigt i gulvet, der

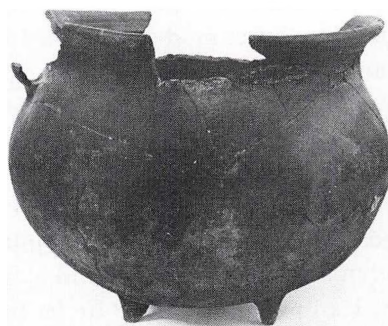

Fig. 3. Jydepotte (pote nr. 2) fra Skipperhuset i Janderup. Restaureret på Varde Museum, hvor man har sat den afbrækkede mundingsrand på plads. 24 cm høj (med tæer). 28 cm i diameter over munden. Foto: Varde Museum.

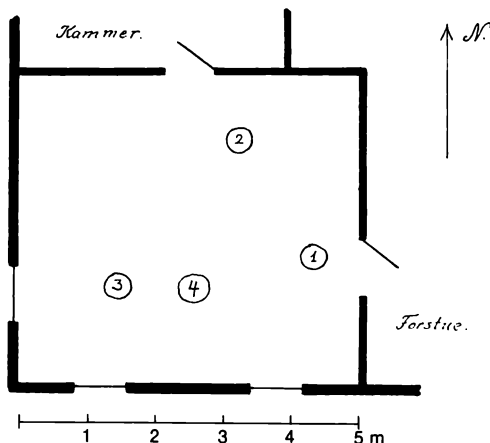

Fig. 4. Grundriss af det rum i Skipperhuset i Janderup, hvor potterne blev fundet, med rigtig placering af potterne. Nr. 4 er den sidst fundne potte. Tegnet af Knud Jensen efter opmålinger foretaget af ham og Ole Faber.

dog må have været nogenlunde »mættet« med jydepotter (fig. 4).

Bygningen, hvori potterne blev fundet, er vel ca. 150 år gammel. Murene står på fundamenter af kampesten. Men stedet har været bebygget i en længere periode. Det nævnes 1786 som »Janderup Skipperhus« og 1787 som »en privilegeret kro«. 1797 fik Frands Bennedsen skøde på stedet, der 1812 bestod af fire længer. Stuehuset mod syd var på 13 fag og var forsynet med »fjællegulve« (gulve af brædder).⁴ På den tid (1812) var bræddegulve der på egnen nærmest en sjældenhed. Mange steder bestod gulvene, også i stuehusene, af stampet ler. Efter Frands Bennedsens død i 1834 giftede hans enke sig med Ole Hansen, født 1798. Han overdrog i 1862 stedet til sin søn Frands Th. Hansen. I 1913 blev kroholderiet nedlagt, og det færgeri over åen, der havde været betjent fra kroen, ophørte også. I 1917 blev udlængerne nedrevet, og derefter var kun det nuvæ-

rende hus tilbage af den oprindelige gård.

Det er formentlig i Ole Hansens tid, at de fire jydepotter blev anbragt under gulvet. Der er i øvrigt ikke fundet lerkar eller andet, der kunne tjene samme formål, under de andre gulve i huset.

Under de store stormfloder, især i 1825, 1909 og 1911, trængte vandmasserne ind i huset, og i hvert fald under de to sidstnævnte oversvømmelser må jydepotterne under gulvet have været fyldt med vand. Dette kan have været en medvirkende årsag til den lagdeling, der er konstateret i sandindholdet i potterne. Det kan vel også tænkes, at det seneste gulv med de sammenføjede brædder blev lagt efter de vandskader, der må have været en følge af den store stormflod i 1911.

Hyllerslev Storgård, matr. nr. 8a af Hyllerslev, Janderup sogn, ejes af Regner Bøgh Ulriksen, som er født dér i 1924, og hvis slægt har boet på gården i adskillige generationer.

Under gulvet i et rum i stuehuset til denne gård blev der i 1956 fundet skårene af to jydepotter. Dette fund er beskrevet i Fra Ribe Amt 1962.³ I februar 1969 blev gulvet i storstuen i samme stuehus lagt om. Jeg undersøgte da gulvet i dette rum, der havde et gulvareal på 4,40×6,40 meter, og som strakte sig gennem hele huset fra nord til syd. Det gamle gulv bestod af delvis tyndslidte brædder uden not og fjer, lagt kant mod kant på et ca. 15 cm tykt, løst fyldlag af sandmuld blandet med små bygningsrester. Brædderne lå på ledere, hvoraf nogle var bjælker, som tidligere havde været anvendt som bygningsstømmer,

Fig. 5. Lerkarret fra Hyllerslev Storgård, nu på Varde Museum. Foto: Knud Jensen.

hvilket fremgik af taphuller og anden forarbejdning. Under fyldlaget var der stampet lergulv, delvis belagt med teglfliser.

Nederst i fyldlaget, tæt ved den østlige væg og omtrent midt for denne, fandt jeg skårene af et lerkar af jydepottekeramik. Skårenes brudflader så ud til at være gamle, og nogle dele af karret manglede helt. Da skårene blev sat sammen, viste det sig, at karret er en såkaldt »sæt«, en skål uden tær og ører, med rund kantprofil og flad bund. Den er 27,5 cm i diameter over mundingen, 10 cm høj og 10 cm over bundfladen (fig. 5). Det vil være nærliggende at antage, at skårene af dette kar var affald ligesom de teglstensstumper, mørtelbrokker og små stykker træ, der blev fundet i fyldlaget. Herimod taler dog måske den omstændighed, at skårene blev fundet samlet.

I en afstand af 1,10 meter fra den østlige væg og omtrent midt for denne konstaterede jeg en nedgravning, indtil en dybde af ca. 35 cm under lergulvet. Andre steder i rummet var der uberørt jord i den dybde. I nedgravningen var der løs fyldjord, hvori der bl.a. fandtes knækkede kridtpiberør og andre mindre ting, tilsyneladende affald. En mørk, lodret-

stående aftegning i jorden rundt om det meste af nedgravningen kunne tyde på, at den har været »foret« i siderne med træplader. I bunden af nedgravningen lå der, vandret anbragt, en uglaseret teglflise, 21×21 cm stor, af samme slags som dem, der fandtes på lergulvet. Under flisen var jorden tilsyneladende uberørt. Kan denne nedgravning, denne grube, have tjent et praktisk formål, et ønske om at skabe et hulrum under det massive lergulv og dermed en bedre akustik i rummet? Flisen i bunden tyder på, at gruben er samtidig med lergulvet! Øst for storstuen, hvor disse fund blev gjort, var der to kamre. Man kan forestille sig, at disse to rums areal oprindeligt var en del af storstuen. Hvis det var tilfældet, ville nedgravningen, gruben, have været omtrent midt i rummet!

Det menes, at Storgårdens stuehus er opført i 1700-årene. Men gården som sådan er ældre. Den nævnes med sikkerhed i 1661, og den lå da uden tvivl på det sted, hvor den nu er.

5/5 1967 fortalte tidligere gårdejer *Niels Bruun Østergaard Jensen*, født 1890 i Billum sogn, at der var fundet jydepotter under gulvet i *gården matr. nr. 15a af Billum* (Billumgårde), som han selv ejede, da fundet blev gjort.

I 1943 blev gården bygget om. Den gamle gård var firlænget og tækket med strå. I følge familietraditionen var det gamle stuehus opført i 1825. Gulvene i stuerne i dette gamle hus bestod af fyrretræsbrædder uden not og fjer, anbragt kant mod kant, direkte på et lag sand. Da disse gamle gulvbrædder blev taget op i dagligstuen, kom to jydepotter til syne. De stod omtrent midt i rummet med

mundingerne opad, og de var tomme. De var anbragt med mundingsrandene omtrent i flugt med gulvbræddernes underside, måske lidt under. Såvidt Niels Østergaard huskede, stod de i små gruber i undergrunden. De stod ganske tæt sammen. Der var vistnok kun et par centimeter mellem dem. De var hele, da de fandtes, men de gik begge i stykker under optagningen, og skårene er nu borte. Potterne var ret store. Niels Østergaard betegnede dem som »suppegyder af den sædvanlige form«.

Rummet, hvor potterne fandtes, kaldte de »æ dawle stow«. Det var et ca. 3×4 meter stort rum med to vinduer mod syd. Der var ikke blevet danset i dette rum under fester og gilder. Det gjorde man i et større rum, »æ då·nsk«, der lå lige vest for dagligstuen.

I 1825 ejedes gården af Peder Jespersen, født 1798. Han overdrog i 1848 stedet til sin søn, Jesper Pedersen, født 1821. Han døde ugift i 1868, og så overtog faderen igen gården. Jydepotterne blev sikkert anbragt under gulvet, mens Peder Jespersen og hans søn boede på gården. Deres levevis skal i øvrigt have været temmelig gammeldags, efter hvad Niels Østergaard fortalte.

Museumsinspektør Søren Manøe Hansen, Ølgod, meddelte mig i juli 1984, at der i en gård i Blåvand var fundet en lertøjsdunk under gulvet. I den anledning henvendte jeg mig til entreprenør *Hans Thorvald Jessen*, født 1925 i Oksby sogn, hos hvem dunken opbevares. Han fortalte, at han siden 1949 har ejet slægtens gamle gård, *matr. nr. 28a af Sønder Oksby, Oksby sogn*, der er naboejendommen til det sted, han nu bebor. I begyndelsen af

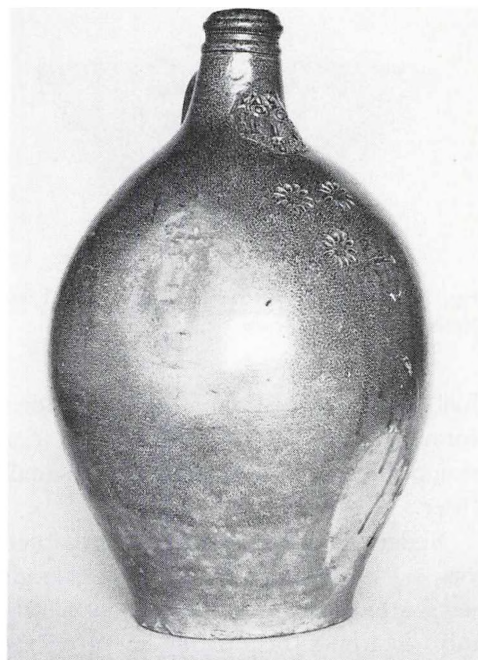

Fig. 6. *Dunken fra Sønder Oksby. Bemærk øret til venstre for dunkens hals. Foto: Knud Jensen.*

1960'erne, var gulvet i »æ pæn stow« (den pæne stue) i stuehuset i den gamle gård så defekt, at det skulle lægges om. Dette gulv bestod af håndsavede brædder, der ikke var høvlet på undersiderne. Brædderne var uden not og fjer. De lå kant mod kant på ledere af træ, direkte på et lag gråt sand.

Da gulvbrædderne blev fjernet, kom en lille cirkel til syne i sandlaget. H. Th. Jessen, der selv udførte arbejdet, gav sig til med hænderne at fjerne sandet på dette sted, og det viste sig da, at »cirklen« var mundingsranden på en lertøjsdunk, en såkaldt »skæggemand«, som stod lodret ned i sandet under gulvet og altså med munden opad. Rundt omkring dunken og helt tæt ind til denne var der med mellemrum på 3-4 cm anbragt 7-8

cm brede stave, der så ud til at være af bødkerarbejde. Stavene, der således omgærdede dunken, var stukket ned i jorden. De skrånede udad foroven i forhold til dunken. Stavene kom først til syne, da H. Th. Jessen havde fjernet en del af sandet. Deres øverste ender var et godt stykke under dunkens mundingsrand, som næsten flugtede med gulvbræddernes underside. Stavene er for længst kastet bort.

Dunken er glaseret i en gulbrun farve. Den er 39 cm høj og 14 cm i diameter over bundfladen. Den har ét øre (fig. 6).

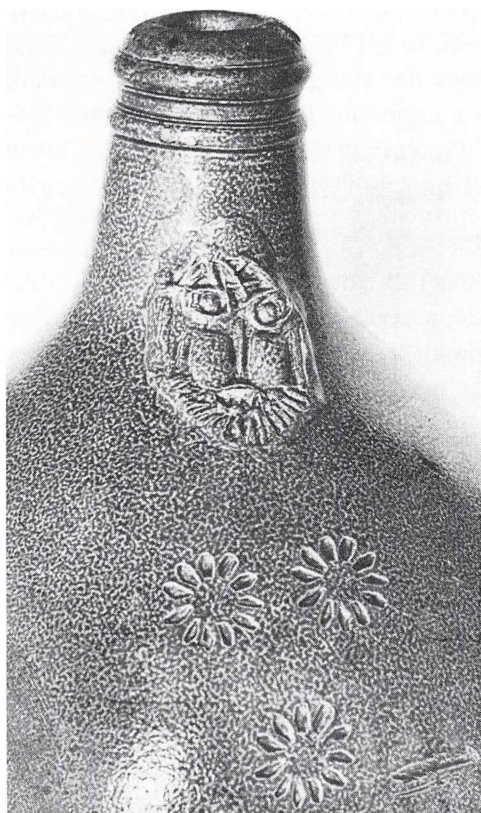

Fig. 7. Øverste del af dunken fra Sønder Oksby med det skæggede mandshoved og de tre stjernelignende ornamenter. Foto: Knud Jensen.

Fig. 8. Gården matr.nr. 28a af Sønder Oksby, vistnok omkr. 1910. Set fra syd. Bag de to vinduer helt til venstre i stuehuset er rummet, hvor dunken blev fundet. Yderst til venstre aftægsthuset. Bemærk, at gavlen på udhuset delvis er tækket med lyng. På hestevognen ses Søren Nielsen Jessen og familie. Fotografen ukendt. Fotografi hos H. Th. Jessen.

Foroven på dens bug er der i ophøjet arbejde anbragt et skægget mandshoved, der synes at være anbragt med et stempel. Under det er der tre små stjernelignende ornamenter, der er trykket i leret (fig. 7). Dunken er hel og ubeskadiget og er et smukt eksemplar. Da den blev fundet, var der gråt sand og nogle døde insekter (»skjællebasser«) i den. Der var ingen prop i dens munding. H. Th. Jessen antager, at sandet var gulvsand, der i tidens løb var fejet ned gennem sprækkerne i gulvet. Der blev ikke fundet andet af interesse under dette gulv.

Rummet, hvor dunken blev fundet, er 5,40×3,65 meter i gulvareal. Det omfatter hele den vestlige ende af stuehuset i hele husets bredde (5,40 meter) fra nord til syd. Der er et vindue mod syd (tidligere to vinduer, se fig. 8), et vindue mod nord og et mod vest. I væggen mod øst (indervæg) er der en dør. Der var syldesten i ydermurene. Dunken lå i en afstand af ca. 1 meter fra den vestlige væg (gavluren) og omtrent midt for denne, altså næsten ud for vinduet. Tanken mel-

der sig, om der tidligere har været en dør, hvor dette vindue nu er, men det kan ikke konstateres, da huset er pudset udvendig, så den oprindelige murstensflade ikke kan ses. Oplysningerne om dunkens placering beror på H. Th. Jessens hukommelse.

Gården matr. nr. 28a var tidligere et kroghus med en ret stor udbygning mod syd, og der var aftægtshus til gården, alt opført i mursten og stråtækket. Nu findes kun stuehuset på stedet. De øvrige bygninger er revet ned. At dømme efter stuehusets udseende, således som det fremtræder på billedet fig. 8, må det være ca. 150 år gammelt. Gården nævnes med sikkerhed i 1788, da den beboedes af Niels Sørensen. 1801 var Christen Nielsen Berntsen her og i 1834 Jes Christian Olesen, født 1799. Hans efterfølger var sønnen Christian Jensen Jessen, født her 1848, død her 1924. I 1870 var han »søfarende«. Han efterfulgtes af sin søn, Søren Nielsen Jessen, født her 1877, død 1959. Han var H. Th. Jessens far.⁵

Mon ikke dunken blev anbragt under gulvet, mens Jes Christian Olesen boede her. Han må have boet her fra 1825, da han blev gift med forgængerens datter, og indtil han døde som aftægtsmand i 1883. Jeg vil næsten ikke mene, at denne smukke dunk er anbragt under gulvet for at give akustik – klang i gulvet. Hvis det havde været hensigten, kunne man have brugt en revnet jydepotte, som jo ikke havde nogen værdi. Kan den da være »ofret« for at holde ulykker borte fra huset? Der var omkring 1850 i Hvidbjerg en kvinde, der efter alt at dømme blev anset for at være en heks. Hun boede i et hus, der næppe kan have ligget ret langt fra denne gård!

I august 1984 gjorde museumsinspektør Søren Manøe Hansen mig opmærksom på endnu et fund, nemlig af en jerngryde, under et gulv i en gård i Lunde sogn. På Varde Museum findes en beretning, dateret 5/9 1968, som daværende lærer i Vrøgum, Helmer Schultz, har skrevet vedrørende dette fund. På grundlag af denne beretning og de oplysninger, jeg d. 22/8 1984 fik hos gårdens nuværende ejer, Niels Egon Nicolajsen, født 1932, kan følgende oplyses:

Fundet blev gjort i sommeren 1968 i *gården matr. nr. 2a af Lundager, Lunde sogn, Ribe amt.* Gården ejedes da af N. E. Nicolajsens far, Aksel Marinus Nicolajsen, født 1895, død 1970. Det år (1968) blev der ved gården opført en ny stald, og i den anledning blev et gammelt udhus revet ned. Det lå i retningen nord-syd, og i dette hus var der et rum, som oprindeligt strakte sig gennem hele huset fra øst til vest. Dette rum havde været brugt til lade. I denne lade, under et ca. 20 cm tykt lergulv, fandt håndværkerne da en jerngryde, der i henhold til lærer Schultz's beretning stod nede i jorden med bunden opad. N. E. Nicolajsen deltog selv i arbejdet med nedrivningen af den gamle ladebygning. Han mener, gryden var i en afstand af 2-3 meter fra rummets sydmur og omtrent midt for denne. Andet og mere kan ikke oplyses. Det vides ikke, hvor gryden nu er.

11/9 1984 meddelte museumsinspektør Søren Manøe Hansen følgende: *Gården matr. nr. 10a m.fl. af Lydum by, Lydum sogn, Ribe amt, ejes af Søren Larsen, født 1936 på denne ejendom.* Vistnok i 1979 lod han gulvet i »æ stuerstow« (storstuen), et trefagsrum i stuehuset, lægge

om. Det gamle gulv bestod af brædder uden not og fjer, lagt kant mod kant på et lag løst sand. Da disse gulvbrædder var fjernet, kom en jydepotte til syne. Den stod midt i rummet med mundingen opad og med bunden i en lille grube i undergrunden under det løse sand. Den var anbragt så højt, at dens mundingsrand næsten berørte undersiderne af gulvbrædderne. I potten var der sand, og deri lå nogle knogler, formentlig fra et mindre husdyr. Søren Larsen fjernede selv det gamle gulv, og under dette arbejde kom han til med sin skovl at beskadige potten. Den var ellers hel, da den fandtes. Det var en ikke særlig stor »gryde« af sædvanlig jydepotteform, vel nærmest en grødgryde. Der blev ikke fundet andre lerkar eller andet af interesse under gulvet. Stuehuset, hvori potten fandtes, menes opført omkring 1887. Jydepottens indhold giver vel dette fund en særlig karakter.

14/9 1984 meddelte Søren Manøe Hansen ligeledes, at der på Blåbjerg Egnsmuseum, Nr. Nebel, opbevares skårene af en jydepotte, der er fundet i *Henne sogn*, på *gården matr. nr. 3a m.fl. af Kløvgård*, der ejes af *Peter Gade Kristensen*, født 1921, som overtog gården i 1959.

I juni 1978 blev gårdens gamle stald revet ned for at give plads for en ny bygning. I en dybde af ca. 50 cm under fodergangen i hestestalden – under en stenbrolægning, der i nyere tid var dækket med cement – blev jydepotten fundet. Det vides ikke, om den da allerede var i skår, heller ikke hvorledes den var anbragt, eller om der var indhold i den. Potten har været ret stor, sikkert en »suppegryde«.

Om gården vides det, at den i 1814 var brændt og da blev overtaget af den nuværende ejers tipoldefar, Anders Thøgersen, som byggede en ny firlænget gård på stedet. Det menes, at den gamle staldbygning, hvor jydepotten fandtes, kan være ombygget siden 1814.

28/5 1975 fortalte tidligere gårdejer *Christen Bakkensen Christensen*, født 1895 i Grimstrup sogn, at der var fundet en jydepotte under gulvet i *gården matr. nr. 6 af Rousthøje, Grimstrup sogn*, en gård som i flere generationer har tilhørt hans slægt.

I 1931 overtog Chr. Bakkensen Christensen denne gård efter sin far. Det var en firlænget gård. Stuehuset, der lå øst-vest, og vestlængen var gamle bygninger, opført i tegl og muret op i ler. På stuehuset var der stråtag.

Da Christen overtog gården, var bræddegulvene i stuehuset temmelig slidte og defekte. Han besluttede da at lægge et nyt gulv. Det var vistnok i 1933, at han udskiftede gulvet i »æ pæn stow«, et tofagsrum, 3,20×4,00 meter stort, med to vinduer mod syd og døre omtrent midt i de østlige og vestlige vægge. Det gamle gulv bestod af ca. 25 cm brede brædder uden not og fjer, lagt kant mod kant i øst-vestlig retning og direkte på det underliggende jordfyld. Brædderne lå på delvis borttrådnede gulvledere af træ. Der var ingen »luft« mellem gulvbræddernes undersider og jordfylden, der bestod af gråt sand.

Da gulvbrædderne var taget op, fandtes i fyldlaget under gulvet en jydepotte, der stod midt i rummet med mundingen opad. Pottens mundingsrand var umiddelbart under gulvbrædderne, vistnok

med ganske lidt afstand fra bræddernes undersider. Jydepotten var tom, og der var kun denne ene potte. Den var ca. 30 cm høj og havde tre tæer og to ører, der vistnok var anbragt vandret. Der manglede et stykke af mundingsranden, og det blev ikke fundet. Potten så ud til at have været brugt.

Christen besluttede at sætte jydepotten tilbage på det sted, hvor den var fundet, og sådan blev det. Så blev der lagt nyt bræddegulv, men det holdt ikke længe. Der gik svamp i træet. Nu er der lagt betongulv, som er dækket af gulvtæpper, men jydepotten står stadig under gulvet!

Ved brev af 2/2 1979 meddelte murermester *Hans Jessen, Billund*, at han for et par år siden havde fundet en jydepotte og to hestekranier under gulvet i et hus i Grene sogn. I maj 1979 besøgte jeg Hans Jessen, der fortalte, at han i januar 1974 udførte murerarbejde for gårdejer Oluf Søndergaard på gården matr. nr. 1a af Krog i Grene sogn, Ribe amt. Der skulle lægges nyt gulv i et rum i gårdens stuehus, og i den anledning blev det daværende bræddegulv, der var forsynet med not og fjer, fjernet. Under bræddegulvet var der et fast lag, sikkert et gammelt gulv, bestående af et 10-12 cm tykt lag stampet ler. Det lå lige under bræddegulvet, hvis ledere lå i riller, der var hugget i lerlaget. Disse gulvledere, der fastholdt bræddegulvet, lå i nord-sydlig retning.

For at give plads til ny gulvisolering måtte lerlaget fjernes. Under leret var der gråt sand. Hans Jessen og gårdens tjenestekarl, der hjalp ved arbejdet, havde fjernet et 20-25 cm tykt lag ler og sand, da et hestekranium kom til syne.

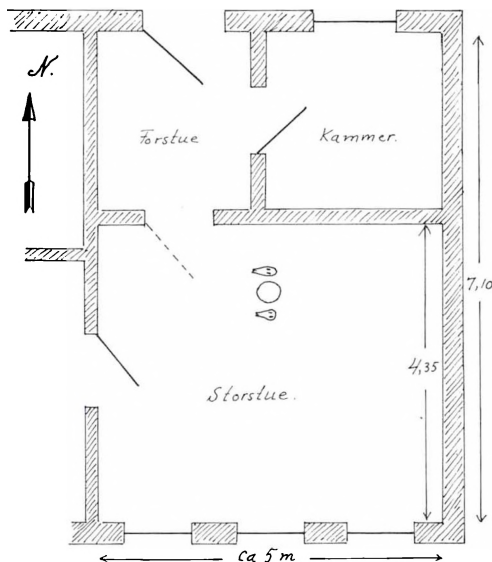

Fig. 9. Grundriss af den østlige del af stuehuset til gården matr.nr. 1a af Krog, Grene sogn. Tegnet af Knud Jensen, dels efter oplysninger fra Hans Jessen og Chr. C. Søndergaard, dels efter egne opmålinger. Målene langs østmuren er helt sikre.

Umiddelbart efter, at de havde taget det op, huggede karlen sin skovl i en jydepotte, der – som det viste sig – stod i sandet med bunden opad. Den var tom. Straks efter fandt de endnu et hestekranium. Det var større end det første. Andet og mere fandt de ikke under gulvet.

Hans Jessen sikrede sig den beskadede jydepotte, som han stadig opbevarer, men hestekranierne blev kørt bort sammen med fyldet. Hans Jessen erklærede, at det er helt sikkert, at det var hestekranier, de fandt. Det kunne han med sit kendskab til heste ikke være i tvivl om.

Rummet, hvor de nævnte ting blev fundet, var 4,35×ca. 5,00 meter stort i gulvareal og med tre vinduer mod syd. Rummet gik ikke gennem hele huset. Nord for det var der en forstue og et

kammer. Jydepotten lå ca. 80 cm fra rummets nordlige væg. Afstanden til den sydlige væg (ydervæg) var betydelig større. Derimod lå den omtrent midt mellem den østlige og den vestlige væg. Hvis man forestiller sig, at rummet oprindelig strakte sig gennem hele huset fra nord til syd, ville potten have ligget omtrent midt i rummet (fig. 9). Hans Jessen sagde, at visse omstændigheder ved murværket tydede på, at det har været tilfældet. Således kunne han konstatere, at den nordlige væg (skillevæg) var sat op af helbrændte mursten, mens flere af de øvrige skillevægge i huset var af ubrændt tegl.

Det ene hestekranium (hvilket huskes ikke) lå ca. 20 cm nord for potten. Det andet lå ca. 20 cm syd for potten. De tre ting lå i lige linie, syd-nord, med potten midt i. Hestekranierne lå vistnok med »snuderne« i vestlig retning. De lå begge med panden opad, og underkæberne var der også. Hans Jessen var i hvert fald helt sikker på, at kranierne var anbragt ens, og at de lå i husets længderetning, altså øst-vest (fig. 10).

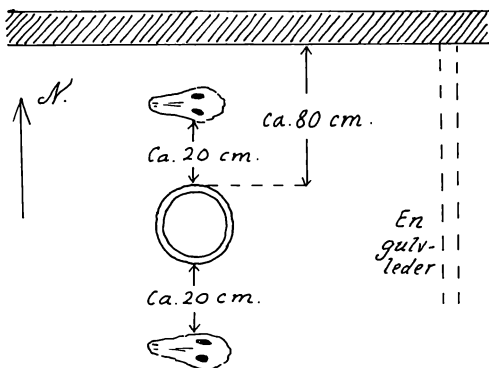

Fig. 10. Rids, der viser placeringen af jydepotten og hestekranierne i forhold til hinanden og til væggen mod nord. Tegnet af Knud Jensen.

Fig. 11. Jydepotten fra Krog i Grene sogn. Foto: Knud Jensen.

Jydepottens bund – som jo lå opad – var netop fri af lergulvets underflade. Kranierne lå på samme bundniveau som potten. Både potten og kranierne lå i løst sand, altså omgivet af sand.

Jydepotten har to lodret anbragte ører og femkantede tæer, hvoraf dog kun én nu er bevaret. Potten er 22,5 cm høj, tåen medregnet. Den er 26,0 cm i diameter over munden (fig. 11).

Gårdens tidligere ejer, Christen Christensen Søndergaard, født 1908, fortalte, at rummet, hvor tingene blev fundet, kaldtes »æ stuerstow« (storstuen). Fra sine forældre vidste han, at der blev danset i dette rum, når der var gilder.

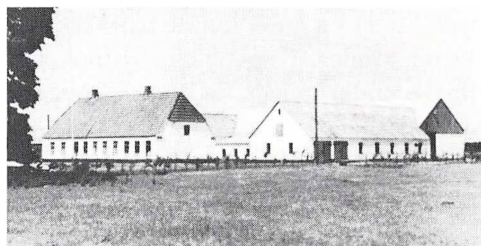

Fig. 12. Gården matr.nr. 1a af Krog, Grene sogn, set fra sydost i 1950'erne. Bag de tre vinduer helt til højre i stuehusets facade var rummet, hvor jydepotten og hestekranierne blev fundet. Fotografen ukendt.

Han havde ingen anelse om, hvor gammelt stuehuset var (fig. 12).

Om beboerne på gården vides følgende: 1816 overdrog Laurids Nielsen, f. 1762, gården til sin søn Niels Lauridsen, f. 1787. Næste ejer var hans søn, Christen Nielsen (1823-93). Derefter Ole Christensen (1875-1922). Så ovennævnte Christen Christensen Søndergaard, der drev gården fra 1935 til 1969 og efterfulgtes af sin søn, den nuværende ejer, Oluf Søndergaard, f. 1939.

17/5 1979 fortalte gårdejer *Hans Nielsen Toft*, født 1921, i Farup sogn, boende i Hillerup, at der var fundet en jydepotte og hestekranier under gulvet i hans fødehjem, *gården matr. nr. 1a af Hillerup, Farup sogn*, Ribe amt.

Da han var ca. 10 år gammel, blev gulvet lagt om i deres storstue, et rum på ca. 4×7 meter, der strakte sig gennem hele stuehuset fra syd til nord. Det gamle gulv bestod af brædder uden not og fjer. Da de gamle brædder blev fjernet, fandt man nede i gulvet en jydepotte og to hestekranier, der vistnok lå i nærheden af hinanden. Han kan huske, at hans bedstemor ville have jydepotten over et sold for at få dens indhold nærmere undersøgt, så der må vel have været noget i den. Andet og mere kunne han ikke huske om fundet. Tingene blev vistnok lagt tilbage under gulvet, da de nye brædder blev anbragt.

Gården ejedes dengang af hans far, Niels Hansen Toft, født 1892 på samme gård, død i 1978. Stedet har været i slægtens besiddelse i flere generationer. Ifølge traditionen skal stuehuset være opført i 1780'erne.

Det bør vistnok tilføjes, at Hans Niel-

sen Toft ingen kendskab havde til fundet i Grene sogn, da han fortalte om fundet her.

5/9 1973 fortalte lærer *Søren Mulvad*, født 1948, at han i 1972 købte *ejendommen matr. nr. 2d af Varming, Seem sogn*, Ribe amt, som han nu beboer. Det var et gammeldags hus med beboelsedel, stald og lade. Der havde indtil da været drevet landbrug på ejendommen, som ejedes af husmand From Pedersen.

I 1973 foretog Søren Mulvad en del ændringer af husets indre. Således sænkede han gulvet i stalden, hvor der var meget lavloftet. Staldens gulvareal var 5,70×6,45 meter. Det gamle gulv i stalden bestod af en brolægning af marksten, lagt oven på et tyndt lerlag. Da dette gulv blev fjernet, kom to hestekranier til syne tæt under lerlaget. Kranierne lå med panderne opad, og underkæberne manglede. Begge kranier lå i samme retning, parallelt, lidt forskubbet for hinanden, men i øvrigt tæt sammen. De lå midt i den nordlige del af rummet.

Det nævnte rum har været brugt som kostald af den tidligere ejer. Søren Mulvad har ikke kunnet få oplyst, om der på et endnu tidligere tidspunkt har været tærskelo i dette rum. Han er helt sikker på, at det var hestekranier, han fandt. Kranierne blev lagt tilbage på plads, da det nye gulv blev anbragt. Der fandtes intet andet af interesse under gulvet. Under det ovennævnte lerlag var der sand.

Videre oplyste Søren Mulvad, at han i forbindelse med reparationerne af huset, i et gulv fandt to kobbermønter, begge énskillingsmønter fra 1771. Dette fund blev gjort i dagligstuen. Den ene mønt

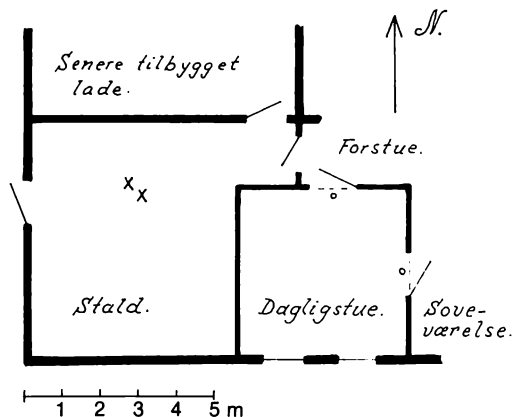

Fig. 13. Grundriss af den vestlige ende af ejendommen matr.nr. 2d af Varming med stalden, hvor hestekranierne blev fundet, og dagligstuen, hvor mønterne blev fundet. Hestekranierne er angivet ved x, og mønterne ved små cirkler ved de to døre. Tegnet af Knud Jensen, dels efter egne opmålinger, dels efter opmålinger foretaget af Søren Mulvad straks efter, at fundet var gjort.

fandtes i dette rum, umiddelbart inden for tærskelen til døren fra forstuen (dør mod nord), og den anden umiddelbart inden for tærskelen til døren fra et rum, der blev brugt til soveværelse (dør mod øst). Mønterne lå midt for dørtærsklerne i et lerlag under det bræddegulv, der forefandtes, da Søren overtog stedet. Begge mønter blev lagt tilbage på plads, da et nyt forsænket gulv blev lagt i dette rum (fig. 13). Må ikke de to mønter skulle bringe velstand til stedets beboere?

Huset menes at være 150-200 år gammelt. Det er indtegnet på et udskiftningskort fra 1802 som ejendom nr. 7 og beboedes da af Thomas Nielsen. 1862 ejedes det af Th. Thomsen, der da opførte en ny ejendom på stedets jorder nord for Skallebæk kro. I 1880 boede snedker Johan Junker her.⁶

I 1964 blev Jørgen Olesens gamle staldbygning i Gunderup, Årre sogn, nedrevet. Der blev da under brolægningen i stalden fundet en jydepotte, dækket med en flad sten. I jydepotten var der en stump indtørret hugormeham og nederst i potten fandtes resten af hugormen, »i voldsom snoning og med åbent gab«. Dette fund blev undersøgt af Esbjerg Museum og er beskrevet af Niels Thomsen i Skalk 1964, nr. 5.

Yderligere er der gjort et fund af lerkar under gulv i Løjt Kirkeby, Sønderjylland.⁷ Dette fund vil blive nærmere beskrevet i årsskriftet Nordslesvigske Museer, 1985.

Spørgsmålet melder sig, hvad hensigten har været med anbringelsen af disse lerkar og hestekranier under gulvene. Hvad angår fundet i Gunderup, kan der ikke være tvivl om, at hensigten var magisk. Hugormen blev »ofret« for at holde kalvekastning eller andre onder borte fra kvæget. Denne tankegang gives der udtryk for i flere meddelelser, der er indsamlet af folkemindeforskerne.⁸ Således berettes det fra en gård i Nørre Felding ved Holstebro, at der var sygdom og uheld med besætningen, som man mente var forhekset. »Så hentede gårdmanden den kloge mand Anders Ulfkjær. Om aftenen var de i dybeste tavshed på kirkegården at samle mos, og det blev lagt i loftvinduerne. Og så skulle de have fat i en levende hugorm, og i den anledning blev der sendt bud efter tjene-stepigens far, der færdedes meget i heden. En dag kom han med en levende hugorm i en flaske. Den blev så lagt ned i en lerpotte sammen med tre håndfulde

byg, og der blev lagt et trælåg over, og så blev potten gravet ned under stenbroen forved stalddøren, og stenbroen blev lagt på igen. Efter den tid hørte uheldene op.«⁹ Denne beretning er optegnet af H. P. Hansen, Herning Museum, og det ses, at den direkte refererer til fundet i Gunderup. Men hugormen var det primære ved handlingen. Potten var sekundær. Den var kun en beholder for hugormen.

Hvad angår de i denne artikel beskrevne fund af potter og hestekranier, er jeg tilbøjelig til at mene, at disse genstande – måske bortset fra dunken i Sønder Oksby og potterne i Lydum og Henne – var anbragt under gulvene i praktisk hensigt. Ved hjælp af det nedgravede skabte man hulrum og dermed akustik i et ellers massivt og »dødt« gulv. Det gælder naturligvis først og fremmest et gulv af stampet ler, men også et bræddegulv, lagt direkte på jord eller sand, var »dødt« og uden klang. Der findes da også optegnelser om at ting blev anbragt under de lerstampede gulve i tærskeløerne. I flere af disse meddelelser angives grunden til nedlæggelsen at være akustikken. Den hulhed, der dannedes i gulvet ved hjælp af det nedgravede, gav genklang, når man tærskede med plejl. Gulvet blev »klingert«, og det følte mere behageligt at slå med plejlen på et sådant klingert gulv end på et massivt lergulv, som var uden klang. Det samme forhold kan have været gældende med hensyn til rummene i stuehusene. Man kan forestille sig, at det her især var hensynet til dans på gulvene, der kunne give anledning til ønsket om et klingert gulv.

I sine optegnelser giver H. P. Hansen eksempler på, at man på Herningegnen

lavede hulrum under gulvene ved hjælp af en jerngryde (jfr. fundet i Lundager), nogle mursten eller en gammel træsko, der blev anbragt med bunden opad.¹⁰ I disse tilfælde kan der næppe være tale om en magisk hensigt med anbringelsen. Tydeligvis var hensigten i sådanne tilfælde ønsket om at skabe en bedre akustik i gulvet. I samme forbindelse må man gøre sig klart, at der ikke ubetinget behøver at være noget mystisk ved den omstændighed, at det oftest er jydepotter, der findes under gulvene. Sådanne kar var tidligere så almindelige og samtidig så billige, at en jydepotte var meget let at få fat på, især hvis den var lidt revnet.

I mange tilfælde angives også akustikken som grund til anbringelsen af hestekranier i logulve. Sådanne kranier var også hule. Da Bornholms Museum i 1970'erne undersøgte gulvlagene i Damaskegaard i Østerlars sogn på Bornholm, fandt man under et lergulv i stuehuset et hestekranium, der manglede underkæben. Dette kranium lå med snuden mod vest midt under gulvet i et rum, der havde været storstue i det næstnyeste hus på stedet – et hus, der var opført omkring 1750. Der blev konstateret hele fire tomter (gulvlag) over hinanden. I det næste lag, fra et hus opført omkring 1700, fandtes under den nordlige ydervægssyld et hestekranium uden underkæbe, anbragt nogenlunde i husets længderetning med snuden mod vest. Den nederste tomt var fra et hus, opført i 1500-årene. Her fandtes i en grube under vangen af en bageovn resterne af to hestekranier, også uden underkæber.¹¹ Kraniet, der lå midt under gulvet i rummet i tomten fra omkring 1750, kan

vel have givet en akustisk effekt, men det kan ikke have været tilfældet med de øvrige, ældre nedlæggelser. Hverken ved ydervæggen eller under ovnen kan de nedgravede hestekranier have givet klang i gulvet. Her må der være tale om en anbringelse i magisk hensigt. Den samme forestilling kan andre fund måske tyde på, f.eks. de rester af et hestekranium, der i 1921 blev fundet i et hul i koret i kirkeruinen i Dørken, Tyregod sogn, Vejle amt, samt andre lignende fund.¹²

I forbindelse med hestekranier findes der en mærkelig sagntype, der går ud på, at et farvand tidligere var så smalt, at man kunne springe over det ved at træde på en »hestepande«, der lå midt i strømmen. Således ved Varde å. Omkring 1750 meddeles det, »at den Aa, som løber tæt sønden for Kirken (Janderup kirke), og nu paa det Sted er henved 60 Favne bred, ej skal have været bredere, end at man kunne trine derover paa et Horse Hoved«.¹³ Samme forestilling kendes fra det frisiske område ved Sydslesvigs vestkyst,¹⁴ fra Odense fjords udmunding¹⁵ og fra farvandet mellem Rygen og det tyske fastland.¹⁶ Hvorfor skulle »trædestenen« i vandet absolut være et hestekranium?

Selv om de ovenfor beskrevne nyere fund af potter og hestekranier under gulve synes at tyde på en praktisk hensigt (akustik i gulvet), så kan det – som ovenfor antydnet – næppe udelukkes, at der tidligere har været en magisk hensigt med sådanne anbringelser, en ældre forestilling, der med tiden blev ændret og opfattet som en praktisk foreteelse. Når der findes tomme potter, nedsat under gulv i løbet af de sidste ca. 150 år, så må

man formentlig antage, at der bag anbringelsen har været en praktisk hensigt, akustikken. Anderledes forholder det sig, hvis der er indhold – vel navnlig organisk stof – i potterne. Eksemplerne med hugormene viser klart dette, men også oplysninger fra hekseprocesserne i 1500- og 1600-årene viser klart, at potter med indhold blev nedsat i magisk hensigt.

Varde bys hyrdekone, Ellen Klemens, blev brændt for trolddom d. 14. november 1614. Forinden havde hun bl.a. tilstået, at hun havde været med til at »forgøre Chresten Lange til Hesselmed (Ål sogn) hans kalve, så de ikke kunne leve«, »og når der blev ransaget i den gode mands kalvesti i det nordøstre hjørne, fandtes der en gryde i jorden med allehånde tingest som klæde, lærred, hundehår, kattehår, fæhår og mange andre slags tøff«. Det var Gunder Hanskone i Billumvad (Ål sogn), der havde sat gryden i kalvestien.¹⁷

Ane Nisdatter i Vong (Vester Nykirke sogn) var klog kone. Hun var rap i munden, hun drak og småstjal, og i sin ungdom havde hun været løsagtig. Alt dette var nok medvirkende til, at der 1619 blev rejst trolddomssag mod hende. Under sagen fremkom bl.a., at Christen Hansen i Hjortkjær (Grimstrup sogn) i 1617 havde søgt råd hos hende for sine syge børn. Forinden havde han også haft uheld med sine husdyr og mistet en hest og en hoppe. Han spurgte Ane om grunden til disse ulykker, og hun svarede: »Der står en potte under esken (asketræet) i din gårds led, og derudi er hår af alle dine slags kreaturer«. Hun antydede dermed, at en eller anden havde anbragt disse ting ved indgangen til går-

den for ad magisk vej at skade beboerne og husdyrene.

Ligesom man på den måde mente at kunne forvolde skade, forestillede man sig, at man på samme måde kunne afværge sygdom og uheld. I processen mod ovennævnte Ane Nisdatter meddeles det, at en mand i Tarp i Billum sogn søgte råd hos hende i foråret 1619. Det var galt med hans fæ og korn. Hun gav ham da besked om at bringe hende »hår af alle slags fæ og halmstrå af alle slags af hans korn«. ¹⁷

Gennem disse beretninger fra datidens retsprotokoller er vi nok ret tæt på den oprindelige forestilling bag anbringelsen af potter under gulve. Dette underbygges vel yderligere af den omstændighed, at der i hustomter fra dansk jernalder er fundet nedgravede lerkar, også under arnen i et hus. ¹⁸ I sidstnævnte tilfælde må anbringelsen være sket i magisk hensigt. Der kan vel have været flydende mad i nogle af disse jernalderkar, og det kan der måske også have været i nogle af de langt senere anbragte jdepotter, der var tomme, da de blev fundet. Dette kan naturligvis ikke have været tilfældet med de potter, der var anbragt med bunden opad. Den oprindelige hensigt med anbringelsen af potter under gulv synes således at have været, at deres indhold skulle tjene et magisk formål.

Men hvad var den oprindelige – den magiske – hensigt med nedlæggelsen af hestekranier under gulv? Dette spørgsmål kan næppe besvares, men skikken antyder en speciel opfattelse af hesten og dens tilknytning til mennesket. Hesten var i middelalderen vel næsten et magt-symbol, og ikke uden grund synes hesten

fra meget gammel tid at have indtaget en særstilling blandt husdyrene. Dette forhold fremgår bl.a. af sagnstoffet. Ovenfor er nævnt de mærkelige sagn om »hestepanden« som trædesten, men der findes flere og andre typer af sagn om heste. Den trebenede helhest bebudede dødens komme, og i sagnene om hovedløse dyr, der spøger på særlige steder, nævnes hesten oftest. Man spiste ikke hestekød, og »ærlige« folk måtte ikke flå huden af en død hest. I Malle i Horne sogn, Ribe amt, begravede man en hest levende for at afværge sygdomme, som en heks mentes at have påført besætningen. ¹⁹

Blandt husdyrene var hesten nok det mest foretrukne. Den var ikke et dyr på samme måde som køer, får og svin. Den var næsten »menneskelig« og havde menneskenavne som Lise og Klaus, og den var bondens stolthed. Dette forhold kan vel bedst iagttages på ældre fotografier af bøndergårde. Her er hestene oftest med på billedet sammen med gårdens folk!

NOTER

Jeg skylder museumsinspektørerne Søren Manøe Hansen og Ole Faber tak for gode oplysninger og velvillig hjælp. Ligeledes ønsker jeg at takke mine meddelere for gode oplysninger. Jeg finder særlig grund til at nævne Hans Jessen i Billund og Hans Th. Jessen i Blåvand, hvor jeg blev modtaget med udsøgt gæstfrihed.

- 1 Knud Jensen, »Lerkar under gulve i gamle stuehuse«, i Nordslesvigske Museer, 1975, side 63 ff.
- 2 »Janderup og Billum Sogne«, bind II, 1982, side 341 ff.
- 3 Knud Jensen, »Jydepotter under gulve i gamle stuehuse«, i Fra Ribe Amt 1962, side 391 (Janderup) og 394 ff (Hyllerslev Storgård).
- 4 Brandforsikringsstaksationen 1812, arkiv nr. Brd 37, 1b. nr. 28, side 357, Landsarkivet, Viborg.
- 5 Hartkornspecificationen 1788, arkiv nr. RTK. 313.25 i Rigsarkivet. Matriklen 1844 i Matrikelarkivet. Folketællingslister, Oksby sogn, i Rigsarkivet.
- 6 Andreas Nørgaard, »Træk af Seem Sogns Hjemstavns historie«, 1945, side 26.
- 7 29/6 1982 blev der fundet tre lerkar under gulvet i Holger Finks hus, matr. nr. 26 af Løjt Kirkeby, Løjt sogn, Åbenrå amt. Der var to jydepotter og en glaseret krukke, anbragt i de tre hjørner i et rum, der havde været anvendt som stue. Alle tre kar var anbragt med bundene opad. Gulvet, hvorunder potterne fandtes, bestod af brædder uden not og fjer, hæftet sammen kant mod kant ved hjælp af træplækker. Gulvbrædderne lå på ledere, der bestod af genanvendte bjælker.
- 8 H. P. Hansen, »Kloge Folk«, 1961, bind II, side 23 f, side 26, side 30 f og side 64, nr. 72. Jens Kamp, »Danske Folkeminder«, Odense 1877, side 193, nr. 89 og 90. Evald Tang Kristensen, »Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv«, hovedbind I, nr. 307 og hovedbind III, nr. 39. Se også P. V. Glob, »Al-Bahrain«, Kbh. 1968, side 102 ff.
- 9 H. P. Hansen, »Kloge Folk«, bind II, 1961, side 26.

- 10 H. P. Hansen, »Nedgravede hestehoveder«, i Sprog og Kultur, Århus 1951, side 93 ff.
- 11 Henrik Vensild og Per Kristian Madsen, »Udgravningerne på Damaskegaard – et bornholmsk stuehus gennem 400 år«, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1977, side 27 ff. Henrik Vensild, »Hestekranier under Damaskegaard«, i Antikvariske Studier tilegnet Knud Thorvildsen på 70-årsdagen 18. december 1977, side 231 ff. Harald Petersen, »Hestekranier mod troldtøj i Skrosbjerg og Kæderup«, i Hist. Samf. f. Præsto Amt, Årbog 1976, side 42 ff.
- 12 H. Kau, »To Kirkeruiner«, i Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 4. række, IV. bind, Kbh. 1922-24, side 282 ff. H. P. Hansen, »Nedgravede Hestehoveder«, i Folkeminder, hefte 1, 1955, side 46 f, hvor bl.a. nævnes et hestehoved, fundet ved Børglumkloster kirke, og hefte 2, 1956, side 58 f. Fra danske middelalderkirker kendes »lydpotter«, lerkar, anbragt i vægge og hvælvinger med åbning mod rummet. Se M. Mackeprangs afhandling i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1905, side 45-62.
- 13 Janderup Liber Daticus, her efter H. Ellekilde, »Folkesagn fra Janderup sogn 1857«, i Fra Ribe Amt, 1957, side 270.
- 14 Festskrift til H. P. Hansen, Herning, 1949, side 236.
- 15 Gyldendals Egnsbeskrivelser, bind III, Nordfyn. Kbh. 1970, side 219.
- 16 Se Alfred Haas, »Monatsblätter, hsg. v. d. Ges. f. Pommersche Geschichte und Altertumskunde«, 1913, H.9, side 136 ff.
- 17 H. K. Kristensen, »Hekseprocesser paa Vardeegnen« i Fra Ribe Amt, 1930, side 526 og 528, samt 1932, side 174.
- 18 Se bl.a. Gudmund Hatt, »Jernalders Boplads i Himmerland«, i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, Kbh. 1938, side 185 f.
- 19 Søren Manøe Hansen, »En levende begravet hest«, i Mark og Montre 1971, side 54 ff.

Knud Jensen, politiassistent, Nygade 47, 6330 Padborg.

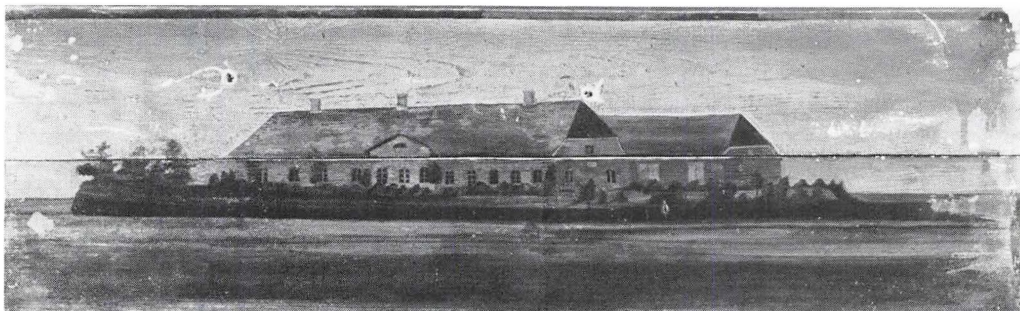

Fig. 1. Dørstykke med maleri af gården »Søgård«, Rousthøje, opført 1871. Foto: Brian Kristensen, 1984.

Tre dørstykker fra Rousthøje

Af Peter Dragsbo

I marts 1984 fik Esbjerg Museum indleveret tre bemalede dørstykker til nærmere bestemmelse.¹ Dørstykkerne, der målte ca. 1,50×0,50 m, bestod hver af 2 brædder samlet med revler på bagsiden. De malede motiver forestillede en typisk vestjysk bondegård, en møllegård med vand- og vindmølle og en herregård.

Det første motiv kunne hurtigt identificeres (fig. 1). Det forestillede Søgård i Rousthøje, hvorfra dørstykkerne var blevet reddet, inden stuehuset blev nedrevet ca. 1980. Denne gård var ifølge oplysninger fra familien opført i 1871 af en mand, der blev kaldt Jens Post, men var i 1891 blevet byttet med en ejendom i Sædding ved Esbjerg, der tilhørte forhenværende skibskaptajn Laurids Søgård Skipper.

Billedet af Søgård var meget gulnet af røg og fernis, da det havde siddet i dagligstuen. De to andre billeder var derimod velbevarede med friske, klare farver, for de havde siddet i »den fine stue«,

der ikke blev brugt til hverdag. Det kostede lidt detektivarbejde at identificere motiverne.

Billedet af herregården (fig. 2) viste sig at være en noget fortegnede kopi af en gouache, d.v.s. et billede malet med vandfarver, som den nordjyske maler Rasmus Henrik Kruse (1796-1877) i 1836 malede af herregården Spøttrup i Salling som led i en lang række billeder af nørrejyske bygninger. Kruses motiver blev imidlertid først offentligt kendt, da de blev gengivet som tegnede illustrationer til en række artikler under fællestitlen »Fra Skagen til Kolding«, skrevet af Kruse i årene 1853-55 i »Illustreret Magazin« og »Københavns Illustrerede Ugeblad«.²

Fra et af disse steder må forbilledet for vort dørstykke være hentet. Men selv gennem de mange led er Kruses karakteristiske lille mand med stage i en robåd på voldgraven blevet overført uændret.

Møllegården var et endnu større pro-

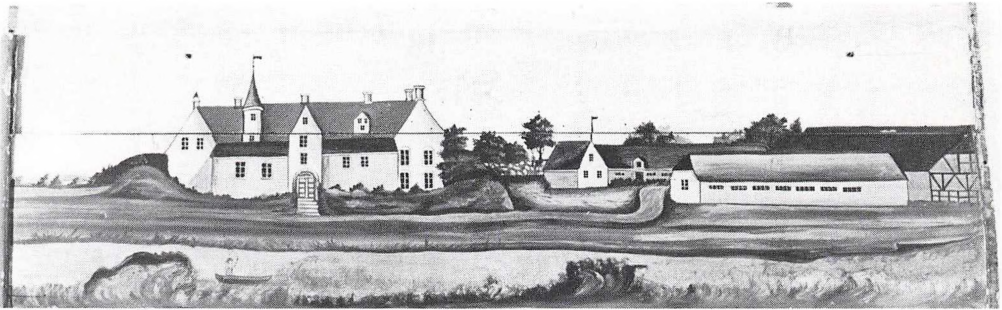

Fig. 2. Dørstykke med maleri af herregården Spøttrup, formentlig med forbillede i en gengivelse af R. H. Kruses billede fra 1836. Foto: Brian Kristensen, 1984.

blem (fig. 3). Stuehuset med den karakteristiske halvrunde fronton kunne efter min første fornemmelse være enten nordjysk eller østslavigsk. En forespørgsel til den tidligere leder af Nationalmuseets Møllelaboratorium, Anders Jespersen, ledte imidlertid eftersøgningen i den rigtige retning. Han skrev bl.a. om den afbildede vandmølle: »Der sidder to genstande ovenpå malekarmen, og det er helt klart stigbord løftede med drejebom. Dette får mig til at tro på hans (malerens) »compass-arms« vandhjul med 2×3 arme. Disse fandtes kun i Sønderjylland (herunder på Ribe-møllerne), men her har jeg kun set dem på underfaldshjul«. Og videre: »Vi har så grumme få vandhjul at bygge på i Jylland og i det vestlige yderst få. Turbinerne og Hedeselskabet har slagtet de fleste. Vindmøllens hat er også slavigsk: den har den nederste 1 m lagt til som en ret linie, hvor man i det øvrige land ender, hvor krumningen netop retter ud«. Til sidst nævner han, at der, trods det tilsyneladende flåde landskab, er overfaldshjul og derfor et fald på mindst 3 m, samt at vandmøllen synes at være lavet til ret lidt

vand, en bæk med »under 10 til 20 km² opland«.

Efter dette turde jeg lede grundigere på vor egen egn og fandt ud af, at det simpelthen var den hidtil ældste gengivelse af Spangsbjerg Mølle i Bryndum sogn lige nord for Esbjerg. Vindmøllen og bygningerne på dørstykket blev opført af møller Niels Hansen i 1859, men det hele brændte både 1906 og 1908, efter at møllebygningerne forinden var blevet ombygget. På et gammelt fotografi i Esbjerg Byhistoriske Arkiv fra ca. 1900 kunne man imidlertid i vandmøllens murværk se konturerne af en ældre og mindre mølle, svarende til den på dørstykket, og et billede af vindmøllen fra før 1906 bekræftede identiteten.³

I familien kunne man huske endnu nogle maledede motiver i det gamle stuehus på Søgård, deriblandt et dørstykke med et motiv af Koldinghus og et andet med en kirke med løgkuppel på en høj bakke. Vigtigt var især, at årstallet 1878 skal have været malet på væggen omgivet af en krans. Det er sandsynligt, at billedet af den nye gård er udført kort tid efter opførelsen i 1871. De andre dør-

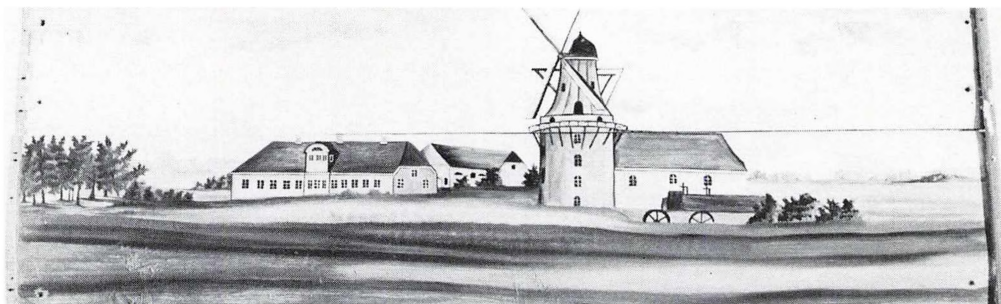

Fig. 3. Dørstykke med maleri af Spangsbjerg Mølle ved Esbjerg, således som den så ud i årene efter 1859. Foto: Brian Kristensen, 1984.

stykker er sandsynligvis fra samme tid, men de kan også være genbrug fra et andet sted. I så fald er de tidligst fra 1855-59 – de år, hvor Rasmus Henrik Kruses billeder blev offentliggjort.

Der synes ikke at have været nogen speciel forbindelse mellem Søgård og de øvrige motiver. Spangsbjerg Mølle var almindelig kendt på egnen, og Spøttrup og Koldinghus er sandsynligvis valgt som typer på en herregård og et slot – til almindelig pryde hos bygherren, der ikke var en helt almindelig bonde.

Hvem maleren har været, ved vi ikke. I familien huskede man, at en gammel lokal maler ved navn Brøndsted havde malet på gården i 1924. En mulighed er også Hans Chr. Autrup, der levede fra 1824 til ca. 1910, og som, efter oprindeligt at have været snedker og bygmester, siden drog omkring og malede. Om ham fortælles i et manuskript fra 1942, at han virkede i egnen mellem Varde og Ribe, og at der »i mange Hjem den Dag i Dag findes Tegninger og Malerier fra hans Haand, nogle af kunstnerisk Værdi«. ⁴ Hvad det sidste angår, må man nok tillade sig at kalde malerierne fra Søgård

for noget ubehjælpssomme. Men yderligere oplysninger fra læserne er velkomne!

NOTER

- 1 Oplysninger i Esbjerg Museum, jour. nr. 1402. Dørstykkerne er tilbageleveret til familien.
- 2 Venligst oplyst af overbibliotekar Johs. E. Tang Kristensen, Nørresundby, som har arbejdet med Kruses billeder. De originale gouacher befinder sig i henholdsvis Det kongelige Bibliotek og på Nationalmuseets 2. afdeling. Se i øvrigt: »De næsten ukendte. Skilderier fra 1800-årene«, Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, 1971.
- 3 Willadsen, Holger: »Bryndum-Vester Nebel«, Esbjerg 1947, s. 61-64 samt billeder i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.
- 4 Jes Autrup: »Barne- og Ungdomsbilleder«, manuskript i Fåborg Lokalhistoriske Arkiv.

Peter Dragsbo, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

Værd at bevare

– eksempler fra det kulturhistoriske oversigtsarbejde i Ribe amt

Af Peter Dragsbo

Igennem de seneste år har museer overalt i landet arbejdet på at skabe et overblik over den regionale kulturhistoriske udvikling i nyere tid og de landskaber, miljøer og spor, som denne har skabt. Anledningen har været, at amtskommunerne er blevet pålagt at udarbejde fredningsplaner omfattende blandt andet geologiske, naturhistoriske, kulturhistoriske og fritidslivets interesser. Med hensyn til kulturhistorien stod amterne uden egen sagkundskab og derfor kom museerne naturligt ind i billedet.

Især beskrivelsen af kulturhistorien fra middelalderen til vore dage var et helt nyt arbejdsområde for museerne, og det var derfor nødvendigt, at der, inden museerne gik igang, foregik en grundig diskussion af arbejdsmodeller og praktiske fremgangsmåder.¹ Opgaven med at beskrive en egns kulturhistoriske værdier rummer nemlig en fare for, at man tager en lang række enkeltelementer – såsom gamle gårde, møller, broer, fiskepladser, stendiger, heder, forsamlingshuse m.fl. – og tror, at en nogenlunde grundig kortlægning af disse vil give et samlet overblik. Der findes imidlertid i by og på land så mange store og små elementer fra de sidste 100-200 år, at man

ikke kan udpege, hvad der er karakteristisk, typisk og bevaringsværdigt, medmindre man kan støtte sig til en bredere viden om det pågældende område. Den kulturhistoriske fremstilling bør derfor omfatte såvel den historiske udvikling som de væsentlige sammenhænge og de vigtigste helheder i samspillet mellem landskab og bebyggelse.

I Ribe amt har museerne siden 1979 arbejdet med en samlet beskrivelse af Sydvestjyllands kulturhistorie og de kulturhistoriske bevaringsinteresser. En vigtig baggrund for arbejdet var dels den eksisterende viden i museerne og de lokalhistoriske arkiver, dels den righoldige topografiske og historiske litteratur om amtet.² Dette blev i 1982-83 suppleret med rejser i de enkelte egne af amtet, udført af museernes egne folk eller tilkaldte etnologer.

Arbejdet blev udført under amtsmuseumsrådets koordination og i et tæt og frugtbart samarbejde med Ribe amts Fredningsafdeling. Resultatet foreligger nu i form af:

1 Grundige beskrivelser af kulturhistorien fra middelalderen til vore dage og de dertil knyttede bevaringsinteresser i hvert af amtets hovedområder.

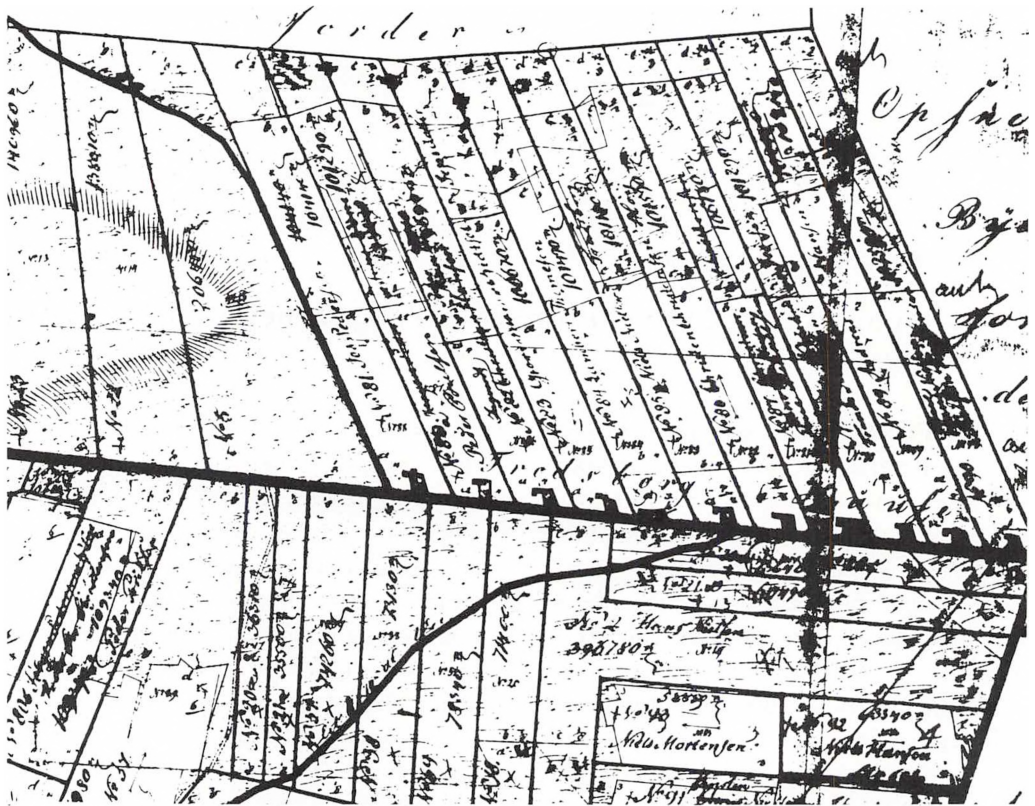

Fig. 1. Tradsborg, Tjæreborg sogn, efter udstykningen af husmandsbebyggelsen 1782. Kopi af Original 1-kort 1820, Matrikelarkivet København.

Beskrivelserne er suppleret med et »katalog« over særlige problemer i områderne, som f.eks. småbyernes fremtid, sårbare stationsbymiljøer, landbrugstraditionens forandring i marskegnene, truede historiske vejforløb, tilgroede heder, byudvikling i landsbymiljøer o.s.v.

- 2 En samlet oversigt over de arkæologiske interesser i amtet.
- 3 En samlet oversigt over nyere tids kulturhistoriske interesser i amtet.
- 4 Et kort i målestok 1:25.000, hvor områder og helheder af interesse er indtegn.

I det følgende vil jeg gennemgå nogle eksempler på bevaringsinteresser, som er blevet påpeget i det kulturhistoriske oversigtsarbejde for nyere tid i Ribe amt.³

Landbebyggelsen på Esbjerg bakke

Esbjergegnen har i historisk tid været mødestedet mellem Nørre-, Vest- og Sønderjylland samt mellem kyst og indland, både i natur, kultur og traditionelle erhvervsformer. Mod syd har vi Vadehavet og marsken, mod nordøst møder man de midtjyske hedeflader, og i midten ligger Esbjerg bakkeø som en vestlig

forpost for et frugtbart bælte af bakkeøer tværs over Jylland på begge sider af Kongeåen. I jernalder og vikingetid viser de mange kendte bebyggelser og gravpladser, at Esbjergegnen var tæt befolket. Ved middelalderens begyndelse havde landsbyer og bebyggelser fundet deres plads: de store marsklandsbyer på randen af geesten (det tørre land), de mindre bakkeølandsbyer ved vandløb og engstrøg. Engenes betydning blev gennem århundrederne stor, fordi naturen og kulturlandskabet tidligt satte grænser for agerbruget. Det dyrkbare lands omfang var fastlåst i en balance mellem eng, ager og hede. Engene bestemte græsningsen, kvægets antal bestemte gødningsmængden og denne bestemte igen hvor meget land, der kunne dyrkes. Denne balance fastholdt ikke blot heden på de magre hedesletter, men også på de bedre bakkeøjorder. Kun langs marsken var der større opdyrkede arealer – eller dyrkning uden brak/hvile.

I slutningen af 1700-årene gennemførte den danske regering en lang række landboreformer. Et af de væsentligste punkter i disse landboreformer var bestemmelserne om jordens udskiftning. Meningen var, at hver gård skulle have samlet sin jord på ét sted, hvor gårdenes jordstykker tidligere havde ligget spredt ud over landsbyens agre, der blev dyrket i fællesskab. I marskområdet var udskiftningerne allerede startet tidligt (Vilslev 1762, St. Darum 1766) og fortsatte med f.eks. Tjæreborg 1782 og Hostrup 1792.

I disse byer kunne hver gård ikke få sin jord samlet, da de mange naturresourcetyper: marsk, god og dårlig agerjord, hede og mose måtte fordeles ligeligt. Gårdene blev derfor liggende i

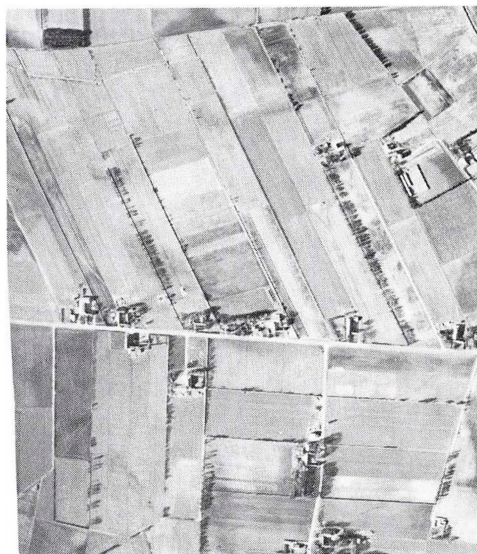

Fig. 2. Tradsborg 1971. Den gamle husmandskolonis markstruktur tegner sig endnu tydeligt i landskabet, mens den gamle husrække efterhånden er reduceret til færre, men større brug. Luftfoto G 89-Æ, 12.4.1971, 1:16000. Copyright Geoplan.

landsbyerne med jorden spredt mange steder.⁴ Herved opstod der et problem for husmændene i disse store landsbyer. De skulle have erstatning for de rettigheder, som bøndernes nye ejendomsret fratog dem: retten til fælles brug af græsnings, tørvemose o.s.v. I Tjæreborg fik husmændene i 1782, vistnok ved ejeren af herregården Krogsgårds mellemkomst, tildelt en egentlig koloni på et stykke hedejord. Det er det nuværende Tradsborg, hvor rækken af huse med tilhørende lange strimler af jord endnu kan erkendes i landskabet (fig. 1-2).⁵

Bakkeølandets smålandsbyer bestod stort set kun af gårde, og ofte kunne udskiftningen af den dyrkede jord klares med en simpel stjerneudskiftning. På målebordsbladene kan man tydeligt se »stjerner« i landsbyernes markmønstre i f.eks. Andrup, Årre og Roust. Især ved

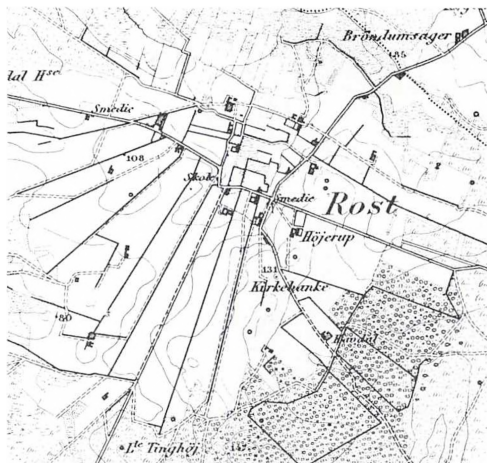

Fig. 3. Stjerneudskiftningen i Roust, som gennemførtes 1774-95, ses tydeligt på kortet fra 1875. G.I. atlasblad 1:40.000, Orre 1875. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 461/84). Copyright.

Roust, hvor diger og hulveje stråler ud fra byen, er strukturen endnu nem at se (fig. 3-4).

Med selvejet og udskiftningen indførtes en ny dynamik i landbrugslandskabet. Dels var vejen åben for en fri deling af og handel med gårde, dels bevirkede hedeopdyrkningen, især i årene efter 1890, oprettelsen af stadig flere nye brug. I årene mellem 1890 og 1930 muliggjorde

Fig. 4. Hulvej og diger syd for Roust, set mod gårdene i landsbyen. Et bevaret stykke af udskiftningens veje og skel. Foto: Peter Dragsbo 1982.

også nye dyrkningsmetoder, sædskifter, kunstgødning, læplantning m.m. store indhug i hederne på bakkeølandets ret frugtbare jord. Herved opstod en ny spredt bebyggelse i det åbne land, hvor man undertiden ligefrem kan aflæse stadiene i hedeopdyrkningen.

Et meget fint eksempel på dette ses i Lifstrup ejerlav nord for Esbjerg. Den oprindelige landsby Lifstrup var en lille bebyggelse på 5-6 gårde ved bredden af Alslev Å. I årene efter 1880-1900 begyndte kultivering af de store hedearealer mod nord og øst. Først blev der basis for en række brug ca. 1 km nord for de gamle gårde, og mellem 1920 og 1940 opstod den lange række af nye gårde og huse, Ny Lifstrup, ved hovedvej 11 (fig. 5-6).

De nye brug kunne opstå ved gårdde-linger inden for familien. Det gjaldt f.eks. Andreas Jørgensens gård, hvoraf der mellem 1910 og 1930 skabtes 5 nye ejendomme til hans sønner og svigersønner.⁶ Glæden ved at forvandle hede til kornmark kunne blive så stor hos en gammel hedeopdyrker, at han selv en eller flere gange begyndte forfra på et nyt stykke jord og overlod de ældre gårde til sønnerne. Men mange af Lifstrups nye brug var statshuse, som blev overtaget af folk udefra. Det var disse »nybyggere på Lifstrup Hede«, som Sydvestjysk Samfund i Esbjerg støttede i 1920'erne.⁷

I Lifstrup samler den kulturhistoriske bevaringsinteresse sig mere om selve bebyggelsesmønstret end om de enkelte bygninger. Desuden er det vigtigt, at der indsamles oplysninger om denne sene hedekolonisering, mens der endnu lever mennesker, der kan berette om pionertiden.

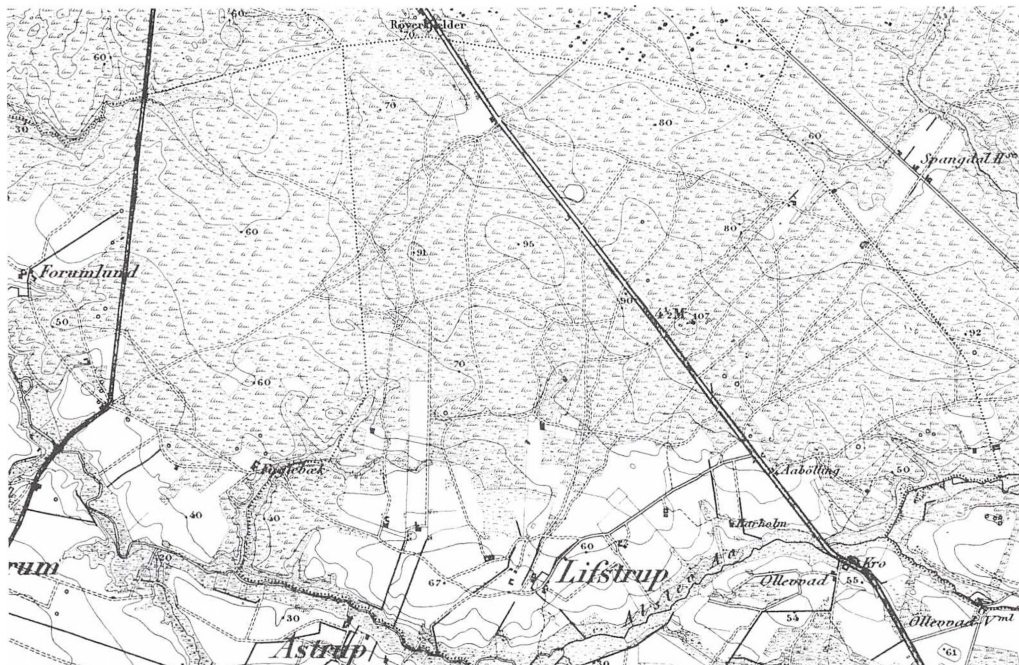

Fig. 5. Hederne i Lifstrup ejerlav 1875, et mønster af sandede hjulspor, iblandet enkelte opdyrkede smålodder og huse. G.I. atlasblad 1:40.000, Varde 1875. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 461/84). Copyright.

Herregårdenes storhed og fald

De mange forsvundne småherregårde er et andet karakteristisk træk i det sydvestjyske landskab. Også herregårdenes historie er beskrevet i den historiske oversigt. Det senmiddelalderlige system med herregårde, fæstebønder og hoveri fik i Sydvestjylland en anden karakter end i Østdanmark – og en tidligere afvikling. Igennem middelalderen udskilte storgårde sig som i det øvrige land fra landsbyerne, – storgårde, som i de urolige 1300-år satte sig spor i voldsteder f.eks. langs Varde Å. De gode tider for landbruget efter 1500 gavnede storgårdsdriften og adelen tog sig eneret på studedefiningen. Jord og fæstegårde samledes omkring hovedgårdene og landsbyer nedlagdes, f.eks. Bramming, Sneum og En-

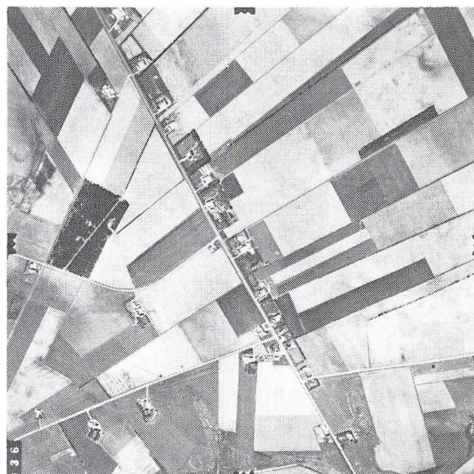

Fig. 6. Lifstrup 1972. Et velordnet kolonilandskab med granhegn og dyrkede marker. I midten ses Ny Lifstrup langs hovedvejen, formeden til venstre ses begyndelsen til de to rækker gårde i Gl. Lifstrup. Luftfoto G 105 - S, 1:32000, 24.4.1972. Copyright Geoplan.

drup. Tydeligt var det, at de sydvestjyske herregårde satsede på kvæg og stude; de blev lagt ved enge og ådale.

Henimod 1800 var både fæstesystemet og det middelalderlige dyrkningsfællesskab kommet i åben modstrid med udviklingen i landbrugets teknik og afsætningsmuligheder. De vestjyske bønder havde gennem handel og bierhverv i 1700-årene fået penge på kistebunden. Derfor var det fristende for godsejerne at sælge bøndergårdene til selveje, opdele store dele af herregårdenes egen jord og nøjes med en mindre, moderne og effektiv studegård. Det skete for Krogsgård, Sneumgård, Bramming Hovedgård, Kjærgård, Visselbjerg og flere endnu; kun Nørholm blev tilbage som gods-kompleks. Som følge af disse »gods-slagtninger« byggedes der nye gårde i de gamle herregårdslandskaber, og nogle steder blev der endda oprettet nye landsbyer.

Her vil jeg se nærmere på to slagtede småherregårde, Sneumgård og Krogsgård.⁸ Sneumgård ved Sneum Å blev oprettet som hovedgård i 1600-årene på bekostning af den tidligere landsby, hvoraf kun kirken på sin holm ved åbredden blev tilbage. I 1770 og igen efter 1784 frasolgtes gods og gårde, og i årene efter 1829 skete den sidste store udparcellering af selve hovedgårdens jord. Herved opstod der talrige nye bebyggelser: Sneummark, Spøttrup, Nybro m.fl., og efter endnu en udstykning i 1914 er der nu blot en pæn stor gård tilbage. Den gamle landsbytomt er stadig ubebygget og rummer spændende muligheder for en fremtidig udgravning af en middelalderlandsby. Landsbytomten, kirken og det gamle herregårdssted giver

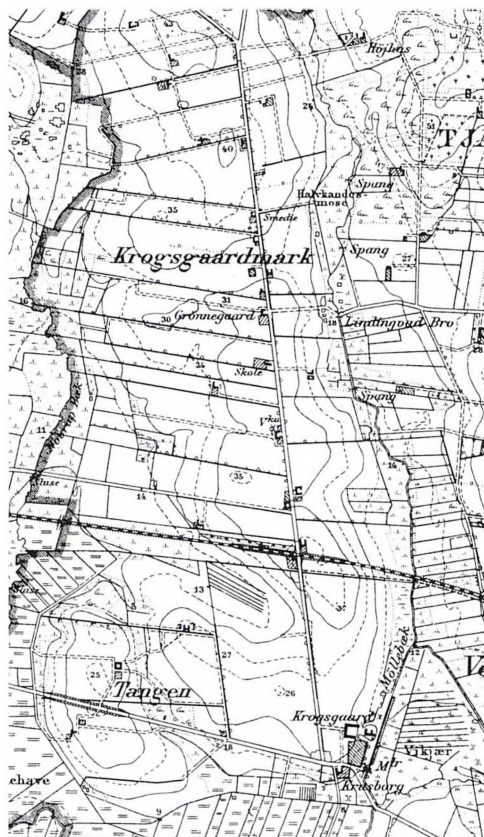

Fig. 7. Krogsgårds Mark 1920. Nederst til højre ses resterne af herregården med voldgrave og møllested, foroven ses bebyggelsen på »Hovmarken« fra 1792. G.I. målebordsblad 1:20.000, 1920. Gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse (A. 461/84). Copyright.

også tilsammen en anskuelig og koncentreret fortælling om sydvestjysk bebyggelseshistorie og rummer derfor store bevaringsværdier.

Krogsgård i Tjæreborg sogn blev nyanlagt, måske efter flytning, i 1500-årene og i 1644. Ved denne lejlighed blev Krogsgård Bæk i engene øst for herregården ved hjælp af dæmninger ledt hen til gårdens voldgrave og en nyanlagt vandmølle. Også Krogsgård blev i 1792 reduceret til en almindelig

stor gård, og af gamle bygninger er nu intet tilbage. Men der er dog bevaret rester af vandmøllen, og lededæmningen ligger fortsat i engene – blot truet af nedslidning ved græsning.

Ved den store udparcellering i 1792 opstod også en ny by på landtangen mellem Novrup Bæk og Krogsgård Bæk. Denne lange række brug, »Hovmarken« eller Krogsgårds Mark, langs en snorlige vej, som hæveder sig markant i landskabet set både fra vest og øst, er en anskuelig fortælling om den særlige vestjyske kamp mellem bøndergårde og herregårde (fig. 7).

Endnu et vidnesbyrd om slagtingen af egnens småherregårde har vi i landsbyen Vibæk i Alslev sogn nær Varde Å. I virkeligheden er det en koloniby, som oprindeligt bestod af 6 gårde på række, udskilt og anlagt fra herregården Visselbjerg i 1770-71. Byen hedder i virkeligheden *Vibeke*, opkaldt efter Vibeke Pedersdatter Endorf, hustru til Visselbjergs ejer 1759-74, Sebastian Wøldike. Og det burde den hedde igen!⁹

Også disse eksempler viser, at den kulturhistoriske bevaringsinteresse ikke alene handler om enkelte bygninger og anlæg. Det er lige så meget et spørgsmål om at bevare helheder og strukturer, som f.eks. en kombination af små spor, stednavne, diger, veje o.s.v.

En ådal – natur – kultur

De kulturhistoriske interesser retter sig ofte mod bebyggelser og steder, der er stærkt præget af menneskelig aktivitet, i modsætning til de biologiske, zoologiske, geologiske og fritidslivets interesser, som i høj grad er knyttet til naturområderne og det åbne land. For eksempel må den

moderniserede, men delvis bevarede dokhavn i Esbjerg fra 1868 sammen med helheden af byplan og bebyggelse i Esbjergs centrum nævnes blandt de største historiske værdier i Vestjylland, fordi Esbjerg havn og by har haft så afgørende betydning for Vestjyllands økonomiske og befolkningsmæssige udvikling i de sidste 100 år. Ligeledes er bevaringsinteresserne i stationsbymiljøerne især samlet omkring stationerne og det ældste centrum. I begge tilfælde har vi at gøre med steder, hvor økonomiske og erhvervs-mæssige interesser fortsat gør sig stærkt gældende. Bevaringen af vigtige vidnesbyrd om en egn kulturhistorie kan altså godt medføre konflikter med andre interesser.

Heldigvis er der også store områder, hvor ønsket om at bevare de kulturhistoriske vidnesbyrd er sammenfaldende med andre bevaringsinteresser. I marsken forenes således mange bestræbelser: de naturhistoriske interesser i vadderne og marskengene, de geologiske ønsker om at bevare forholdet mellem geest, marsk og vadehav i landskabet og de kulturhistoriske ønsker om at bevare randbebyggelser og landsbyer samt den ældgamle dyrkningstradition med græsning i marsken og korndyrkning på det tørre land.

Et andet felt, hvor interesserne er fælles, er de vestjyske ådale. Deres vande, enge, skrænter og krat danner lange frodige oaser i det vestjyske landskab. Ådalene har gennem tiderne været grundlag for mange slags menneskelige aktiviteter. Den ældre stenalders bopladser findes på terrasserne langs åerne. For senere tiders mennesker har vandløbene betydet blandt andet sejladsmuligheder,

Fig. 8. Holsted, vest for Gørklint Mølle. Foto: Peter Dragsbo 198?

græsningssenge (engang livsnerven i det vestjyske landbrug), vandkraft, skel og grænser, ligesom overgangsstederne har haft betydning for placeringen af veje, kirker, kroer, voldsteder og toldsteder. Et fint eksempel er Holsted Å, Sneum-åsystemets lange østlige arm. Følger man åen fra vest mod øst, møder man efter et stykke flad og mager jord den fredede Bramming Hovedgård, hvor der engang i 1600-årene lå en kirkelandsby. Længere mod øst løber åen mellem stejle bakkeøskrænter, hvor rester af gammel egeskov klynger sig til siderne. Vest for Gørding danner randbebyggelsen i Ajke, Hessellund og Gørdinglund et fint samspil med den smukke ådal, og i selve Gørding passerer åen tæt forbi kirken og det bevaringsværdige forsamlingshus fra 1909. Øst for Gørding bugter åen sig mellem flere egekrat, der nu er fredede (fig. 8). I Lovrup er der et overgangssted med en lille gammel købmandsgård, og i Gørklint ligger et spændende gammelt møllekompleks med kornsiloer fra 1930'erne og et turbinehus fra 1948. Mølleriet er imidlertid ude af funktion – i dag er der dambrug.¹⁰

Den gamle ting- og vejby Holsted er en ren oase. Ned mod åen ligger en fin

bypark med slyngede gange og et væld af mindsten fra begyndelsen af århundredret. I byen bemærker man ellers det fredede tinghus (tegnet af arkitekten N. S. Nebelong i 1845) og den gamle herredsfogedgård. Derudover er der en del gode rødstenshuse, præget af Foreningen for Bedre Byggeskiks bestræbelser på at skabe en enkel, smuk og dansk bygningskultur. Fra Holsted og østpå har møllerne ligget tæt:¹¹ Holsted, Hulkær og Gravengård inden for kun 3 km. Møllehuset er bevaret alle tre steder; i Hulkær er der nu et dambrug, ved Gravengård er gårdens stuehus desuden et værk af bygmester Peder Holden Hansen, som i midten af 1800-årene byggede en række smukke gårde på disse egne.¹² Længst mod øst fortaber åens kilder sig i de midtjyske plantager og den store, øde Vejen Mose.

De mange kulturhistoriske ting, som vi fandt undervejs, er af åen bundet sammen til en helhed. For alt kulturhistorisk registreringsarbejde gælder det, som tidligere nævnt, om at se på helhederne før de enkelte elementer. Først når et museum har fået et virkeligt sammenhængende billede af sin egn, kan de dele udvælges, som skal bevares, udforskes eller registreres i detaljer.

Meget har sikkert undgået museernes opmærksomhed, fordi det hverken har været omtalt i umiddelbart tilgængelige kilder eller har været synligt i landskabet. Alligevel mener jeg, at vi nu i Ribe amt har fået skabt et overblik over kulturhistorien, som kan anvendes i flere sammenhænge. For det første vil materialet nu indgå som en del af arbejdsgrundlaget for både amtskommunens og de enkelte kommuners fysiske planlæg-

ning. Bevaringen af kulturhistoriske helheder og objekter kan ske ved en lang række foranstaltninger, f.eks. natur- og bygningsfredninger, arealerhvervelser med efterfølgende pleje eller restauration af de kulturhistoriske minder, bevarende lokalplaner, tilskud til erhvervsformer af kulturhistorisk interesse, samt – ikke mindst – almindelig hensyntagen ved planlægningen af vejanlæg, byudvikling o.s.v.

For det andet har materialet sat museerne i stand til at planlægge de kommende års undersøgelser af amtets kulturhistorie. En prioritering af opgaverne er allerede i gang, og på landsplan er der nu skabt bedre muligheder for at igangsætte undersøgelser af kulturhistorie, der står over for forandring eller forsvinden.

For det tredje kan museernes kulturhistoriske overblik være et bidrag til den stadig større historiske bevidsthed, som vi er vidne til i disse år. I sidste instans er museernes opgave først og fremmest at opdage og forsvare historien sammen med menneskene i de enkelte lokalsamfund: Tjæreborg, Lifstrup, Krogsgårds Mark, Vibeke, Holsted. . .

NOTER

- 1 Se: »De kulturhistoriske bevaringsinteresser – nyere tid«, Fortidsminderrådet 1981.
- 2 Blandt den topografiske litteratur bør især nævnes C. Dalgas: »Ribe Amt«, 1830, 1.-5. udgaverne af J. P. Trap: »Danmark« samt de senere års publikationer fra forlaget Bygd, Esbjerg. Den historiske litteratur omfatter især diverse sognehistorier samt artikler i Fra Ribe Amt og Mark og Montre.
- 3 Se også den korte historiske oversigt »Sydvestjylland fra middelalder til nutid«, Esbjerg Museum 1983.
- 4 Se bl.a.: Jens Kusk: »Æ Buendgoer i Tjæreborg«, i Fra Ribe Amt, 1980 og Horst Meesenburg: »Bebyggelse ved marsk og vade«, Bygd 1982: 3.
- 5 Jens Kusk: »Tvillingsogne af geest og marsk: Sneum og Tjæreborg«, 1-2, Esbjerg 1972-77.
- 6 Holger Willadsen: »Bryndum-Vester Nebel«, Esbjerg 1947, s. 202-04.
- 7 Verner Bruhn: »En by – en egn – et samfund«, Esbjerg 1982, s. 58-59.
- 8 Jens Kusk 1972-77 samt Trap 4. og 5. udgave.
- 9 H. P. H. Novrup: »Alslev Sogn«, i Fra Ribe Amt 1920, s. 193-237 samt »En Landsby fra den nyere Tid«, i Fra Ribe Amt, 1932, s. 180-190.
- 10 Se Ole Videbæk: »Industriregistrering i Ribe Amt«, i Mark og Montre, 1980, s. 86-87.
- 11 Om møller og åer, se især Steen B. Bøcher: »Vandkraftens udnyttelse i det sydvestlige Nørrejylland før og nu«, København 1942.
- 12 J. S. Køster: »Per Hollensen. Et oplæg til en undersøgelse af landlege bygmestre i forrige århundrede«, i Mark og Montre, 1974, s. 54-65.

Peter Dragsbo, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

Vadehavets kulturhistorie

– et eksempel på et tværamtsligt museumsarbejde

Af Michael Lauenborg

Det snævre samarbejde mellem museerne i Ribe amt er ikke af nyere dato. I 1965 udgav man det første nummer af tidskriftet »Mark og Montre – fra sydvestjyske museer«, og før dette var museerne flere gange samlet til drøftelser af fælles problemer og interesser. Dette gav øget forståelse og stigende fornemmelse af samhørighed.

I museumsloven af 1976 blev det som noget nyt pålagt museerne at oprette amtsmuseumsråd. Et sådant råd skulle bestå af repræsentanter for amtets statsanerkendte museer, amtsrådet og kommuneforeningen, og endvidere kunne der hertil knyttes repræsentanter for amtets øvrige museer og arkiver samt forskellige interesseorganisationer.

Museumsrådenes vigtigste opgave var i følge lovteksten at samordne og fremme museumsarbejdet i de enkelte amter. Denne intention er fortsat uændret i den nye museumslov, som Folketinget vedtog i sommeren 1984. En lovtækt med en så blød formulering har mangfoldige fortolkningsmuligheder, hvilket også har medført, at vel næppe to amtsmuseumsråd i landet arbejder ens.

Ribe amts Museumsråd har til stadighed haft ønske om at fremme løsningen af opgaver, der både er store og fælles

for museerne. Eksempler på sådanne fællesprojekter er: industriregistrering,¹ kulturhistorisk bidrag til amtets fredningsplanlægning,² tilstandsregistrering af mindsten i amtet,³ registrering og undersøgelse af voldsteder⁴ samt Vadehavetsprojektet. Dette arbejde fortsættes endnu i dag, hvor museumsrådet har nedsat faglige grupper, der skal udarbejde en fremtidig undersøgelses- og forskningsplanlægning, således at vi får et klart billede af, hvilke opgaver det er væsentligt i de kommende år at få løst med de midler, amtsmuseumsrådet har til sådanne formål, eventuelt også med midler hentet udefra.

Vadehavsprojektet

I 1978 beskrev museumsrådet i brede vendinger et forskningsprojekt omkring Vadehavets kulturhistorie. Allerede på dette tidlige tidspunkt blev det påpeget, at hvis et sådant projekt skulle realiseres, skulle det ske i et snævert samarbejde med andre forskningsinstitutioner i regionen og i særdeleshed med museumsrådet for Sønderjyllands amt for at få belyst samspillet mellem kultur og natur i hele Vadehavsområdet fra Ho bugt til grænsen.

På et møde i efteråret 1980 mellem

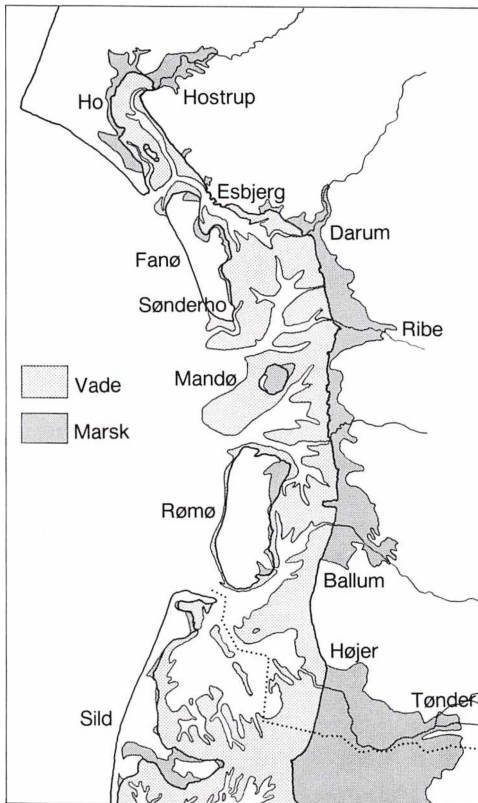

Fig. 1. Det danske vadehavsområde. Tegning: Else Kierstein.

museumsrådene fra Ribe og Sønderjyllands amter blev det vedtaget at søge et egentligt samarbejde etableret, og samtidigt blev der nedsat en arbejdsgruppe, der skulle udarbejde et oplæg til projektet. Oplægget lå klar i begyndelsen af 1981 med en række forslag til forskningsopgaver.⁵

Formålet med projektet har fra starten været beskrevet meget bredt. Udgangspunktet var simpelt hen, at museerne her stod over for et område, som dels rummede usædvanligt mange kulturhistorisk interessante træk i erhvervs-mønstre, bebyggelse, bolig- og bygnings-

kultur, og som dels kun i meget ringe omfang havde været genstand for dybtgående kulturhistoriske undersøgelser. Som en fælles faktor af stor betydning for regionen nævntes først og fremmest de særlige naturforhold: geest, marsk, vadehav og øerne. Men Vadehavsregionen må ikke opfattes som en ensartet helhed. Dette område har også været stærkt påvirket af opgange og kriser i den europæiske handelsøkonomi, nationale og administrative forhold, lovgivning og privilegier m.m. Som følge heraf har der gennem tiderne været markante forskelle i både kulturelle, sociale og økonomiske mønstre i området: mellem Tøndermarskens koge med de rige gårde og de fattige småhuse i landsbyerne i baglandet; mellem søfartssamfundene på øerne og de rene landbrugs-samfund på fastlandet; mellem øerne indbyrdes; mellem flækker, store og små landsbyer; mellem danske, tyske og frisiske områder o.s.v. Projektet blev derfor fra starten opdelt i seks områder, hvor der i løbet af de følgende år burde foretages undersøgelser: Tøndermarsken, Ballum og Ballummarsken, Ribeområdet, marsken mellem Ribe og Esbjerg, Ho Bugt og de tre vadehavsoer, Fanø, Mandø og Rømø. På opfordring fra amtsmuseumsrådet udarbejdede museumsinspektør Horst Meesenburg i efteråret 1981 en oversigt over forskningsopgaver i disse områder.

Af økonomiske grunde har projektet været nødsaget til at arbejde med kortvarige lokalundersøgelser. Som genstand for de første undersøgelser valgtes vadehavsoerne, og her blev et af hovedformålene at belyse nogle væsentlige forandringer i erhvervsstrukturen i de sidste

100 år, især overgangen fra søfart til landbrug. Men et andet hovedformål var også at foretage en samtidokumentation på øerne i en tid, hvor nye forandringer i erhverv og livsform er i gang eller kan forventes i fremtiden.

Ved udvælgelsen af lokaliteter til projektet tog man også hensyn til, at der i forvejen lå kvalificerede undersøgelser, som projektet kunne supplere og ajourføre, ligesom der fra området forelå mange geografiske undersøgelser, som ville få en større værdi ved en kulturhistorisk overbygning.

Vadehavsprojektet er således ikke et traditionelt forskningsprojekt med et forud defineret fælles mål. Det er snarere et af de projekter, hvor museerne som grundlag for fremtidens arbejde skaffer sig overblik, stiller spørgsmål, foretager punktundersøgelser, sammenligner, vurderer helhedsbilleder, foretager nye undersøgelser o.s.v. – kort sagt: skaffer sig viden om, hvad man har med at gøre. I et sådant projekt må man forholde sig kritisk til traditionelle opfattelser og i øvrigt give medarbejderne i de første serier af undersøgelser relativt frie hænder til at finde frem til de væsentlige træk i de lokale samfunds erhvervs- og kulturhistorie.

Projektet bliver ledet af en styringsgruppe, der har repræsentanter for de involverede statsanerkendte museer samt fra Byhistorisk Arkiv i Esbjerg, mens delprojekterne bliver udført af personer, der bliver ansat i 3-6 måneder afhængigt af opgaven. Der er fra begyndelsen lagt stor vægt på, at de enkelte delprojekter hurtigt bliver publiceret, en opgave som forlaget BYGD indtil videre har påtaget sig, og som muliggør en hurtig spred-

ning af undersøgelsesresultaterne til et bredt publikum.

Projektet fik i 1982 og 1983 økonomisk støtte fra Statens Museumsnævn, ligesom de to museumsråd til stadighed afsætter midler til det fortsatte arbejde.

I det følgende præsenteres en kortfattet oversigt over de delprojekter, der har været eller er i gang i Vadehavsprojektet.

Sønderho

Lærer Niels Frederiksen har gennem en lang årrække arbejdet med skibsfarten fra Sønderho på Fanø. I 1982 blev han knyttet til Vadehavsprojektet med det formål at undersøge og beskrive nedgangsperioden i skibsfarten fra ca. 1880 til 1910 og de deraf følgende konsekvenser for samfundet. En beskrivelse af byens erhverv og befolkning skulle klarlægge afviklingsmønsteret. Arbejdet skulle tage sit udgangspunkt i en grundig undersøgelse af Sønderho-samfundets økonomiske grundlag og befolkningsudvikling.

Sønderho var en velfungerende kulturel, social og økonomisk enhed i 100 år op til omkring århundredskiftet, hvorefter den gik ind i en hastig afvikling. Med sit utilstrækkelige landbrug, forsømt til fordel for hovederhvervet, blev familierne tvunget ud i overvejelser om fraflytning. Men der var ikke noget reelt alternativ til sejlskibene, hvis eksistensgrundlag blev truet af de nye mindre dampskibsrederier. Den økonomiske ordening i sejlskibsrederierne gjorde det vanskeligt at samle medrederne om anskaffelsen af dampskibe, og mens denne udvikling stod på, faldt jern- og stålsejlskibene hastigt i værdi. Den investerede ka-

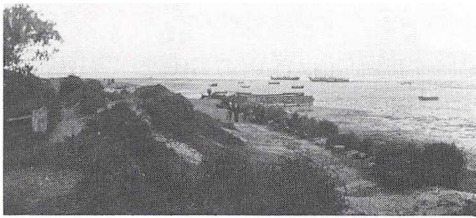

Fig. 2. Havnen i Sønderho omkring århundredskiftet. Billedet i Byhistorisk Arkiv, Esbjerg.

pital svandt bort, flere skibe blev solgt, og andre forliste uden at blive erstattet. Omkring 1910 bestod Sønderhos tidligere så store flåde kun af få skibe.

I modsætning til de andre vadehavsoer, blev landbruget aldrig en betydende økonomisk faktor på øen, men var fortsat et bierhverv. Mændene fortsatte som sømænd, blot ikke længere på egne skibe.

Kilderne til arbejdet er, udover de foreliggende publikationer over emnet, primært folketællinger og specielt rederegnskaber samt tidens aviser. Arbejdet forventes afsluttet og publiceret i 1984.

Mandø

Delprojektet om Mandø i perioden 1920 til i dag er foreløbigt det eneste, der endnu er publiceret.⁶ Undersøgelsen på Mandø blev sat i gang i sommeren 1982 med mag.art. Marianne Zenius som projektmedarbejder. Formålet med opgaven var at undersøge det primære erhverv – landbruget – på øen gennem denne periode.

I 1800-årene var øens vigtigste indtægtskilde søfarten, selv om øen aldrig,

som Fanø, fik sin egen flåde. Også på Mandø satte overgangen fra sejl til damp sine spor, og søfolkene søgte at skaffe sig en ny levevej, hvilket her blev landbruget. Omkring århundredskiftet blev forudsætningen skabt for et rentabelt landbrug på øen, dels gennem sammenlægning af jorderne til færre, men mere rentable brug, dels gennem digebyggerier, der tilsammen var medvirkende til den konsolidering, der skete i øens økonomi i den første tredjedel af dette århundrede.

Undersøgelsen beskæftigede sig endvidere med landbrugets fortsatte udvikling og de heraf afledte virksomheder: møllen og andelsmejeriet, men beskrev også i vidt omfang de bierhverv, der traditionelt har været knyttet til øen. Nogle af disse har i de senere år igen fået øget betydning, f.eks. dige- og faskinebyggeri.

Undersøgelsen sætter store spørgsmålstejn ved øens økonomiske fremtid, idet det af mangfoldige årsager er vanskeligt at drive et rentabelt landbrug i dag. Kræfter søger at vende den økonomiske udvikling på Mandø, mens flere og flere funktioner flytter fra øen, – eksempelvis skolen, der kun har undervisning til 5. klasse.

Kildematerialet til undersøgelsen er dels foreliggende publikationer samt arkivmateriale, dels i høj grad studiebesøg på øen med interviews af dens beboere.

Rømø

Ligesom ved Mandøundersøgelsen er hovedsigtet med denne del at tilvejebringe et grundmateriale, der belyser og dokumenterer udviklingen/afviklingen af Rømø's landbrug i perioden 1920 til i dag. Det er endvidere tanken at skitsere

Fig. 3. Gårdmand i Juvre pløjer sin agermark med svingplov omkring 1920. Han overtog gården efter sin bedstefader, der i lighed med mange andre såkaldte »Jyllandskarle« var indvandret på Rømø i den periode, hvor landbruget efter sofartens nedgang blev øens bærende erhverv. Foto i privateje.

de mangeartede bierhverv, der har været knyttet til landbruget, samt mere generelt at undersøge øens erhvervsudvikling og de grundliggende faktorer, der har medvirket til Rømøs erhvervsstrukturelle forandring.

Undersøgelsen på Rømø startede i sommeren 1983 ved mag.art. Gunnar Solvang. Materialet til brug for denne kortlægning er tilvejebragt gennem feltarbejde på øen samt ved anvendelse af arkivalisk materiale fra Rigsarkivet, Det lokalhistoriske Arkiv i Skærbæk, Landbrugsministeriets Arealdatakontor, Statens Jordlovsudvalg, Skærbæk Kommune, Sønderjyllands Amtskommune m.fl. Desuden er der taget båndinterviews med en række nuværende og tidligere landmænd på øen.

Der forestår nu en bearbejdning af det indsamlede materiale sideløbende med inddragelse af den tilgængelige litteratur fra perioden om emnet, således

at undersøgelsesresultaterne snarest kan publiceres. Projektet forventes afsluttet i 1984 og publiceret i 1985.

Arkæologiske undersøgelser

Arkæologien blev i projektets indledende faser prioriteret lavt til fordel for opgaver, som det var vigtigt at få løst hurtigt. Men i 1983 besluttede styringsgruppen at starte det arkæologiske arbejde med følgende to opgaver:

1. Udarbejdelse af et register over samtlige kendte jernalderbebyggelser fra grænsen til Ho Bugt.
2. Udarbejdelse af et register over forladte verfter i det samme område, d.v.s. de kunstige forhøjninger i marsken, som gårdene har ligget på.

Formålet med undersøgelsen er at øge kendskabet til jernalderens bebyggelse i Vadehavsområdet. Meget tyder på, at bebyggelsen omkring jernalderens begyndelse, d.v.s. ca. 500 f.Kr., flytter fra det indre land ud til kystområdet, og at den bebyggelsesstruktur, vi kender i dag, med gårdene liggende på geestranden, d.v.s. på kanten af det gamle istidslandskab, allerede grundlægges på dette tidspunkt.⁷

Der er aldrig foretaget en systematisk registrering af verfterne i den danske vadehavsregion, og frem for alt er der kun udført meget få udgravninger i verfterne i Danmark. I 1932-1933 blev der gravet i et af Misthusums otte verfter,⁸ og ved denne undersøgelse blev der ikke fundet materiale, der kan dateres længere tilbage end 1100-årene. Men umiddelbart syd for grænsen i den tyske og hollandske marsk er der udgravet verfter, der er grundlagt allerede i århundrederne før

Kr.f., d.v.s. i begyndelsen af jernalderen. Derfor er det et af projektets mål at få etableret udgravninger, der kan give et mere varieret billede af bebyggelsen på de danske verfter og herved måske bidrage til løsningen af problemet omkring alderen af den danske marsk.

Den arkæologiske del af vadehavsprojektet er blevet varetaget af museumsinspektør Flemming Rieck, og metoderne, der er anvendt, har været arkivundersøgelser i de involverede museer, luftre-kognosceringer, rekognosceringer i mar-ken og samtale med beboere i marskeg-nene for at stedfæste verfterne. Der er ikke sat nogen tidsfrist for afslutningen af denne del af projektet, idet bl.a. de kommende udgravninger vil få netop denne del til at strække sig over en an-seelig årrække.⁹

Projektets fremtid

De to amtsmuseumsråd er enige om, at Vadehavsprojektet skal fortsættes. I de førstkomende år er målet at få belyst så mange lokaliteter og vigtige kulturhi-storiske emner som muligt. Efter at de første undersøgelser især har beskæftiget sig med forandringsprocesser i erhvervs-strukturen på vadehavsøerne, bør de kommende undersøgelser bl.a. belyse tilsvarende forhold på fastlandet. I land-bruget vil det f.eks. være oplagt at belyse den forandringsproces, som det traditionelle marsklandbrug i disse årtier gen-nemgår, en proces som bl.a. følges af jordfordelinger og stigende opdyrkning af marsken. I glimt har dette allerede været belyst ved tidligere kulturgeografi-ske undersøgelser i Ribe-, Ballum- og Tøndermarsken.

Men udover denne mere nutidsorien-

terede del af det fremtidige arbejde vil det på fastlandet også være vigtigt at se på nogle af regionens karakteristiske lo-kale, sociale og kulturelle modsætninger og sammenhænge i mere historisk per-spektiv, således som det bl.a. tidligere har været gjort ved Fiskeri- og Søfarts-museets undersøgelser i Aventoft syd for den nuværende grænse.¹⁰

Efter endnu en række lokalundersø-gelser vil der forhåbentligt være skabt grundlag for dels at kæde de enkelte re-sultater sammen, dels at udvælge nye, mere tværgående projekter. Til billedet af regionens historie vil også de arkæolo-giske undersøgelser fortsat skulle bi-drage, især med belysning af de traditio-nelle bebyggelses- og erhvervsstruktu-rers kontinuitet »bagud«.

Med et langt større kendskab til de væsentlige kulturhistoriske sammen-hænge i regionen vil der også være skabt et grundlag for at vurdere, om de sam-linger, der foreligger i arkiver og mu-seer, er repræsentative for de områder, som de enkelte delprojekter omfatter, el-ler hvorvidt man på nogle områder bør foretage målrettede indsamlinger. Det vil i givet fald aldrig blive Vadehavspro-jektets opgave, men derimod det lokale museums og/eller arkivs. Det her nævnte arbejde er så småt begyndt, idet Ribe amts Museumsråd i 1978 betalte en totalregistrering af samlingerne på Fanø Museum i Nordby. Det var museumsrå-dets opfattelse, at denne registrering burde føres videre på de øvrige mindre museer i området, og at arbejdet på læn-gere sigt skulle følges op sammen med museerne i Sønderjyllands amt. Det skal her nævnes, at Fanø Museum for visse dele af kulturhistorien har repræsenta-

tive samlinger, men at man også efter registreringerne kunne pege på en række områder, hvor Fanø Museum burde lave målrettede indsamlinger. Det samme vil sikkert være tilfældet på amtets øvrige museer.

Det er vort håb, at projekt »Vadehavets Kulturhistorie« må fortsætte i årene fremover. Projektet er samtidigt et eksempel på, at det giver resultater, når museerne og museumsrådene, også på tværs af amtsgrænser, arbejder snævert sammen omkring opgaver, som det ville være umuligt for det enkelte museum at løse.

NOTER

- 1 Statens humanistiske Forskningsråd gennemførte i perioden 1974-79 en undersøgelse af »Industrialismens bygninger og boliger i Danmark. Det industrielle miljø 1840-1940«. I Ribe amt blev undersøgelsen udført af Ole Videbæk i samarbejde med Ribe amts Museumsråd. Materialet ligger i dag hos Ribe amts Museumsråd, og dele af det er publiceret i: Dragsbo, Peter: »Det industrielle miljø i Esbjerg«, Mark og Montre 1978 og Videbæk, Ole: »Industriregistreringen i Ribe amt«, Mark og Montre 1980.
- 2 Med den seneste ændring af Naturfredningsloven, der trådte i kraft 1. januar 1979, blev det pålagt amtsrådene at udarbejde regionale fredningsplaner. På et tidligt tidspunkt blev Ribe amts Museumsråd involveret i dette arbejde, og såvel de enkelte museer som amtsmuseumsrådet har leveret bidrag til den kulturhistoriske del af arbejdet, som forventes afsluttet i efteråret 1984.
Eksempler på de kulturhistoriske bidrag til fredningsplanlægningen er publiceret af Peter Dragsbo i dette nummer af Mark og Montre: »Værd at bevare – eksempler fra det kulturhistoriske oversigtsarbejde i Ribe amt«.

- 3 Historisk Samfund for Ribe amt gennemførte i 1978 en registrering af mindesmærker i Ribe amt. Med baggrund i denne registrering gennemførte Ribe amts Museumsråd i 1981, ved stenkonservator Leif Vogensen, Ribe, en tilstandsregistrering af de kulturhistoriske mindesmærker. Materialet ligger hos museumsrådet og vil muligvis blive publiceret i et samarbejde med Ribe Amtsråd.
- 4 Registrering og undersøgelse af voldstederne, særligt langs Varde å, blev foretaget af museumsinspektør Hans Stiesdal, Nationalmuseet. Materialet befinder sig på Varde Museum, og det er publiceret i: Stiesdal, Hans: »Voldsteder ved Varde«, Mark og Montre 1981. Samme: »Voldsteder ved Varde II«, Mark og Montre 1983.
- 5 Oplægget blev udarbejdet af Aino Kann Rasmussen og Allan Hjort Rasmussen, de daværende ledere af henholdsvis Esbjerg Museum og Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg.
- 6 Zenius, Marianne: »Mandø i hundrede år«. Esbjerg 1983.
- 7 Se bl.a. Jensen, Stig: »To sydvestjyske bopladser fra ældre germansk jernalder«, Mark og Montre 1980 samt Asingh, Pauline og Jensen, Stig: »En landsby fra tidlig jernalder ved Farup nordvest for Ribe«, Mark og Montre 1983.
Se endvidere Stig Jensens artikel i dette nummer af Mark og Montre: »Ribeegnen gennem 10.000 år – et bebyggelseshistorisk projekt«.
- 8 Nordmann, V.: »Arkæologisk – geologiske Undersøgelser ved Misthusum i Skærbæk Sogn«, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1935.
- 9 De første resultater af de arkæologiske undersøgelser er netop blevet publiceret af: Wulff Andersen, Steen og Rieck, Flemming: »Jernalderbebyggelsen mellem Ho Bugt og den dansk/tyske grænse«, Nordslesleske Museer 11, 1984.
- 10 Møller, Andreas: »Både og bådfolk i marsken«. Udgivet af Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg 1973.

Michael Lauenborg, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

Fig. 1. Museumsbygningerne i Borgergade 1984. Til venstre den gamle lægebogloft opført i 1840-erne. Her fik museet til huse i 1934. Den nye udstilling er indrettet i tagetagen. Til højre det tidligere bibliotek opført i 1934. Bygningen indgår nu som en del af museet. Foto: Mette Lissau.

»Jæger og bonde« – en ny udstilling på Grindsted Museum

Af Anette Tonn-Petersen og Jørgen Selmer

I de senere år er landets egnsmuseer kommet ind i en rivende udvikling. Over alt bliver der samlet ind, moderniseret og ansat folk til at videreføre det museumsarbejde, der oprindeligt startede ved frivillig arbejdskraft.

Denne udvikling gælder også for Grindsted Museum, der i 60-året for sin åbning i 1924 kan lukke dørene op til det første udstillingsafsnit i en planlagt, gennemgribende fornyelse af museet. På den baggrund finder vi det rimeligt at redegøre for de tanker, der ligger bag fornyelsesprojektet, samt fortælle lidt

om den over 60 år gamle oldsagssamling, som er grundstammen i museets nye udstilling: »Jæger og bonde – Grindstedegnen i oldtid og middelalder«.

Da museet (fig. 1) i 1982 startede planlægningen af de kommende års moderniseringsarbejde, stod man allerede med visse retningslinier for arbejdet, idet museerne i Ribe amt havde aftalt en samordning af det museale arbejde.¹ Ifølge de retningslinier, der er udstukket, skal Grindsted Museum i de kommende år specialisere sig i hedens kulturhistorie med særlig vægt på opdyrknin-

gen, samt i stationsbyernes kulturhistorie. Museets nuværende samling bærer imidlertid ikke præg af en specialisering. Der er snarere tale om et »mini Nationalmuseum«, hvis nok så beskedne samling tidsmæssigt og emnemæssigt berører alt, lige fra de ældste pilespidser til mælkeflasker fra 1950-erne. Den specialisering, der i de kommende år vil finde sted med hensyn til indsamling og forskning, vil dog ikke de første år kunne ses i udstillingen. Vi føler det nemlig som en forpligtelse først at give egnens befolkning en basisudstilling, der fortæller om de lange linier i udviklingen lige fra oldtiden til nutiden. Når denne basisudstilling er etableret, er det så tanken at opbygge specialafdelinger om hedeopdyrkningen og stationsbyernes kulturhistorie. Det første emne belyst på museets nyerhvervede gård i Morsbøl, det andet i Grindsted by.

Gennemgående ideer

Det vil naturligvis især være den rent lokale historie, der skal illustreres, men dén alene er ikke nok. De lokale særtræk træder kun tydeligt frem, når de sættes ind i en større sammenhæng, f.eks. ved at sammenligne og supplere de lokale oplysninger med viden fra det øvrige Danmark.

Bag nyopstillingen af museets samlinger ligger nogle helt bestemte hovedideer. Der er tale om at pointere forskellige aspekter af livet, som vi mener er væsentlige for at forstå fortiden.

Som en understrøm ved alle emner, der behandles (genstandsudvalget, billederne og teksterne), går et økologisk perspektiv. Dermed mener vi den stadige tilpasning, der er sket imellem de natur-

givne forhold, d.v.s. klima, jordbund, planteliv, dyreliv o.s.v., og så mennesket.

Samspillet mellem natur og menneske må siges at være af stor betydning på Grindstedegnen, som på 100 år har ændret sig fra at være dækket af hede til nu at være karakteriseret af landbrug, plantager, industri og boligkvarterer.

Hedens historie er derfor et væsentligt, gennemgående emne i museets udstilling. Heden ses som resultat af økologiske tilpasninger præget af menneskets indgriben.

De sociale og kulturelle aspekter er også vigtige at få frem i udstillingen. Hermed tænker vi på, hvordan mennesker gennem tiderne har organiseret sig, f.eks. i forskellige grupper med hver sit ansvar og arbejde og varierende kulturel udtryksform. Hvordan familiemønsteret har været, og hvordan man fordelte ansvar og arbejde blandt mænd, kvinder og børn. Alt sammen områder, hvor mulighederne for at belyse dem bliver større, jo nærmere vi når vor egen tid.

Den måde de enkelte emner er grebet an på, er i høj grad inspireret af en del af den nyeste litteratur inden for arkæologien.² Dertil kommer vores kendskab til kulturelle processer i almindelighed og ikke mindst til forskellige antropologiske undersøgelser af kulturer i den 3. verden. Her lever, eller levede i nyere tid, mange mennesker på et erhvervsmæssigt og kulturelt trin svarende til danske forhold i oldtiden. Kendskab til sådanne kulturer kan give inspiration til at behandle forhold, som ikke umiddelbart er til at belyse ud fra jordfund, f.eks. religiøse og sociale spørgsmål.

I behandlingen af fortiden vil vi desuden søge at undgå dét, der kaldes »et-

nocentrisme«, d.v.s. at man bedømmer fortiden ud fra nutidens værdinormer. Man forfalder let til at betragte fortiden som noget, der var – »åh, så primitivt« eller »idyllisk«. Vi stræber derfor mod at se enhver tidsalders kultur indefra, selv om det kan være svært, ikke mindst når det drejer sig om oldtiden. Vi lægger bl.a. vægt på at vise, at f.eks. håndværksmæssig kunnen eller kendskab til, hvordan naturens ressourcer kunne udnyttes, ofte stod langt over, hvad man formår i dag.

Opdeling

Når genopstillingen af museets samlinger engang er færdig, vil disse fremtræde som en tre-delt udstilling. Dette skyldes dels de fysiske muligheder for udstillingsopbygning, dels at en sådan tre-delning falder naturlig, hvis egnens historie skal fortælles fra istiden til i dag.

Den nyeste historie repræsenteres af selve byens udvikling og hedens opdyrking, det vil sige de sidste 100 til 150 år. Skellet bagud udgøres af teknologiske nyheder og den gennemgribende ændring af landbruget og dermed kulturlandskabet.

Den foregående periode udgøres af dét, der kan kaldes det klassiske hede-landbrugs tid – en periode, hvor der herskede en fin økologisk balance imellem udnyttelsen af heden, engen og ageren. Det er samtidig en periode, hvor de skriftlige kilder giver gode oplysninger om Grindstedegnen.

Den ældste periode udgøres af oldtiden og middelalderen. Det er en periode, hvorfra vi ikke har skriftlige kilder eller kun meget få sådanne, der kan fortælle om menneskers daglige liv. I

hele denne lange periode må vi således hovedsagelig bygge vor viden på arkæologiske fund.

Det gamle museum

Hvad er det for en oldsagssamling, der ligger til grund for udstillingen? Vi kommer nemlig ikke uden om, at den arkæologiske virksomhed på Grindstedegnen har været meget begrænset. »Den store, flade hedeslette mellem Grindsted og Sdr. Omme er i arkæologisk henseende noget af et u-land.«³ De talrige gravhøje og løsfund især langs åerne vidner imidlertid om, at egnen i høj grad har været beboet i oldtiden. Nogle af de bedste fund blev gjort før museets oprettelse og havnede på Nationalmuseet, Museet på Koldinghus, Den antikvariske Samling i Ribe og Kulturhistorisk Museum i Randers. Det drejer sig hovedsageligt om stenøkser fra enkeltgravskulturen, en del lerkar og ravsmykker, enkelte bronzesager samt de eneste danefæ-fund fra egnen: en guldfingerring fra bronzealderen og et sølvarmbånd fra vikingetid. En stor del af disse fund, bl.a. danefæet, er nu blevet deponeret i den nye udstilling.

Hovedparten af museets egen oldsags-samling stammer imidlertid fra museets grundlægger, gartner H. Pedersen (1859-1928), hvis privatsamling i 1924 blev købt af den nystartede Grindsted og Omegns Museumsforening.

Gartner H. Pedersen havde arbejdet flere steder i landet, inden han i 1915 flyttede til Grindsted. Med sig havde han en samling oldsager fra de egne, især i Østjylland, hvor han tidligere havde arbejdet. Den blev løbende suppleret, efterhånden også med fund fra Grindstedegnen. Det var hele denne brogede old-

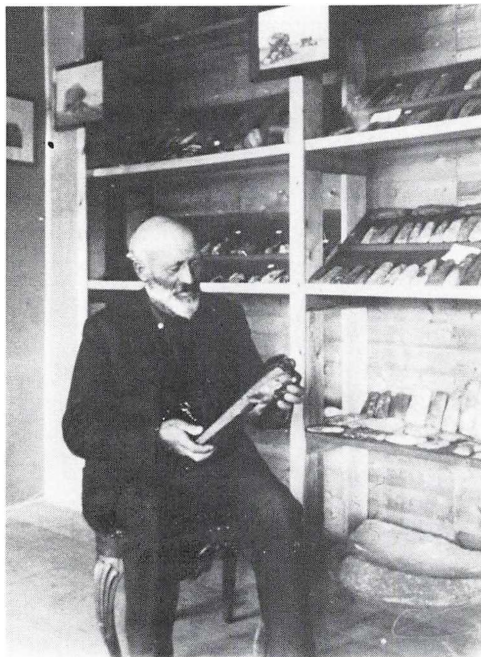

Fig. 2. Gartner H. Pedersen, hvis samling danner grundstammen i museet. Billedet er formodentlig taget lige før museets åbning 7/10 1924. S. Levin-Hansen foto, Lokalhistorisk Arkiv, Grindsted.

sagssamling, der sammen med en lang række ting fra 17-1800-tallet blev købt af museumsforeningen og kom til at danne grundstammen i Grindsted Museum.

Man handlede dog ikke helt i blinde ved købet af samlingen, der bestod af ca. 1800 genstande. To aktive medlemmer af bestyrelsen, »Vestkysten«s redaktør H. C. Larsen og apoteker S. Levin-Hansen, sørgede nemlig for at få samlingen bedømt og vurderet af fagfolk. Således besigtigede inspektør C. Neergaard fra Nationalmuseet samlingen i 1924, og senere blev den vurderet af blandt andre museumsforstander H. P. Hansen fra Herning.

Igennem 1920-erne nævner museums-

foreningens protokol⁴ nogle spredte erhvervelser af oldsager fundet på egnen, men der er også eksempler på flintsager fundet i andre egne af Jylland og på øerne.

De fleste ting er gaver, men enkelte er erhvervet ved køb, f.eks.: »En Polstav af Bronze, indkøbt den 28/12-1926 for 10 Kr.« og »Et Flintespyd. Indkøbt af Maren Hansen, Fitting for 5 Kr. 00 Øre.«

Museets første oldtidsudstilling kender vi kun fra det her gengivne fotografi (fig. 2), som formentlig er taget lige før indvielsen. Til gengæld har vi en nøjagtig opgørelse over hvilke ting, der var i udstillingen.

Den første opstilling var foretaget i nogle tidligere lagerlokaler ved grosserer Schydts ejendom i Borberggade i Grindsted. Museet bestod af 5 »Stuer«, hvoraf stue nr. 2 rummede oldsagssamlingen opdelt i »Ældre Stenalder«, »Yngre Stenalder«, »Bronzealder« og »Jernalderen«.

I de første år vidner museumsforeningens protokol om enkelte arrangementer, hvor samlingen blev vist frem, f.eks. 6/4-1926: »Efter Generalforsamlingen demonstrerer Gartner H. Pedersen Træk fra Stenalderen og fortæller noget om denne Tid«.

I forbindelse med den store Amtsudstilling i Grindsted i 1926 blev der reklameret for museet og dets nye hovedattraktion: en runesten fundet ved ombygningen af Grindsted kirke. Der var engageret »2 unge Damer« til at passe udstillingen.

To år efter kunne man læse i avisen: »En Udstilling fra den ældre Stenalder Tid. Gartner H. Pedersen, Grindsted, har i disse Dage arrangeret en lille Udstilling i en Butik

i Vesterbrogade, der velvilligst er overladt til dette Brug af Direktør K. Præstegaard. Udstillingen viser et billede fra Køkkenmøddingernes Tid, 4-5000 Aar f.Kr.F. Malermester C. Rasmussen har velvilligst malet Dekorationerne, og Boghandler Oscar Sørensen har fremstillet Inskriptionerne.«

I de kommende år kom samlingen til at føre en noget hensygnende tilværelse. Man flyttede ind i den nuværende museumsbygning (den gamle lægebolig i Borgergade) i 1934. Der var imidlertid alt for lidt plads, og forholdene blev først bedret, da museet genåbnede efter en større omordning i 1970. På dette tidspunkt var museumsforeningen nedlagt og museet overtaget af Grindsted kommune.

I 1983 åbnedes der mulighed for at få ombygget og nyindrettet tagetagen i den gamle lægebolig, og det besluttedes at flytte afdelingen for oldtid og middelalder herop.

1. del færdig: Oldtid og middelalder

Vi startede museets nyopstilling med det afsnit af historien, hvor vi havde de færreste oplysninger, men ingenlunde den ringeste fundmængde. I al fald ikke hvis det skal gå efter antallet af genstande – diverse stenøkser »vejer« her, som på så mange andre museer, godt til!

Når man skal bygge en udstilling op om en periode uden skriftlige kilder, står man over for valget mellem at lade genstandene bestemme, hvad der skal fortælles, eller at forsøge at give en samlet fremstilling af alle relevante emner og perioder.

Som tidligere antydet valgte vi sidstnævnte form. Derved kunne vi behandle emner, hvor vi totalt manglede lokale

fund. Men de genstande, vi så havde, kunne til gengæld også inddrages til trods for, at vi manglede oplysning om deres fundsted. I de tilfælde, hvor der er gode fundoplysninger, bliver disse naturligvis fremhævet.

Faktisk er alle museets genstande fra oldtid og middelalder på den måde blevet udstillet på nær nogle få lerkar og en del stensager.

Skønt vi lå inde med flere genstande af samme type blev de udstillet – ikke på rad og række i en typologisk opstilling, men i flere forskellige monterer, hvor de repræsenterer forskellige funktioner.

Dette kan lade sig gøre, fordi vi bryder med den klassiske arkæologiske udstillingsform og i stedet for kronologi fokuserer på temaer (fig. 3).

Tema – ikke kronologi

Ved at behandle forskellige temaer undgår man de »huller«, der kan være i vor viden om fortiden. For selv om vi har

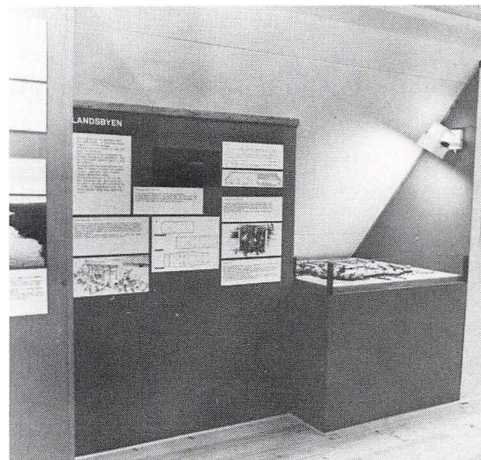

Fig. 3. Detalje fra »Bonderummet« med temaet »Landsbyen«. I billeder og tekst fortælles om landsbyen og husenes indretning. Til højre en model af jernalderlandsbyen Hodde. Foto: Mette Lissau.

fortalt den generelle historie, er der, trods den arkæologiske videnskabs store fremskridt, stadig lakuner i den viden, man har om oldtid og middelalder inden for forskellige områder. Der kan være kortere eller længere perioder, hvor man f.eks. intet ved om klædedragt, husbygning eller lignende. Dette får imidlertid mindre betydning i fremstillingen, når man ser på de store linier inden for temaet.

Når temaer som f.eks. »agerbrug« eller »redskaber« behandles under ét, er der mulighed for at vise både forandring og kontinuitet. F.eks. kan erhvervsformen ændres, medens fundamentale arbejdsprocesser og redskabstyper kan holde sig uforandret over meget lang tid.

Opbygning af den nye udstilling

Ved ombygningen af tagetagen blev indretningen tilpasset den nye udstilling. Hanebåndene blev ved ombygningen lagt fri, således at rummene går helt op i kippen. Bjælkerne, der er gamle, står i mørkebrunt mod de hvide loftsplader og udgør et meget dekorativt indslag i rummene. I hele udstillingen valgte vi at opbygge faste plancher, der virker som vægge. I selve plancherne er savet huller til montererne, der står indvendigt i skunken.

Den nye udstilling er opdelt i to rum. Opdelingen er erhvervsøkologisk betinget, idet vi har et »Jæger-rum«, der repræsenterer den periode, hvor mennesket kun i meget ringe grad greb ind over for naturen. Det andet rum er »Bonde-rummet«, der behandler den periode, hvor mennesket ved opdyrkning for alvor begyndte at gribe ind i naturen.

Jæger: det første rum (fig. 4) starter

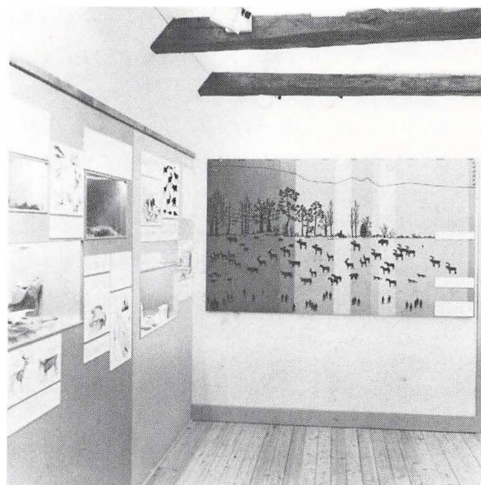

Fig. 4. »Jægerrummet« med en oversigtstavle, der viser det indbyrdes forhold mellem tid, klima, plantevækst, dyreliv og befolkning. Foto: Mette Lissau.

med en gennemgang af de geologiske forudsætninger på Grindstedegnen. Dernæst følger en oversigtstavle, der viser det indbyrdes forhold imellem tid, klima, bevoksning, dyreliv og befolkning fra istidens slutning o. 14000 f. Kr. til o. 4000 f.Kr. Derpå behandles forskellige temaer fælles for hele perioden, som f.eks. beklædning, mad og bolig.

Bonde: tematiseringen er endnu tydeligere gennemført i bonderummet (fig. 5), der dækker tiden fra o. 4000 f.Kr. til o. 1500 e.Kr. De enkelte temaer har hver sin særskilte planche. En indledende planche fortæller om perioden som sådan, overgangen mellem jæger- og bondeerhvervet, og giver en tidsmæssig oversigt over de forskellige arkæologiske periodebetegnelser. Dernæst er der plancher med: ager, skov-hede-mose-å, landsbyen – fulgt af en model af en jernalderlandsby, husdyr-vildt, redskaber-våben, mad, beholdere, befolkning, dragt, tro

og begravelse. Takket være tematiseringen kan de besøgende studere plancherne i vilkårlig rækkefølge.

For at understrege de forskellige temaer, er plancherne malet i forskellige farver. »Jæger-rummet« er holdt i grå, jordbrune og grønne farver. »Bonderummet« er holdt i lys og mørk okker, umbra, olivengrøn og italienskrød.

For at lette orienteringen, når man træder ind i udstillingen, er hver planches titel skrevet med store hvide bogstaver øverst til venstre.

Både monterer, tekster og illustrationer⁵ følger bestemte mål, der på forskellig måde »går op« inden for et kvadratisk felt. Derved opnåes et vist ensartet og dermed roligt præg, uden at det samlede planchefelt bliver alt for »firkantet« og kedeligt. Det eneste helt faste mål, der går igen, er en kortfattet tekst med store bogstaver, som giver essensen af det pågældende tema.

Montrerne indgår som en integreret

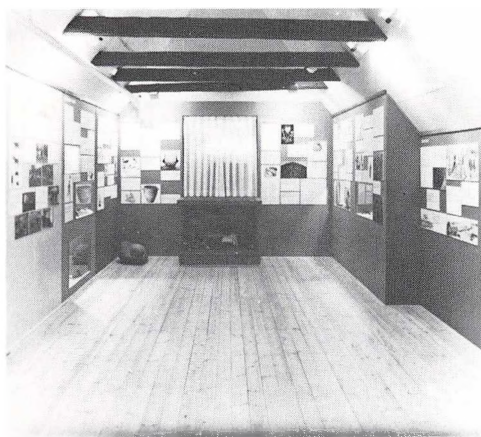

Fig. 5. »Bonderummet«. Planchevæggene med de forskellige temaer er placeret forskudt i forhold til hinanden for at skabe et mere varieret rum. Under vinduet er stor montre med lerkar fra oldtiden. Foto: Mette Lissau.

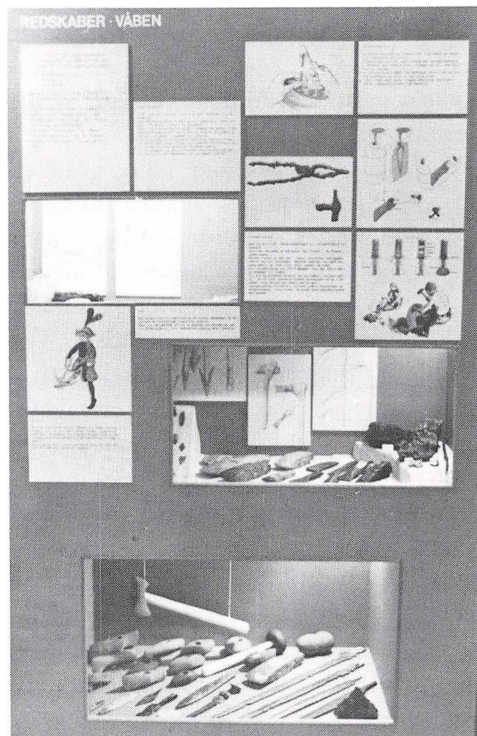

Fig. 6. Temaet »Redskaber og våben«. Eksempel på en planche med stikord, oversigtstekst, samt monterer, illustrationer og tekster sat sammen til en helhed. Foto: Mette Lissau.

del blandt tekster og illustrationer (fig. 6). Farverne i montererne er de samme som i rummene i øvrigt, dog ikke samme farve som på planchen foran. Farvevalget er derimod afstemt efter genstandene og væggen foran.

Enkelte monterer, bl.a. smykkemontrerne, er beklædt i bunden med løstvævet, råhvidt hørlærred, der giver en meget smuk baggrund for smykkerne. I det hele taget har vi forsøgt at finde lidt forskelligt »fyld«, der kunne danne baggrund for genstandene, bl.a. snittespåner blandt redskaber til træforarbejdning og to-radet byg ved kornseglene.

Montrerne er forsynet med lys inde-

fra. Selv om rummene i sig selv er lyse og venlige, er alle plancherne belyst af spots – alle spor af et skummelt loftsrum skulle dermed være udryddet.

Landsbymodellen, der i høj grad vil tiltrække sig den besøgendes opmærksomhed, er lavet af museets arkæologiske medarbejder Kristian Hansen. Modellen er lavet ud fra de meget fine resultater ved udgravningen af en landsby ved Hodde fra omkring Kristi fødsel.

Ud over udstillingen rummer tagetagen et gavlværelse indrettet som studierum. Her er stole og et bord med litteratur om udstillingens emner. Her er også placeret en gammel montre fra den tidligere oldtidsudstilling. Den har øverst to flade rum med en beskeden museumshistorisk udstilling i form af en klassisk typologisk opstilling med stenøkser og andre flintsager på rad og række.

I glasskabe underneden er opstillet forskellige modeller, bl.a. af egnens middelalderkirker. Her ligger også et udvalg af oldsager, der kan tages frem til de besøgende skoleklasser.

I det hele taget er udstillingen med sine forskellige »informationsniveauer« indrettet på at kunne bruges af skoleelever på de fleste klassetrin.

Resultatet af udstillingsarbejdet er altså blevet, at vi ved at kombinere en god, men mangelfuld oldsagssamling med den nyeste viden inden for arkæologien, har lavet en udstilling, som giver et koncentreret helhedsbillede af menneskers liv og levevilkår på Grindstedegnen fra de første jægersamfund og helt op til og med middelalderen.

NOTER

- 1 Ribe Amts Museumsråd: Museerne i Ribe Amt. Esbjerg 1978.
- 2 Jensen, Jørgen: Oldtidens samfund. Dansk Socialhistorie, bind 1, København 1979.
Sesams Danmarkshistorie, bind 1-8. København 1979-83.
- 3 Thomsen, Niels: En jernalders gravhøj i Nollund. Mark og Montre 1967, s. 7.
- 4 Forhandlingsprotokoller for Grindsted og Omegns Museumsforening 1923-1968. Grindsted Museum.
- 5 De mange illustrationer er for størstedelens vedkommende tegnet af Flemming Bau og hentet fra illustrationer til Sesams Danmarkshistorie. Desuden indgår der fotografier fra Nationalmuseet, Lejre Forsøgscenter v. Ole Malling og enkelte fotos fra andre museer.

Anette Tonn-Petersen, mag. art., Valby Langgade 25, 2500 Valby.

Jørgen Selmer, museumsinspektør, Grindsted Museum.

Glimt fra museerne

Den antikvariske Samling

Brudstykker af Ribes vikingetid

Vi har efterhånden vænnet os til, at der hvert år dukker nye brudstykker af Ribes vikingetid op. Dette har også været tilfældet i 1984 dels ved en mindre nødudgravning, dels i materiale fra en ældre udgravning.

Ved funderingen af et elevatortårn på nordsiden af den tidligere Politigård i Sct. Nicolaigade skulle der fjernes et kulturlag for at komme ned på fast sandbund. Dette gav anledning til en mindre undersøgelse (j.nr. ASR 438), som blev imødeset med interesse, da den skulle finde sted i nærheden af det område nord for Ribe å, hvor Samlingen midt i 1970-erne udgravede dele af en handelsplads fra den tidligste vikingetid.

I det 1,5×3,0 m store udgravningsfelt fremkom som forventet et ca. 0,5 m tykt kulturlag fra tidlig vikingetid. Lagene var dog i feltets vestligste trediedel bortgravet af en grube fra 16-1700-årene, ligesom mindre gruber fra dette tidsrum skar sig ned i den øvrige del af feltet.

Den faste sandbund lå i en kote på 3,20 m over havet. Oven på dette fandtes et ca. 15 cm tykt lag blegesand, der indeholdt enkelte skår af vikingetidskarakter og var gennemskåret af ardspor. Ned gennem ardsportene var gravet to kraftige stolpehuller. Disse anlæg var overlejret af vikingetidige kulturlag, hvis

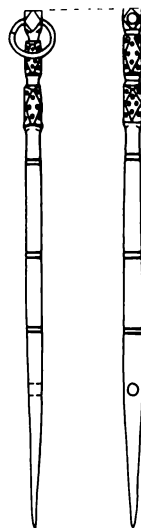

Fig. 1. Bronzenålen fra Gronnegade. 1:2. Tegning: Th. Fanning.

indhold af Badorfkeramik, drejet keramik fra Rhinegnene, glasperler samt råemner og forarbejdede til perler knytter lagene sammen med affaldsdyngen på den tidligere udgravede handelsplads.

Det forhold, at kulturlagene var tynde samt stærkt omdannede og uden organisk materiale, tyder på, at udgravningen har ramt den sydøstlige kant af den omtalte affaldsdyng. En anden vigtig oplysning ligger i lagfølgen, som placerer stolpehullerne mellem ardsportene og kulturlagene. Der kan dermed også her – som det var tilfældet ved udgravningen i Dommerhaven – påvises en bebyggelsesfase, der ligger umiddelbart forud for den store affaldsdyng fra handelspladsen. Det vil imidlertid være nødvendigt at foretage en større udgravning på stedet, før det er muligt at fastslå strukturen og udstrækningen af denne bebyggelse.

Handelspladsen på nordsiden af åen er fra den allertidligste vikingetid – 700-årene – og hidtil er ikke fremkommet fund fra de efterfølgende århundreder af vikingetiden, ligesom vi helt savner sådanne fund fra den middelalderlige bykerne syd for åen. Det var derfor overraskende, da den irske arkæolog Thomas Fanning under et studiebesøg i maj gjorde Samlingen opmærksom på, at der i middelaldermaterialet fra Grønnegadeudgravningen indgår en bronzenål (fig. 1), der kan dateres til yngre vikingetid. Nålen stammer enten fra det irske område, eller også er den en efterligning af nåle derfra. I Danmark er nogenlunde tilsvarende nåle kun fremkommet i vikingetidsbyerne Århus og Odense.

Fundforholdene i Grønnegade tyder på, at nålen er bragt til stedet ved opfyldningen af området forud for den middelalderlige bebyggelse. Hvor fylden kommer fra, vides ikke. En nødudgravning ved Telefonhuset (Mark og Montre 1982 fig. 1, nr. 17) synes at vise, at dette område er afgravet i middelalderen, og jorden herfra kan være anvendt som fyld mellem Grønnegade og åen, det nuværende Slippekvarter. I så fald kan nålen stamme fra en bortgravet vikingetidsgravplads på dette sted. Dette må dog forblive gisninger, og foreløbig må vi nøjes med at glæde os over den »genfundne« nål, som Thomas Fanning har skrevet en nærmere redegørelse for, der bringes i Kuml 1985.

Som sidste nyt kan det oplyses, at der under udgravningen af en stor vikingetidsgravplads ved Flade Bro i nærheden af Randers i august måned er fundet et trefliget spænde sammen med to skålførmede spænder af samme type som dem,

der er fremstillet på handelspladsen i Ribe. Et lignende trefliget spænde fra Saltgade har været sat i forbindelse med en bebyggelse på stedet i 900-årene (Mark og Montre 1975). Det nye fund fra Randers sandsynliggør dog, at Saltgade-stykket er samtidigt med handelspladsen fra 700-årene.

Stig Jensen

Hovedvandsæske fra Ribe

Det viste sølvarbejde, der er 7,2 cm langt, 4,5 cm bredt og 2 cm dybt, har form af en nydelig miniaturebog med forgyldte snitkanter og tilhørende spænde. Bogens for- og bagside er ens udstyret med påloddede bladornamenter i ophøjet relief i hjørnerne og ved spændets hængsel og fasthægningssted samt med indgraverede ornamentbånd langs kanterne. Midt på hver bindside er desuden anbragt et ovalt felt, hvori bl.a. ses fakkel, amorfbue og pilekogger med pile.

Sølvbogens ene side står i hængselforbindelse med kanten af bogryggen, og når man åbner bogen, kommer endnu et bevægeligt indre låg med løfteknop til syne. Dette er prydet på midten med et

Den åbnede æske med det indre låg løftet. Foto: Munke Atelier, Ribe.

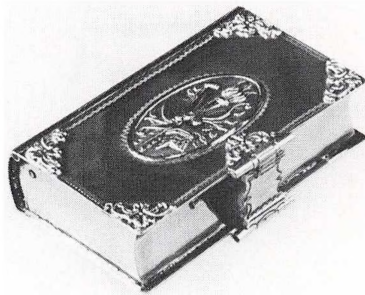
fastnippet, støbt relief af en tykmavet spillemænd med bue og violin. Figuren er omgivet af to korslagte grene, hvis blade og små frugter fremtræder i gennembrudt form, medens grene og stilke er graverede.

Bogens indre er overalt dækket af lueforyldning, idet rummet under det indre gennembrudte låg har huset en svamp fugtet med hovedvand, hvis indhold af aromatiske stoffer var opløst i spiritus, og denne ville ellers angribe sølvet.

Bogen er udført af Ribe-guldsmeden Jørgen Jørgensen, virksom 1847-1872, hvis stempel er indslået på indersiden af spændet tillige med lødighedsstemplet 11L. På undersiden af det ydre låg er indprikket navnet Chresten Petersen samt årstallet 1856, hvilket antagelig er æskens fremstillingsår.

Sølvbogen er hovedvandsæggets sidste udløber, og dens betegnelse er både hovedvandsæske, lugtæske og vinaigrette. Det æskeformede hovedvandsæg – og specielt det bogformede – er en udpræget sønderjysk foreteelse, udformet direkte efter engelsk forbillede i såkaldt Birmingham-stil, idet æsketypen lanceredes i denne by fra 1770'erne.

I Sønderjylland kendes enkelte hovedvandsæsker fra 1800-tallets første årtier, men det er først i årene mellem 1840 og 1860, at disse engelskpåvirkede æsker får deres glansperiode. Såvidt det bevarede materiale tillader os at slutte, står guldsmedene i Haderslev og Tønder som hovedproducenter af æskerne, men fortrinlige eksemplarer er også blevet udført af guldsmede i Løgumkloster, Åbenrå og Flensborg og med den beskrevne sølvbog tillige i Ribe.

Hovedvandsæske sammenlukket. Foto: Munke Atelier, Ribe.

Hovedvandsæske er erhvervet 1981 til Den antikvariske Samling med tilskud fra konsul George Jorck og hustru Emma Jorck's Fond samt fra Augustinus Fonden.

Aage Andersen

Esbjerg Museum

En stormandsgrav fra vikingetid i Grimstrup

I juli 1983 ringede Ingrid Sørensen, Bryndumsager, til museet og fortalte, at hun havde fundet en spydspids af jern på en grund i Grimstrup, hvor hendes søn var ved at bygge et nyt hus. Esbjerg Museum tog straks efter ud og så på stedet, og således begyndte undersøgelsen af den hidtil rigeste grav, museet har udgravet. Det blev samtidig en af de mest komplicerede undersøgelser, idet gravens store indhold af jernsager med ornamenter i ædle metaller var meget nedbrudt efter ca. tusind års ophold i jorden. Ydermere var der bevaret spor af usædvanligt meget organisk materiale i form af træ, læder, skind og knogler, som ellers oftest plejer at være forsvun-

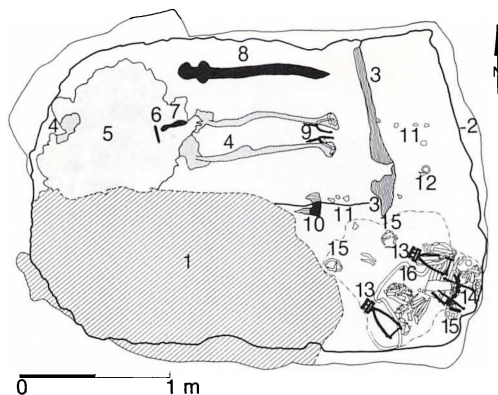

Fig. 1. Oversigtsplan af stormandsgraven. 1. Området, der til og med gravbunden var ødelagt af maskinen. Kammervæggen, der var gravet dybere ned end gravbunden, var bevaret under forstyrrelsen. 2. Kammervæg. 3. Kisteplanker. 4. Skeletrester. 5. Skind eller træ med bemaling. 6. Hvæssesten. 7. Kniv. 8. Sværd. 9. Sporer. 10. Økse med rest af træskaft. 11. Som. 12. Ring med osken. 13. Stigbøjler. 14. Bidsel. 15. Remspænder. 16. Dyngde med seletøj, træ og læder. Tegning: I. Stoumann.

det i Vestjyllands sandede og kalkfattige jord. En del af graven var blevet ødelagt af en maskine, som kørte sand væk fra grunden, men størstedelen af udstyret syntes dog at være intakt.

Hele gravens indhold og indretning fortalte os, at den døde havde været både stormand og kriger af højeste rang i vikingetidens samfund i midten af 900-tallet. For det var ikke hvem som helst, der blev gravlagt i et kammer på $3 \times 2 \times 1,30$ m med vægge af lodrette planker, trægulv og -loft og dækket af en gravhøj, der dog nu var pløjet helt væk. Det var også kun de største krigere, der blev gravlagt med alle deres våben, hest og fornemt rideudstyr.

I kammerets nordside var der med kantstillede planker indrettet en særskilt kiste, hvor den døde lå udstrakt på ryggen med hovedet i vest. Ved hans venstre side lå et stort jernsværd i skede, og

tæt ved hovedet, men ca. $\frac{1}{2}$ m højere oppe, var den tidligere omtalte spydspids med sølvornamenter og messingnagler blevet fundet. Forklaringen på dette forhold må være, at spyddet med sit træskaft har været for langt til at kunne ligge i kisten og derfor er sat skråt op ad kammervæggen, hvor så spydspidsen er blevet hængende, da kammeret styrtede sammen.

I bæltet bar den døde en jernkniv i skede med tilhørende hvæssesten. Begge dele lå under et stærkt formuldet skind eller trælag, som dækkede den døde fra bækket til kraniet. På dette lag sås tydelige spor af malede mønstre. Bemalningen var kun pletvis bevaret, og mønstret kunne ikke rekonstrueres fuldt ud. Bundfarven syntes at have været meget mørk blåsort, og herpå sås stumper af båndslang i ca. 1 cm brede striber med en grågrøn farve i midten afgrænset til begge sider af en tynd hvid stribe. Andre steder sås tydelige spor af rødbrun bemaling og hvide prikker.

Den døde har også været rytter, og han synes næsten lige at være steget af hesten, for de sølvprydede sporer sad endnu på hans fødder. Hans hest har dog ikke været opsadlet, for alt seletøjet lå i en dyngde i kammerets sydøsthjørne. Tæt herved fandtes også en jernøkse med rest af træskaft. Dyngden med rideudstyr indeholdt bl.a. to sølv- og kobberindlagte stigbøjler, et bidsel med løst nedhængende sølvbelagte pynteplader og mange læderremme til seletøjet tæt besat med pynteknapper i sølvbelagt tin og bly i mindst fire forskellige udformninger. Endvidere var der adskillige småting såsom remspænder, beslag, ringe, remmendedupper, remfordelere og samle-

stykker, ligesom der måske også var rester af en træsadle med læderbetræk. Rytterens hest fandtes derimod ikke, men der er nok ikke megen tvivl om, at den har været gravlagt ved siden af den døde i den del af kammeret, som blev ødelagt af maskinen. Lignende kendes i hvert fald fra tilsvarende fund i andre dele af landet.

For nylig blev der udgravet en håndfuld mere sparsomt udstyrede grave tæt ved stormandsgraven i Grimstrup. Med denne formodentlig samtidige gravplads er vi kommet tæt på Grimstrups indbyggere for tusind år siden. Tættere på deres dagligdag ville vi komme, hvis vi fandt deres landsby, og det vil ikke være overraskende, hvis den viser sig at ligge et sted i nærheden.

Ingrid Stoumann

Blåbjerg Egnsmuseum

I anledning af Varde-Nørre Nebel Jernbanes 75 års-dag arrangeredes der i foråret 1978 en jubilæumsudstilling på Varde Museum. Herved opstod helt naturligt ønsket om en mere permanent præsentation af jernbanen og dens historie, – en tanke som dog først lod sig realisere tidligt på sommeren 1984, hvor et nyindrettet udstillingsafsnit åbnedes på Blåbjerg Egnsmuseum i Nørre Nebel. En væsentlig grund til jernbaneudstillingens placering netop i Nørre Nebel er, at denne by ikke alene har været endestation for Varde-Nørre Nebel Jernbane – nu ofte kaldet »Vestbanen«, men også for den noget senere oprettede Nørre Nebel-Tarm Jernbane. Skønt hovedvægten af flere grunde er lagt på den fortsat

Foto: Niels Nørgård Nielsen, 1984.

eksisterende Vestbane, så rummer den nye udstilling dog adskilligt om den nu forlængst nedlagte Tarm-bane.

Egnens jernbanehistorie findes således på udstillingen beskrevet gennem tekst og talrige illustrationer, et materiale som yderligere suppleres ved et bredt spektrum af originale genstande og dokumenter. Hertil kommer så endvidere, at det med velvillig bistand fra Vestbanen A/S er lykkedes at opbygge en detaljeret rekonstruktion af et stationskontor fra tiden omkring 1920.

Ole Faber

Blåvand Museum

Museet blev i 1975 indrettet i Oksby gamle skole, og i foråret 1984 er udstillingen fornyet. Bygningen består af to klasseværelser omkring en forstue, og de to skolestuer får lyset ind fra tre sider. De mange vinduer giver et lyst og smukt rum, men begrænset vægplads, så størstedelen af udstillingen må placeres fritstående i form af lette planchevægge, hvis udformning er inspireret af skolebørnernes gamle tavler. Der er ofret særlig omhu på de smukt profilerede ram-

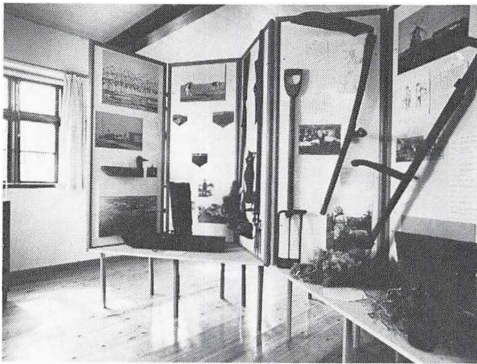

Foto: Niels Nørgård Nielsen, 1984.

mer. Planchevæggene sammenkobles efter et sekskantet modul. Stilles f.eks. fem vægge omkring en sekskantet bundplade dannes let en montre med indkik fra den sjette side, men ofte er kun tre sider samlet om en halv plade, som det ses på fotografiet. Sekskanten går igen som form på tekstplancherne og nogle af fotostaterne.

Det er valgt at lade udstillingen rumme så mange emner som muligt, for at sommergæster i området – der dækker Ho og Oksby sogne – kan få svar på så mange spørgsmål som muligt. Der lægges vægt på at vise, hvordan fortidens aktiviteter stadig kan aflæses i landskabet og bebyggelsen. Derfor tages så vidt muligt udgangspunkt i nutiden. Helt konkret er overskrifter erstattet af fotos af noget, der kan ses uden for museet: en gammel gård, strandfogedens oplagsplads, Blåvand Radio, fyret, græssende køer på Skallingen, marskdannelser ved Ho bugt, en tysk bunker, et advarsskilt ved skydeterræn o.s.v.

I det ene rum fortælles om landskabets tilblivelse og menneskets udnyttelse af og kamp mod naturen. Om landbrug i klitterne, på heden og de fede marskenge. Om Vadehavet med søfart, fiskeri

og jagt. Om sandflugt, dens bekæmpelse og plantager. Egnens byggeskik beskrives, ligesom kirkebyggeri og gravskikke. Kvindedragten og specielt hovedtørklædets tilpasning til det blæsende klima forklares, og gæsterne kan ved hjælp af et spejl, fremlagte tørklæder og en grundig instruktion selv prøve at binde tørklædet om hovedet.

Det andet rum handler mest om havet. Fra den tidligere udstilling er strandbredden med alle de ilanddrevede ting bibeholdt, og ved siden af fortælles om den voksende turisme fra 1880-erne til i dag. Den farlige kyst med strandinger, redningsaktioner og bjærgninger behandles, og det fortælles, hvad der foregår ved fyret og på Blåvand Radio. Resten af udstillingen er brugt til at fortælle om havfiskeriet, en væsentlig indtægtskilde tidligere, der så godt som ikke har efterladt sig spor, der i dag er synlige andre steder end i museets samlinger.

Så mange emner på så lidt plads kan kun give en meget kortfattet orientering, men særligt interesserede kan sætte sig ned og i fremlagte mapper læse videre på egen hånd. Så museet er et rigtigt regnvejrstilbud i sommerlandet.

Marianne Zenius

Blåvandshuk Egnsmuseum

Fra kystområderne er der i den senere tid indkommet nogle bemærkelsesværdige oldtidsfund. Foruden flere ravsmykker, der som danefæ er videresendt til Nationalmuseet, har Blåvandshuk Egnsmuseum med kort tids mellemrum modtaget ikke mindre end to hjortetaksøksker fra den ældre stenalder. Fælles for øk-

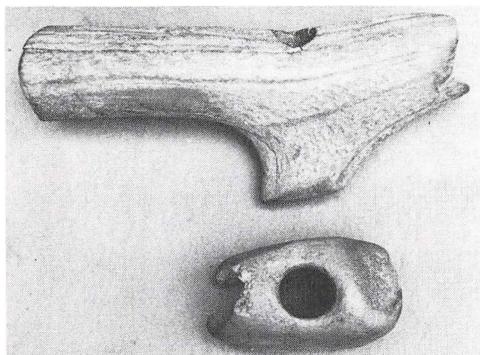

Foto: Børge Kjær, Varde.

serne er i øvrigt, at de begge er fundet for flere år siden, men først nu er nået frem til museet.

Den ene økse hidrører fra Skallingen, hvor den i sin tid er fundet på kysten syd for Højeknolde af nu afdøde fru Emma Pedersen, hvis datter, strandfoged Mary Jensen, Oksby, for nylig har skænket stykket til egnsmuseet. Øksen, der i længden måler godt 23 cm, er dannet af stammen af en kronhjortetak og forsynet med et skafthul, som er boret gennem roden til en sidegren. Efter sin type må denne nærmest »T«-formede hjortetaksøkse henføres til sen ertebøllekultur, d.v.s. tiden omkring 4500 f.Kr.

Den anden takøkse er fundet lidt nordligere på kysten, nogenlunde ud for Blåvand Fyr. Finderen er i dette tilfælde tømrermester Johs. Kryger Hansen, Alslev, der ligeledes velvilligt har overladt sit fund til egnsmuseet. Øksen, hvis forparti er afbrudt og mangler, er bevaret i en længde af godt 10 cm. Ligesom det foregående eksemplar er også denne økse udført i kraftig kronhjortetak. I modsætning til øksen fra Skallingen drejer det sig imidlertid om den nederste del af takken med rodenden, i hvis umiddelbare nærhed skafthullet er gennem-

boret. Hjortetaksøkser af denne type anvendes gennem flere tidsafsnit af den ældre stenalder, således helt fra maglemosekultur omkring 7000 f.Kr. og til ertebøllekultur omkring 4500 f.Kr.

Begge de her omtalte hjortetaksøkser repræsenterer typer, der hidtil kun kendes i ganske få eksemplarer fra Vestjylland. Derimod er de forholdsvis almindelige i Øst-Danmark, hvor der endog i enkelte tilfælde er påtruffet eksemplarer med bevaret skaft af træ. *Ole Faber*

Varde Museum

Næppe var bogen om Varde-guldsmedene og deres arbejder udsendt tidligt i 1984 før museets samling blev beriget med to prægtige stykker Varde-sølv.

Skønt allerede beskrevet i ovennævnte publikation, så tåler den ene genstand sagtens lidt mere omtale. Det drejer sig nemlig ikke bare om et stort og smukt drikkebæger, men om noget så enestående som det hidtil ældst kendte, stemplede stykke Varde-sølv overhovedet, dateret 1698. Mestermærket, indslået to gange under bægerets bund, viser, at det er udført af guldsmeden Johan Fux, der virkede i Varde fra omkring 1685 og til sin død i år 1700.

Bægeret er 8 cm højt og vejer 118 g. Af form er det nærmest konisk med let udsvajet, glat randparti, blanke sider og rundet bund, hvilende på tre påloddede kugler. Randborten afgrænses ved to horisontalt omløbende, graverede linier. Herunder ses regelmæssigt fordelt tre cirkulære, graverede kartoucher, de to med stiliseret blomst, den tredje med en bladkrans, hvori er to sæt initialer samt årstallet 1698. Efter den graverede in-

Foto: Niels Norgård Nielsen, 1984.

skriftion at dømme kan bægeret formodes at være bestilt i anledning af et bryllup det pågældende år, og initialerne må antages at tilhøre brudeparret. Bogstaverne »PCS« og »MHD« kunne således eksempelvis stå for navne som: Peder ChristenSen og Mette HansDatter. Da det efter al sandsynlighed drejer sig om et lokalt brudepar, vil der imidlertid være god mulighed for, at fremtidige arkivstudier eventuelt kan kaste lys over bægerets første ejerpar.

På baggrund af det foregående forstår man vel let, at der fra museets side var stor interesse for sagen, da man tidligere på året fik Johan Fux-bægeret tilbudt, og med erhvervelsen af dette enestående stykke har museet fået lukket et væsentligt »hul« i sin præsentation af de gamle Varde-sølvarbejder.

Nogenlunde samtidig med ovennævnte bæger blev museets samling tilført endnu ét, i Varde-sammenhæng enestående stykke guldsmedearbejde. Det er

en lille, smuk sølvbakke, som blev udbudt på auktion i København, og med støtte fra såvel Varde Håndværkerforening som flere private bidragydere hentes også denne genstand tilbage til sin sydvestjyske hjemstavn.

Selve bakken er 15,1 cm lang og vejer 88 g. Den fremtræder som et lavt, nærmest ovalt fad med flad bund og glatte sider, der fire steder afbrydes af et par lige knæk. Foroven er bakken forsynet med en smal, vandret udbøjning. Under bunden ses to forskellige stempler, henholdsvis tallet »24«, som efter sønderjysk sædvane angiver søvlødheden til 24 (toogtredivtedele), samt et mærke med monogram bestående af de sammenskrevne bogstaver »JØ«. Sidstnævnte er mesterstempel for den dygtige og særdeles produktive Varde-guldsmed, Jens Terckelsen Ørrenstrup, der virkede i byen fra omkring 1729 og til sin død i 1765. Under bakkens bund findes yderligere to ejernavne i streggravering, henholdsvis: »M Ahlmann« og »G W C Wittwe«. Disse graveringer må dog være senere, idet man under begge kan ane spor af ældre prikgraveringer.

Hvad angår sølvfadets anvendelse, så kan man efter form og udførelse mene, at det i sin tid har været en bakke bereg-

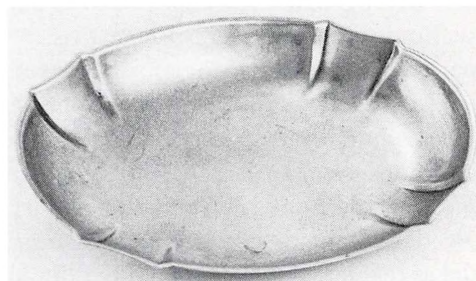

Foto: Niels Norgård Nielsen, 1984.

net til at sætte en tilsvarende fornem sølvkaffekande på. Noget tyder dog på, at vort lille fad snarere kan have tjent som en smuk og enkel kandisskål på et veldækket kaffebord. Hvorom alting er, så er den pågældende bakke ihvertfald den eneste hidtil kendte af sin art fra Varde, og det har derfor været af væsentlig betydning for museet at kunne indlemme den i samlingen. *Ole Faber*

Ølgod Museum

Sent i 1983 indkom til museet en middelalder-dolk, som var fundet af skoleelev Harry Lauridsen under havearbejde ved hjemmet på Bejsnapvej nær Ølgod.

Dolkegrebet, der må have været af træ, ben eller andet organisk materiale, er forlængst forsvundet under det langvarige ophold i jorden. På trods af dette er man dog ud fra de bevarede metaldele i stand til at typebestemme dolken. Det drejer sig nemlig med sikkerhed om en såkaldt »nyredolk«, navngivet efter to karakteristiske, ofte nyreformede knolde forneden på fæstet.

Nyredolken fra Bejsnapvej, der i længden måler 25,5 cm, har et langt og slankt, enægget blad, som opadtil løber ud i en kraftig, firsidet grebspids. Det nu forsvundne greb har været forstærket med messingbeslag, først og fremmest en cirkulær grebknap samt en smal, nærmest vingeformet bøjle, der ved kraftige nitter har været fastgjort til »nyrerne«. Overalt på disse messingdele kan iagttages en fint graveret dekoration.

I store dele af Nordeuropa, deriblandt Skandinavien, var nyredolken den foretrukne dolktype i perioden ca. 1300-1500. Den blev båret af såvel ridderska-

bet som af mere jævne folk. På et kalkmaleri af Valdemar Atterdag i Sct. Peders kirke i Næstved, fra ca. 1375, bærer således endog kongen en nyredolk.

I Brogade i Varde er der tidligere fundet en nyredolk, som nu opbevares på Nationalmuseet, og på Varde Museum er udstillet en nyredolk med bevaret skæfte af rodtræ, som for en del år siden fremkom ved gravning i Mariebæk i Janderup sogn.

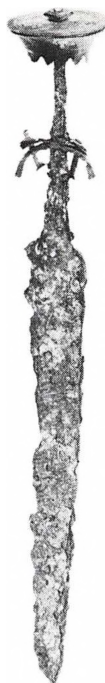
Nyredolken fra Bejsnapvej har imidlertid været langt den eleganteste af de tre nævnte. Den må efter alt at dømme snarest henføres til 1300-årene, hvor den muligvis har indgået i en fornem herres jagtudrustning. *Ole Faber*

Ribe Kunstmuseum

Maleren Chr. Købke på Ribe Kunstmuseum

Christen Købke (1810-1848), var indtil årsskiftet 1983-84 repræsenteret på Ribe Kunstmuseum alene med sit næsten legemsstore portræt af malerkollegaen Constantin Hansen. Dette billede, som er malet 1834-35, erhvervede museet år 1900 for en pris af 600 kr – et køb, som voldte daværende direktør for Statens Museum for Kunst, Karl Madsen, en del ærgrelse. 1916 mødte han op i Ribe og fordrede portrættet overgivet til det københavnske museum. Ribe Kunstmuseums daværende formand, stiftamtmand G.C. von Stemann, afslog, og da Karl Madsen hertil ytrede noget om amtmandens manglende nationale sindelag, gik bølgerne højt. Museumsdirektøren måtte retirere med uforrettet sag.

Portrættet af Constantin Hansen er det ene af de to legemsstore portrætbilleder, som Købke malede. Det andet er fra

Portræt af Pastor Jens Lassen Knudsen, 1847, 34,3×27,5 cm. Foto: Finn Lydom.

1837-38 og forestiller amtmand over Hjørring amt, kammerherre Graah, og hænger på Hjørring Rådhus. Mens amtmanden er vist stående, gengives Constantin Hansen i en mere kompliceret stilling. Han sidder fuldt påklædt på en klædesdækket forhøjning, let foroverbøjet, med højre arm hvilende fremefter på låret og den venstre arm bøjet i siden. Kæppen i den højre hånd og det forhold, at klædet, Constantin Hansen sidder på, muligvis er en rejsekappe, antyder sammen med det indadvendte, tankefulde blik en stemning af oprud – Constantin Hansen drog 1835 til Rom. Opstillingen kan minde om en modelstudie i et atelier, f.eks. Constantin Hansens eget billede af en siddende mand, som ligeledes findes på museet, samt ikke mindst hans selvportræt på maleriet »Danske Kunstnere i Rom« fra 1837. I behandlingen af den sortbrune frakkes valører med det

blege kunstneransigt og den mørkere baggrund er Chr. Købke på højde med ældre tiders nederlandske og italienske kunst. Det må i dag undre, at en maler som Købke efter sin død i lange tider næppe regnedes for noget, og at dette billede er blevet anset for mindre vellykket.

Nu er tiderne sandelig skiftet, og at få endnu et maleri af Købke til Ribe Kunstmuseum turde ingen drømme om. Når det alligevel skete, skyldtes det, at rektor Ejnar Matthiesen og hustru, Nanna, fandt, at deres portræt af pastor Jens Lassen Knudsen (1819-1886), malet i 1847, burde få blivende plads i Ribe. Pastor Knudsen var fader til præsten og digteren Jacob Knudsen, fru Matthiesens morfader, og barnefødt i Ribe. Der er således god mening i, at maleriet nu hænger på Ribe Kunstmuseum.

Pastor Knudsen er vist forfra, klædt i sort frakke. Den elskværdige gengivelse af det lidt rødmosse ansigt og hovedets lette bøjning er typisk for Købkes portrætter, hvis modeller næsten udelukkende er at finde blandt hans nærmeste familie og omgangskreds, repræsentanter for hovedstadens borgerskab under Frederik VI og Christian VIII. Købkes motiver er, med undtagelse af hvad den obligate Italiensrejse førte med sig, næsten alle hentet inden for og ved Københavns volde samt ved Frederiksborg Slot. Her var han hjemme, og man må håbe, at hans kunst også fremover kan sikres for Danmark og danske museer i en tid, hvor udenlandsk pengerigelighed griber ud efter danske malere. Det er i den situation ekstra glædeligt at blive beriget med et billede af Christen Købke.

Per Kristian Madsen

